

КУЛЬТУРА І ПОВУТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

**КУЛЬТУРА
І ПОБУТ
НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ**

АВТОРИ:

В. І. Наулко (керівник), Л. Ф. Артюх,
В. Ф. Горленко, Т. В. Косміна,
О. В. Курочкін, С. В. Мишанич,
Т. О. Ніколаєва, А. П. Пономарьов,
В. Т. Скуратівський, М. Л. Струнка,
Л. О. Ткаченко, Г. С. Щербій

КУЛЬТУРА І ПОВУТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Видання друге,
доповнене
та перероблене

*Затверджено Міністерством освіти України
як навчальний посібник для вузів*

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1993

ББК 63.5(4УКР)я73
К90

Редакція літератури з духовного відродження України
та історично-філософських наук

Головний редактор *С. В. Головка*

Редактор *Ю. Г. Медюк*

Перше видання цієї книжки (1991 р.) стало водночас і першим знайомством читача з оригінальним систематизованим посібником з українського народознавства. У другому, доповненому і переробленому виданні з урахуванням новітніх даних подано огляд основних етапів етнічної історії України, розвитку різноманітних сфер матеріальної та духовної культури її населення, містяться відомості про українську діаспору та її культурні надбання.

Для науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією та етнографією рідного краю.

К 0505000000—100 17—93
224—93
ISBN 5-325-00304-6

© В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх,
В. Ф. Горленко та ін., 1991

© В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх,
В. Ф. Горленко та ін., перероб-
ка і доповнення, 1993

ПЕРЕДМОВА

Наші часи позначені небувалим зростанням інтересу до проблем вітчизняної історії, витоків національної культури, до непересічних досягнень минулого. Знання свого родоводу, історичних та культурних надбань предків необхідні не лише для піднесення національної гідності, а й для використання кращих традицій у практиці сьогодення.

У справі оптимізації міжнаціональних відносин, пошуку шляхів задоволення соціально-культурних запитів людей важливого значення набуває етнографія (етнологія, народознавство) — наука, об'єктом дослідження якої є народи, їхні культура і побут, походження, розселення, процеси культурно-побутових відносин на всіх етапах історії людства. Ці дослідження зосереджені переважно у сфері традиційно-побутової культури, яка створювалася протягом століть творчим генієм багатьох поколінь, розвивалася й удосконалювалася. Водночас етнографія не лише звернута у минуле — вона активно включається у визначення закономірностей сучасного розвитку і взаємодії народів, виявлення загального та специфічного в їхніх походженні й культурі, використання прогресивних національних традицій.

Досягнення українського народу на ниві культури загальновідомі. Разом із тим якщо розглядати національну культуру як цілісну систему, слід брати до уваги надбання різних верств населення протягом тривалого історичного шляху. Це і зразки культури інших народів, які населяють Україну; це і досягнення вихідців з України, яких доля закинула далеко за її межі, тощо.

Отже, не зводючи культуру народу лише до фольклорно-етнографічного рівня, підкреслимо, що кожен народ — це своєрідний, створений тільки йому притаманними фарбами образ, і лише зберігаючи національну неповторність, можна зробити гідний внесок у загальну скарбницю народів.

У цьому розумінні етнографічні особливості українського народу важлива складова світової культури.

Відчутне пожвавлення етнографічної діяльності на сучасному етапі супроводжується розширенням наукових досліджень, підготовкою фундаментальних праць, упровадженням нових курсів лекцій і створенням учбово-методичних лабораторій у вузах, введенням у навчальний процес середніх шкіл факультативних курсів і програм з етнографії та фольклористики. За цих умов конче необхідні відповідні навчальні посібники. Тому поява першого видання цієї книжки два роки тому була схвально зустрінута широкою аудиторією, а попит на неї існує й посьогодні.

З моменту виходу першого видання у житті нашого суспільства відбулися значні зміни. Йдеться передусім про утворення незалежної держави — України, проголошене 24 серпня і закріплене всенародним референдумом 1 грудня 1991 р. Ці та інші обставини викликали необхідність певного доопрацювання посібника; результати якого й пропонуються читачеві.

Посібник підготовлений колективом авторів — співробітників кафедри археології, етнографії та музеєзнавства Київського університету ім. Тараса Шевченка, Інституту української археографії АН України та Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського АН України. Використано також матеріали В. Зінича, Г. Зіневич, А. Поріцького, М. Приходька.

У книжці вміщені ілюстрації Р. Білаша, М. Жебрака, Л. Жубинського, В. Клименка, О. Косміної (житло), В. Наулка, Г. Недашківської, І. Перцова, С. Стратилата, Г. Федорця, В. Хмари, Л. Чобітька, Ю. Чуботіної, О. Чуботіна, а також матеріали з фотофондів та колекцій Державного музею народної архітектури та побуту України, Музею українського народного мистецтва, наукового архіву Інституту археології АН України, відділу рукописних фондів Центральної наукової бібліотеки АН України та ін. У доборі ілюстративного матеріалу значну допомогу надали С. Мишанич, С. Музиченко, Л. Орел, О. Франко.

Карта етнічного складу населення України підготовлена Н. Пасюк за оригіналом В. Наулка. Бібліографію склали співробітники Київського університету О. Статіна і В. Чалов

Розділ 1 Основні етапи етнічної історії та етнографічного дослідження України

Український етнос у часі й просторі

*Формування української
народності й нації*

*Історико-етнографічне
районування України та етнографічні
групи українського народу*

Етнічний склад населення України

*Українське народознавство:
зародження, розвиток,
перспективи*

1. УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОС У ЧАСІ Й ПРОСТОРИ

Україна — одна з найбільших країн Європи, яка за чисельністю населення посідає шосте місце на континенті. На початок 1989 р. її населення становило майже п'яту частину всіх жителів колишнього Радянського Союзу — 51,7 млн. Пересічна густина населення держави також досить значна — 85,6 особи на 1 кв. км. Найгустіше населені індустріально-аграрні райони — зокрема Донецька область (201,1 особи на 1 кв. км), Львівська (126,1), Дніпропетровська (121,7). Поряд з історичними і соціально-економічними чинниками певний вплив на розміщення населення мали природно-географічні умови: звідси окремі райони українських Карпат, Полісся, південних областей залюднені порівняно рідко.

Населення України різноманітне за своїм етнічним складом. Крім українців (три чверті всього населення), значний відсоток складають інші східнослов'янські народи (росіяни, білоруси), а також євреї, західні та південні слов'яни (поляки, чехи, словаки, болгар). З інших етнічних груп найбільш чисельними є романофонні народи (молдавани, румуни), греки, представники фіноугорської (угорці, естонці) та алтайської (татари, гагаузи) мовних сімей. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. в Україні налічувалося 72,7 % українців, 21,9 % росіян, 0,9 % євреїв, 0,8 % білорусів, 0,6 % молдаван, по 0,4 % поляків і болгар, 2,7 % представників інших національностей.

Українці — основне населення держави, один із найбільших народів Європи, другий за чисельністю слов'янський народ. Із 44,2 млн українців, які у 1989 р. проживали на території колишнього СРСР, на Україну припадала основна маса — 37,4 млн, або 84,8 %. За останнє десятиліття чисельність українців у державі зросла на 930 тис., хоча їхня частка серед усіх жителів дещо зменшилася, що значною мірою пояснюється зниженням їх природного приросту, міграційними та іншими процесами.

Українці рівномірно населяють майже всю територію країни, за винятком Криму та деяких промислових районів Півдня та Сходу. В більшості областей вони складають понад 70 % усього міського населення. Ще більший відсоток українців у сільській місцевості: майже в усіх областях, крім південних і східних, він перевищує 90. Лише у Криму серед сільського населення налічується 34 % українців.

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Вони являють собою сталу спільність людей, яка історично сформувалася на певній території і зберегла відносно стабільні особливості культури та психіки, а також етнічну самосвідомість.

Як і будь-який етнос, український етнос типологічно неоднорідний. Він включає: 1) *основний етнічний масив формування українського народу*, який у цілому співпадає з територією його формування і сучасними адміністративними кордонами країни. Сюди ж входять суміжні райони компактного розселення українців поза адміністративними кордонами; 2) *етнічні групи українців, котрі проживають за межами основного етнічного масиву* (останнім часом щодо них поширений термін «діаспора») — як у «ближньому», так і у «дальньому» зарубіжжі. Формування цих груп зумовлене передусім міграційними процесами, що особливо посилилися з кінця ХІХ — початку ХХ ст.; 3) *субетнічні групи* — спільності в середовищі українського народу зі специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки тощо).

Усі зазначені спільності відрізняються ступенем соціально-економічного розвитку та іншими ознаками. За цих умов найважливішого значення набуває *етнічна самосвідомість*: доки вона зберігається, існує етнос.

Чисельне співвідношення між населенням основного етнічного масиву українців та їх діаспорних утворень постійно змінюється, особливо у регіональному аспекті. Так, від 1719 до 1989 р. питома вага українців у сучасних межах держави зменшилася з 85,6 до 81 %, а в країнах зарубіжної Європи — з 6,6 до 1,1 %. Водночас на Американському континенті від 1897—1900 рр. до 1989 р. вона зросла з 0,6 до 3,1 % при загальному збільшенні чисельності українців у світі з 1719 р. від 5740 тис. до 46,2 млн.

Нині, як і раніше, більшість українців мешкає у межах основного етнічного масиву (1989 р.— 81 %). Однак їх питома вага у масштабах колишнього СРСР значно зменшилася внаслідок політики національно-територіального розмежування у зв'язку з утворенням союзних республік

(мільйони компактно розселених українців опинилися поза Україною — у суміжних районах Кубані, Північного Кавказу, Приазов'я, Центрально-Чорноземного регіону тощо), а також внаслідок асиміляційних процесів. Те ж можна сказати і про штучне урегулювання проблеми польсько-українського етнічного порубіжжя.

На динаміку чисельності та географічне розміщення українського народу помітно вплинули міграційні процеси, характер природного відтворення, етнокультурні взаємини, а також адміністративно-політичне розмежування української етнічної території у минулому. Як відомо, Україна входила до складу різних країн: царської Росії, Австро-Угорщини, пізніше — Польщі, Румунії, Чехословаччини. Відносно аграрне перенаселення, політичне та національне гноблення гнали сотні тисяч українців за межі своєї етнічної території — у східні райони і, меншою мірою, в зарубіжні країни. З 1871 по 1896 р. у райони Сибіру та Далекого Сходу тільки з Лівобережної України переселилося 725,6 тис. осіб. У наступні роки чисельність переселенців ще більше зростала: з 1897 по 1916 р. з Лівобережної України до Сибіру переселилося 572,3 тис. осіб, із Правобережної — 340,5 тис. Протягом двох передвоєнних десятиліть міграційними процесами до азійської частини імперії було охоплено близько 2 млн українців.

Дуже значною була українська еміграція із західно-українських земель, які перебували під владою Австро-Угорщини, в країни Американського континенту. Тільки в США за чотири десятиліття кінця ХІХ — початку ХХ ст. із цих областей прибуло понад 700 тис. осіб.

Проте поряд із зазначеними процесами чисельність українського населення у межах основного етнічного масиву постійно зростала. Це пояснюється передусім високим природним приростом населення українських губерній. У 1897—1906 рр. на Лівобережжі він становив 20,6 %, Правобережжі — 19,7 %, у Новоросії — 23,3 %. Разом із тим розширювалася географія розселення українців в інших регіонах країни (Томська, Єнісейська губернії, Примор'я тощо).

Помітне зростання загальної чисельності населення України мало місце у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. У 1897 р. вона досягла 28,4 млн осіб, у 1913 р. — 35,2 млн.

Зупинімося на змінах чисельності українців у ХVІІІ—ХХ ст. Як зазначалося, на території, яка становить сучасну Україну, завжди була зосереджена переважна більшість українського населення. Протягом ХVІІІ ст. питома вага українців на цій території знизилася з 85,6 до 83,3 %,

у ХІХ ст. вона трималася на рівні 80 %, а в ХХ ст. до 30-х років стала мінімальною — 74,1 %.

Значна кількість українців населяла Східну Галичину, яка з 1918 р. ввійшла до складу Польщі. У цьому регіоні українці традиційно складали великий відсоток. Навіть у 1931 р. вони становили абсолютну або відносну більшість у багатьох повітах Східної і чималу кількість у деяких повітах Західної Галичини. Проте від 1947 р., внаслідок операції «Вісла» — примусового переселення польською владою лемків із земель Межиріччя, Попраду і Ослави у західні воєводства — практично перестала існувати етнічна територія цієї важливої гілки українського етносу.

Значно змінилося співвідношення між міським і сільським населенням, зокрема у зв'язку з перетворенням окремих сільських населених пунктів на селища міського типу або об'єднанням їх з містами. Тільки за 70-ті роки нашого століття чисельність міського населення України зросла на 4,8 млн осіб. Із них за рахунок природного приросту в містах — на 2 млн, а внаслідок перетворення сільських поселень на міські та міграції до міст — на 2,8 млн. Це супроводжувалося зникненням величезної кількості сільських населених пунктів у всіх без винятку областях України. Так, за 1959—1979 рр. кількість сіл зменшилася з 42 229 до 29 806, крім того, ще 5975 поселень було знесено. За 1961—1978 рр. кількість сіл зменшилася за рахунок об'єднання, знесення і приєднання до міст на 12,6 тис. одиниць, або на 30 %.

На чисельність сільського населення України особливо негативно вплинули падіння його природного приросту, величезні демографічні втрати та інші чинники. Якщо наприкінці минулого століття народжуваність в Україні була найвищою в Європі, а її сумарний показник становив 7,5 дитини в середньому на одну жінку, то у 1989 р. він становив лише 1,9 і був найнижчим серед республік колишнього СРСР. Падіння народжуваності почалося з другої половини 20-х років і триває й донині.

Порушення статевовікової структури сільського населення, зумовлене інтенсивною міграцією в міста, призвело до того, що при більш високому рівні дітонародження в селах загальні коефіцієнти народжуваності були нижчими, ніж у містах, а смертність — набагато вищою (9,8 % у містах і 15,2 % у селах). Унаслідок цього приблизно з 1979 р. в Україні спостерігається явище *депопуляції*. Так, у 1990 р. природний приріст населення України становив лише +0,6 %, у тому числі в містах — +2,5 %, у селах — —3,4 %.

Природний приріст сільського населення особливо низький у регіонах з великими промисловими агломераціями. Даються взнаки кризові явища в економіці, несприятливий стан екологічного середовища, особливо наслідки чорнобильської катастрофи. Мова сьогодні йде про долю генофонду українського народу, оскільки село було і залишається основним джерелом збереження й відтворення українського етносу.

XX століття з його війнами та соціальними катаклізмами принесло відчутні демографічні диспропорції. Лише на початку 30-х років під час колективізації з України було вислано щонайменше мільйон осіб із числа так званих куркулів та заможних середняків. Знищення цих категорій селян велось і у повоєнний час, особливо у західно-українських областях (загальна кількість депортованих звідти становила лише у 1942 р. близько мільйона чоловік). Отже, Україна втрачала саме тих людей, які відзначалися високою культурою сільськогосподарського виробництва. А штучний голодомор із вересня 1932 р. по лютий 1934 р. забрав, за даними демографів, принаймні 4 млн життів.

Не обійшли Україну і величезні втрати внаслідок воєн. Тільки в роки другої світової війни на окупованій території загинуло понад 5 млн цивільного населення і військово-полонених, сотні тисяч людей було примусово вивезено до Німеччини. Лише у 1960 р. було досягнуто довоєнної чисельності населення (42,1 млн).

На приріст українського населення надзвичайно негативно вплинули й етнічні процеси, особливо 60—80-х років. Значне зменшення відсотка україномовного населення внаслідок етнічної асиміляції (з 71,8 % у 1959 р. до 63,9 у 1989 р.) найвідчутніше проявлялося у Донецько-Придніпровському та Південному регіонах, особливо у містах. Причому тут ми маємо справу не з «природною» асиміляцією, як тоді стверджувалося, а з досить неприхованою русифікацією.

Отже, несприятливі умови етнічного розвитку українців, зокрема політика денаціоналізації, яка велася на теренах України як у минулому, так і за радянських часів, призвели до нинішнього стану, в якому перебуває український етнос. І залишається тільки сподіватися, що ті згубні тенденції, що їх отримала «у спадок» новостворена Українська держава, поступово і назавжди будуть подолані.

Щодо українців — мешканців республік колишнього Радянського Союзу, то можна навести такі цифри. Найбільша їх кількість проживає у Російській Федерації (3,7 млн), Казахстані (898 тис.), у сусідніх Молдові

(561 тис.) та Беларусі (231 тис.). У Киргизстані українців налічується 108 тис., Узбекистані — 154,1 тис., Латвії — 92,1 тис., Грузії — 51,5 тис., Естонії — 48,3 тис., Литві — 44,4 тис.

Українці також проживають у сусідніх країнах Європи: у Польщі (близько 300 тис.), Словаччині (понад 47 тис.), Румунії (близько 55 тис.), колишній Югославії (36 тис.), а також у країнах Американського континенту і деяких інших. У США живуть 741 тис. українців, у Канаді — 530 тис., Аргентині — 100 тис., Бразилії — 50 тис., Австралії — 25 тис. Ці дані офіційних переписів, проте, можуть не співпадати з іншими зарубіжними джерелами. Наприклад, за виданою в Торонто «Енциклопедією українознавства», у США налічується 1350 тис. українців, у Канаді — 750 тис., в Аргентині та Бразилії — по 200 тис., в Румунії — 160 тис., у Словаччині — 150 тис. і т. д. Загальну кількість українців у світі «Енциклопедія» встановлює у 51,9 млн, але невідомо, на підставі яких критеріїв та джерел. За офіційними ж даними, на середину 1989 р. ця цифра становила близько 46,2 млн.

Література: Брук С. И. Население мира: Этнодемогр. справ. М., 1986; Брук С. И., Кабузан В. М. Динамика численности украинского населения в мире // Сов. этнография. 1981. № 5; Здоров'я та відродження народу України. К., 1991; Бугай Ф. М. Депортація населення з України (30—50-ті роки) // Укр. іст. журн. 1990. № 10; Демографический энциклопедический словарь. М., 1986; Кабузан В. М., Чорна Н. В. Заокеанська міграція слов'ян ХІХ — початку ХХ ст. // Нар. творчість та етнографія. 1989. № 6; Наулко В. І., Чорна Н. В. Динаміка чисельності українців у світі у ХVІІІ—ХХ ст. // Там же. 1990. № 5; Перковський А. П., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // Укр. іст. журн. 1989. № 9; Пирожков С. І. Які наші людські втрати? // Вісн. Академії наук УРСР. 1991. № 1.

2. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ Й НАЦІЇ

Складні й багатогранні процеси походження народів та їхніх культур постійно привертають до себе увагу. Адже це питання про те, хто і звідки ми, питання нашої прабадьківщини, часу нашого виникнення, місця серед інших жителів планети.

Щодо українців особливого значення набуває розв'язання проблем місця даного етносу в колі слов'янських народів, зокрема східнослов'янських, його зв'язків із найдавнішими етапами історії, ролі іншоетнічних компонентів у його формуванні та етнічному розвитку.

Перші сліди перебування людини на сучасній території України належать до раннього палеоліту (Киїк-Коба у Південному Криму, с. Амвросіївка у Приазов'ї, Житомирська стоянка тощо). У пізньому палеоліті (35—10 тис. років тому) вже була заселена вся територія сучасної України. До речі, у Закарпатті знаходився один із регіонів найдавнішої прабадьківщини людства: нещодавно у с. Корольове виявлені поселення людини сучасного типу, вік якої — близько 600 тис. років.

В епоху неоліту, у мідний та бронзовий віки триває поступовий перехід до продуктивних форм господарства — землеробства і скотарства (енеолітичні племена ямної культури, племена катакомбної та зрубної культур та ін.). Цей перехід на території сучасної України відбувся у IV—III тисячоліттях до н. е., за часів *трипільської культури* (назва — від с. Трипілья на Київщині). Носії цієї культури жили у досить великих населених пунктах, будували зручні двоповерхові будівлі, вшановували власних богів, мали оригінальні уявлення про будову Всесвіту. Лише на Хмельниччині відомо близько 150 пам'яток трипільської культури.

У наступні століття відбувається формування нових етнічних і культурних спільностей. Серед них можна назвати *кіммерійців* (відомості про яких є у давньогрецьких

і ассирійських джерелах), які жили на початку I тисячоліття до н. е. Їх підкорили племена *скіфів*, котрі переселилися з Азії в VII ст. до н. е. і утворили в причорноморських степах ранньокласове державне об'єднання — Скіфію. Скіфи в свою чергу були витіснені *сарматами*.

У середині I тисячоліття до н. е. виникають рабовласницькі античні держави-поліси Північного Причорномор'я — Ольвія, Тіра, Херсонес Таврійський, Пантікапей, Феодосія, які були центрами землеробства, рибальства, ремесел, торгівлі.

Наприкінці I тисячоліття до н. е. — на початку I тисячоліття н. е. лісові та лісостепові райони населяли племена *зарубинецької* та *черняхівської* культур, які підтримували тісні контакти з сусідніми племенами і населенням східних провінцій Римської імперії, а в подальшому з Візантією. У III—VI ст. у Північному Причорномор'ї з'являються численні племена і народності, втягнуті у процес «великого переселення народів» (*готи, гуни* та ін.).

У IV—VII ст. територію Середнього Подніпров'я займає союз давньослов'янських племен, відомий під назвою *антив*, а пізніше *русів*, або *росів*. Назва «Русь» пізніше поширилася на все східнослов'янське населення. Вважається, що слов'янські племена сформувалися з різних етнічних і расових спільностей, які жили у давні часи на широких просторах Східної та Центральної Європи. Вперше слов'яни виступають у писемних джерелах I—II ст. н. е. — у творах римських авторів Таціта, Плінія, Птоломея, які називали їх *венетами*.

У процесі розкладу первіснообщинного ладу у східних слов'ян формуються феодальні відносини, виникають племінні союзи (*полян, северян, древлян, білих хорватів, дулібів, уличів, тиверців* тощо), а згодом ранньофеодальні державні об'єднання — князівства. У IX ст. Київське і Новгородське князівства об'єднуються в одну державу — Київську Русь, яка стала однією з наймогутніших у середньовічній Європі.

До початку XIX ст. робилися спроби віднайти історичну прабатьківщину слов'ян, зокрема українців, в Азії. Гіпотези азіатського походження, особливо поширені серед західноєвропейських учених, мали за мету підкреслити, ніби слов'яни чужі європейським народам. Походження українців пов'язувалося зі сармато-аланськими, скіфськими, тюркськими, кавказькими племенами. Зокрема, топонім «Русь», як і інші, вважався іранського походження.

Із розповсюдженням так званої норманської теорії, згідно з якою варяги відіграли вирішальну роль не лише у соціально-політичному (утворення Давньоруської держави), а й в етнічному процесі — формуванні східних слов'ян, набувають поширення ідеї скандинавського походження топоніма «Русь», який дав назву етнічній спільності стародавніх східних слов'ян, перетворившись на етнонім. Але більшість сучасних дослідників вважають цей термін етимологічно пов'язаним із гідронімами прабатьківщини східних слов'ян, землі літописних полян — Россю, Росавою та ін.

Однак не можна заперечувати і те, що протягом тривалого процесу формування української народності до її складу входили іншоетнічні компоненти. Широко відомі факти перебування вікінгів та інших скандинавів у південноруських містах; у причорноморських степах кочували тюркські племена (чорні клобуки та ін.) — васали київських князів. Деякі з неслов'янських груп були асимільовані ще під час формування давньоруської народності. Значні відмінності в культурі українців різних історико-етнографічних районів — також певною мірою наслідок давніх міжетнічних і етногенетичних процесів. Про це свідчить, зокрема, термінологія культурно-побутової сфери українців і взагалі східних слов'ян, що рясніє назвами тюркського, іранського, скандинавського походження.

Важливим джерелом вивчення етногенетичних процесів є дані *антропології*. Відоме положення про те, що «чистих», не змішаних у расовому відношенні народів узагалі не існує, цілком стосується й українців. Антропологічні дослідження показали, що не тільки нема єдиного українського расового типу (як і, скажімо, російського або німецького), а й наявні досить значні відмінності у межах відповідних регіонів. За даними багаторічних досліджень В. Д. Дяченка, з цієї точки зору Україна поділяється принаймні на п'ять областей: *центральноукраїнську; валдайську, або деснянську; ільмено-дніпровську; нижньодніпровсько-прутську; карпатську*. При цьому між ними протягом віків мали місце інтенсивні міжетнічні взаємини.

Деякі автори робили спроби вивести походження українців безпосередньо від племен часів *первіснообщинного ладу*. Зокрема, канадсько-український археолог Я. Пастернак убачав етногенетичні витoki українців у наддніпрянських племенах трипільської культури; далі, мовляв, вони еволюціонували у неврів — одне із скіфських племен, потім — в «антську культуру полів поховань» і нарешті — у «княжі часи», тобто Київську Русь.

На наш погляд, концепції безперервного розвитку народів від первісних часів є безпідставними, оскільки історія людства — це процес постійного виникнення, розвитку і зникнення етнічних спільностей та заміни їх новими. Не залишаються незмінними як самі етнічні спільності, так і їхні ознаки: територія розселення, особливості господарської діяльності, мови, культури.

В інших концепціях хоча й визнавалося, що слов'янська спільність формувалася на території Східної Європи, а не за її межами, превалювала теза, згідно з якою українці, на відміну від інших слов'ян, вийшли з «праукраїнського субстрату-основи» — семи «українських племен» (полян, древлян, сіверян, волинян, тиверців, білих хорватів та уличів, які згадуються у «Повести временных лет»). На думку деяких дослідників, ці етнічні спільності теж були безпосередньо пов'язані з первісними племенами Наддніпрянщини. Одним з аргументів щодо таких зв'язків є те, що серед сучасних народів збереглися звичаї та обряди, коріння яких сягає первіснообщинного ладу.

Концепцію *етногенезу українського народу, засновану на ідеї його автотонності* (від грецьк. *αυτος* — сам, *χθονες* — земля; належний за походженням до даної території, місцевий), висував академік М. С. Грушевський. На його погляд, прямими предками українців було найдавніше населення на території сучасної України починаючи з неолітичних часів. Таким чином, факт існування давньоруської народності заперечувався, а розклад загальнослов'янської спільності зразу ж приводив до утворення трьох етнічно відособлених східнослов'янських народів. Через те історію українського народу М. С. Грушевський починав від IV ст., ототожнюючи південні східнослов'янські племена антів з українцями. Як наслідок, антропологічні, психофізичні, мовні та інші особливості українського народу зумовлювалися саме цією найдавнішою диференціацією. До того слід додати відмінності у субстраті, на якому сформувалися східні слов'яни: фракійському, іранському і тюркському в Україні, балтському у Беларусі, угрофінському в північних районах, заселених росіянами.

Відповідно до цієї концепції найдавнішою етнічною назвою українців була «русини» (руси, русичі, в латинській трансформації — *Rutheni, Ruteni*), яка в X—XII ст. стосувалася тільки українців, а згодом поширилася на інших східних слов'ян — росіян та білорусів. Однак північно-східна група прийняла лише прикметникову назву — «русские» (у первинному значенні — підлеглі Русі).

Згідно з теорією, яка довгий час панувала у радянській історіографії, формування української народності як етнічної спільності відбувалося *на основі частини слов'янського населення, яка входила до складу Давньоруської держави (IX—XII ст.)*. Дальший розвиток феодальних відносин призвів до роздробленості цієї держави, внаслідок чого у другій половині XII—XIII ст. утворилися нові економічні, політичні та культурні центри, виникли передумови формування трьох східнослов'янських народів — росіян, українців і білорусів.

Однак давньоруська народність, як і будь-яка етнічна спільність ранньофеодального періоду, не була однорідною. Вона являла собою складну сукупність локальних традицій матеріальної та духовної культури, які відіграли у майбутньому диференціюючу роль.

Особливістю ранньої етнічної історії українців було те, що вона розвивалася у південно-західних районах Давньоруської держави (території Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського та Галицького князівств). Досить поширена думка про те, що приблизно у XII—XIII ст. стали вирізнятися первісні ознаки української народності, що стосувалися території, мови, культури, господарської діяльності, побуту і звичаїв. Згідно з цією думкою, процес формування української народності в основному завершився у XIV—XVI ст. У цей період Давньоруська держава розпалася на окремі феодальні князівства, і одночасно стала набирати силу Північно-Західна Русь — Ростово-Володимиро-Суздальське, згодом Московське князівство, яке відіграло вирішальну роль у формуванні російської народності.

Відносно тривалий характер формування української народності ускладнювався і гальмувався агресивною політикою Литви, Польщі, Туреччини, Угорщини та інших країн відносно сусідніх українських земель. Ще у XI—XII ст. угорські феодали захопили Закарпаття. Наприкінці XIV — у першій половині XV ст. під владою польських магнатів опинилися Галичина і Західна Волинь, литовських — Західне Полісся, основна частина Волині, Поділля, Київщина і Чернігово-Сіверщина.

Слід, однак, зазначити, що Велике князівство Литовське було поліетнічною державою. Пріоритет литовців у ній зумовлювався лише тим, що правляча династія Гедиміновичів походила з литовського феодального роду. В решті сфер державного і суспільного життя українські та білоруські елементи були рівними з литовськими (феодали як співсуверени держави, православне духовенство,

військові дружини тощо). Мовами управління, суду, освіти у цій державі були старобілоруська і староукраїнська. Все це дає підстави розглядати Велике князівство Литовське як форму також і української державності, що була втрачена внаслідок Люблінської унії 1569 р.

З XIV ст. молдавські феодалі захопили Північну Буковину, а султанська Туреччина на рубежі XV—XVI ст.— частину Північного Причорномор'я. Таким чином, до середини XV ст. основна частина українських земель опинилася під владою іноземних феодалів.

Успішна боротьба у XIV—XV ст. проти ординської навали, яка мала велике значення для багатьох народів Східної та Центральної Європи, прискорила процеси формування українського та інших східнослов'янських народів і водночас сприяла зміцненню всебічних взаємин між ними.

За умов політичної роздробленості української етнічної території, що гальмувала розвиток продуктивних сил і культури українського народу, все ж мали місце економічні зв'язки між окремими районами. Поряд із цим постійно велася боротьба за об'єднання розрізнених земель, загарбаних іноземними феодалами, що сприяло консолідації української народності. Основним територіальним центром її формування було Середнє Подніпров'я — правобережні Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина. Саме тут утвердилася назва «Україна», яка згодом поширилася на всю етнічну територію українського народу.

Ще в київських літописах, зокрема Іпатіївському, термін «Україна» вживався стосовно різних південних і південно-західних частин давньоруських земель у значенні «край», «країна»; пізніше ця назва закріплюється в офіційних актових матеріалах відносно більшої частини України, широко розповсюджується і стає етнонімом українського народу. Одночасно, майже до XVII ст., продовжують побутувати загальні для всіх східнослов'янських земель назви «Русь», «Руська земля».

Останнім часом з'являються нові погляди на етногенез стародавніх слов'ян — предків українців. Йдеться, зокрема, про давньоруську народність як історичну реалію всього періоду існування Давньоруської держави. В її етнічній історії пропонується виділити три періоди: генезисний — від VI ст. до об'єднання Північної та Південної Русі за князювання Олега; ранньофеодальний — до початку XII ст. у рамках єдиної монархії; період існування східнослов'янської спільності в епоху феодальної роз-

дробленості (до 40-х років XIII ст.). Також по-новому ставляться питання про роль іншоетнічних елементів у процесі формування східних слов'ян, про відмінності у культурі населення різних районів Стародавньої Русі.

У XV—XVI ст. етнічна територія українців розширюється внаслідок заселення південно-західних окраїн біглими селянами, виникнення запорізького козацтва та освоєння Слобожанщини.

Утворення в кінці XV—XVI ст. центру українського козацтва — *Запорізької Січі*, яка сформувалась у ході боротьби селян, рядового козацтва і міської бідноти проти феодално-кріпосницького і національного гноблення, сприяло господарському освоєнню пониззя Дніпра і захисту південно-східних кордонів. Січ являла собою специфічну військово-адміністративну організацію з широкими демократичними засадами, самоврядуванням, своєрідними рисами культури та побуту. Поза сумнівом, роль козацтва у процесі формування національної свідомості українського народу була величезною. Адже відомо, що визвольна боротьба може бути своєрідним політичним фактором, що сприяє етнічній консолідації.

У середньовічних джерелах козаками (в перекладі з тюркських мов — «вільними людьми») називали всіх українців узагалі. Деякі дослідники навіть XIX ст. ототожнювали формування української народності та виникнення запорізького козацтва. Але зрозуміло, що перше пов'язане з проблемами етногенезу, етнічної історії, а друге — з соціально-політичними факторами. Тому ще у минулому столітті були спростовані гіпотези, поширені за часів панування міграційних теорій (В. Н. Татищева, О. Шафонського, М. І. Антоновського, Д. М. Бантиш-Каменського та ін.), — про походження козацтва і етноніма «черкаси» — а в широкому плані й українців — від групи північнокавказьких народів, які переселилися у XIV ст. на Середнє Подніпров'я.

Безперечно, Запорізька Січ — один із світових історичних феноменів, що утворився на місцевому ґрунті. Разом із тим Україна — не лише запорізьке козацтво. Це Полісся і Слобожанщина, Буковина і Карпати тощо. *Формування українського народу відбувалося на всій його етнічній території, незважаючи на соціально-політичні бар'єри і політику іноземних держав, спрямовану на гальмування цього процесу.*

Згодом етнічна територія українців розширюється за рахунок північно-східних земель. Слобідська Україна (сучасні Харківська, частково Сумська, Луганська, Курсь-

ка, Белгородська й Воронежська області) має таку назву внаслідок одержання переселенцями певних пільг («слобод»). Із початку свого існування (XVII ст.) вона входила до складу Російської держави і заселялася одночасно українцями й росіянами. Більшість українського населення тікало сюди від гноблення польських феодалів.

Із прийняттям Люблінської унії під владою Польщі опинилася переважна частина українських земель, крім Закарпаття, Буковини і Чернігово-Сіверщини. До рук магнатів потрапили величезні земельні наділи, численні міста і села. Українські селяни зазнавали насильницького покариччя і полонізації. Оголошення 1596 р. на українських та білоруських землях Брестської церковної унії ще більше посилювало соціальне і релігійне гноблення, що викликало піднесення національно-визвольної боротьби проти іноземних загарбників.

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., очолювана визначним українським державним діячем і полководцем Богданом Хмельницьким, поклала кінець польському гнобленню на Лівобережній і частково Правобережній Україні.

У січні 1654 р. на Переяславській раді було проголошено приєднання українських земель до Російської держави. Внаслідок цього і наступних актів (Андрусівське перемир'я 1667 р., «вічний мир» 1687 р.) до складу Росії увійшли Лівобережна Україна, Київ із прилеглою територією, Запоріжжя і Чернігово-Сіверщина.

Після зазначених договорів Україна отримала політичну автономію. Однак царський уряд зразу ж почав поступово її обмежувати; до 80-х років XVIII ст. останні залишки автономії були ліквідовані. На Україну поширюються загальноімперські адміністративні закони і соціально-економічні умови, включаючи кріпосництво, її територія була поділена на губернії, або намісництва, з адміністративними і судовими закладами.

У другій половині XVIII ст. відбувається значне піднесення товарно-грошових відносин, поглиблюється соціальне розшарування населення, зростає виробництво із застосуванням найманої праці, розвиваються міста.

Перемога над Туреччиною у війнах 1768—1774 та 1787—1791 рр. забезпечила Російській імперії володіння Північним Причорномор'ям. Включення до її складу так званої Новоросії, яка згодом стала однією з частин української етнічної території, здійснювалося досить специфічно. Негайному заселенню краю, що було продиктоване насамперед військово-стратегічними міркуваннями, сприяло на-

дання переселенцям значних пільг. Крім українців і росіян, які відіграли основну роль у заселенні та господарському освоєнні південноукраїнських областей, тут поселилися колоністи неслов'янського походження (молдавани, греки, вірмени та ін.), південні і західні слов'яни (серби, болгари, чехи, словаки), а також західноєвропейські переселенці (німці, швейцарці, французи, голландці тощо).

Інакше відбувалися процеси етнічної консолідації в західних областях України (Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття). Галичина після першого поділу Польщі (1772 р.) була загарбана Австрією. Через деякий час Австрія захопила й Буковину (1774 р.). Закарпаття залишалося під владою угорських феодалів. Таким чином, наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. основна маса населення західноукраїнських земель перебувала під подвійним гнобленням — австрійської монархії та польських, угорських, українських поміщиків і буржуазії.

Після возз'єднання Лівобережної і Правобережної України внаслідок другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі та звільнення Північного Причорномор'я були створені умови, які забезпечили єдність економічного розвитку на значній частині сучасної території України, що сприяло прискоренню процесів етнокультурної консолідації українського народу. Водночас Україна дедалі більше залучалася до єдиного загальноросійського ринку. Зміцненню міжнаціональних зв'язків сприяла також зростаюча соціальна і територіальна рухливість населення.

Процес формування української нації супроводжувався зміцненням національної самосвідомості, відчуття права на розвиток власної мови і культури. Однак ставлення до цього процесу було неоднозначним. Більшість польських дослідників під впливом великодержавно-шовіністичних тенденцій розглядали землі Правобережжя та Західної України як частину Польщі, а українське населення вважали «польським людом». Представники монархічно-охоронної течії російської історіографії також заперечували існування українського народу, називаючи його «плодом досужей фантазії».

Царський уряд, спираючись на місцевих поміщиків та буржуазію, всіляко гальмував формування української нації. Так, заборонялося саме слово «Україна» і насаджувалася назва «Малоросія», яка відбивала великодержавне ставлення до українського народу. Стримувався розвиток української літературної мови, друку, національних шкіл, вищих навчальних закладів, театрів. Тільки протягом

1863—1883 рр. був виданий ряд указів, які забороняли публікації, вистави, навчання українською мовою.

Національно-визвольне піднесення кінця ХІХ — початку ХХ ст. сприяло зростанню творчого потенціалу різних верств населення України. Саме у цей час набули визнання письменники І. Я. Франко, Панас Мирний, М. М. Коцюбинський, Леся Українка, О. Ю. Кобилянська, В. С. Стефаник, П. А. Грабовський, драматурги І. К. Карпенко-Карий, М. П. Старицький, М. Л. Кропивницький, актори М. К. Заньковецька, М. К. Садовський, П. К. Саксаганський, композитори М. В. Лисенко, Я. С. Степовий, художники М. К. Пимоненко, М. І. Мурашко, С. І. Васильківський, М. С. Самокиш, науковці М. П. Драгоманов, Б. Д. Грінченко, М. С. Грушевський та ін. Ці непересічні творчі особи всіляко сприяли формуванню української національної культури, розвиваючи в нових умовах традиції своїх попередників — Г. С. Сковороди, І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка. *Найважливішу роль у цьому процесі відіграла українська літературна мова.*

Українська мова бере початок із територіальних елементів давньоруської мови. При значній мовній єдності східнослов'янських народів у процесі їх формування склалися специфічні особливості мови кожного народу. Приблизно з другої половини ХІІ ст. проявляються окремі риси російської, української та білоруської мов, котрі поступово формувалися. Для української мови цей процес тривав до ХVІІ ст.

У ранній період утворення української народності серед населення панували традиції літературної мови Київської Русі. Поряд із мовою, яка формувалася на основі місцевих діалектів, існувала літературна книжна мова, загальна для східних слов'ян і близька до сучасної мови південних слов'ян.

Пізніше, коли більша частина українських та білоруських земель перебувала у складі Литовського князівства, на давньоруській мовній основі почала формуватися загальна літературна українсько-білоруська мова. Вона знайшла відображення у багатьох пам'ятках писемності обох народів і відіграла важливу роль у різних сферах їхнього суспільного життя.

У ХVІ—ХVІІ ст. в Україні склалися дві літературні мови: слов'яноруська як наслідок взаємодії церковнослов'янської і давньоруської літературних мов (вживалася переважно у церковній літературі) і так звана «проста мова», яка базувалася на давньоруській літературній, але увібрала значні впливи живої української мови.

У процесі формування української народності й нації українська мова набула специфічних загальноукраїнських рис, зберігаючи разом із тим внутрішнє діалектне членування (середньопридніпрянські, поліські, подільські, закарпатські та інші говірки). Ці говірки умовно об'єднані в три діалектні групи: північну, південно-західну і південно-східну. Сучасна українська літературна мова сформувалася на основі середньопридніпрянських (полтавсько-кїївських) говірок на рубежі XVIII—XIX ст. і в процесі свого розвитку увібрала в себе діалектні елементи інших районів України.

Через те що західноукраїнські землі розвивалися у своєрідних соціально-політичних умовах, літературна мова в цих областях відзначалася деякими особливостями, котрі, однак, не перешкоджали виданню й поширенню книжок, написаних «загальноукраїнською» мовою.

Складність процесу формування української народності й нації зумовила наявність багатьох назв українського народу. Досить сказати, що поруч із терміном «українці», а нерідко натомість його, за умов політичного розчленування українського етнічного масиву існували терміни *русини, руснаки, южноруси, малороси, червонороси, черкаси* та ін.

Таким чином, нами наведені основні погляди щодо походження українського народу. Проте, поза сумнівом, одна з найважливіших і найскладніших проблем — походження та етнічної історії одного з найбільших слов'янських народів — все ще чекає на своїх дослідників, представників різних галузей знань: археології, етнографії, історії, мовознавства, антропології.

Література: Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX в. К., 1988; Грушевський М. С. Ілюстрована історія України-Руси. К., 1990; Грушевський М. С. Історія України-Руси. К., 1991. Т. 1; Гуржій О. І., Ричка В. М. Український народ: походження, формування народності // Рад. школа. 1990. № 1; Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації. К., 1967; Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. К., 1965; Моця О. П. Давньоруська народність: новий погляд на проблему // Укр. іст. журн. 1990. № 7; Этнография восточных славян / Под ред. Ю. В. Бромлея, К. В. Чистова. М., 1987.

3. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ГРУПИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Культура та побут українського народу, маючи багато загальнонаціональних рис, і в наш час зберігають певні особливості. Деякі з них сягають сивої давнини. Ці особливості виявляються у територіальному аспекті й зумовлені характером історичного розвитку окремих районів України, природно-географічними умовами, взаємозв'язками з іншими народами. Етнографічне районування дозволяє визначити типологічні риси тих або інших явищ культури і генетичні зв'язки між ними. З цього погляду територія України поділяється на ряд основних зон: Середнє Подніпров'я (Наддніпрянина), Поділля, Слобожанщина і Полтавщина, Полісся, Прикарпаття, Волинь, Закарпаття, Південь.

Слід зазначити, що наведений поділ певною мірою є умовним. Більш точне районування можливе при всебічному вивченні історико-етнографічних явищ. Крім того, етнографічні райони не залишаються незмінними, як і критерії, що їх визначають.

Наддніпрянина охоплює територію в середній течії Дніпра (сучасні Київська, Черкаська, Дніпропетровська, східна частина Кіровоградської області, західна — Полтавської та Чернігівської). Ця зона історично пов'язана з територіальним центром формування української народності й нації, української мови. При збереженні спільних рис у межах Наддніпрянини помітно відрізняються Правобережжя і Лівобережжя. Це стосується планування житла, покриття будівель, техніки будівництва, окремих видів одягу, обрядовості тощо.

Поділля займає басейн Південного Бугу і лівобережжя Дністра. Вперше назва «Поділля» у значенні «Русь долішня» зустрічається у документах середини XIV ст. До того часу вона згадувалася під назвою «Пониззя» (від «Русь нижня» — на відміну від «Русі горної», що прилягала до Карпат).

Порівняно стійким збереженням архаїчних пережитків у культурі відрізняється Полісся (вперше назва зустрічається в Іпатіївському літописі). У визначення історико-етнографічних меж цієї зони представники різних наук вкладають неоднаковий зміст, але більшість вважає, що вона охоплює басейн Прип'яті, а також сусідні райони лісової смуги.

Інколи Полісся поділяється за етнічними ознаками: українське, білоруське, російське, литовське, польське. Це зрозуміло, адже Полісся споконвіку було зоною взаємодії різних народів, насамперед слов'янських та балтських. У минулому тут жили стародавні слов'янські племена (дреговичі, волиняни, древляни та ін.), а у подальшому відбувалися процеси формування східнослов'янських народів — українців, росіян та білорусів.

Останнім часом Полісся районується з урахуванням адміністративного поділу: Полісся українське, білоруське, брянське, або рівненське, житомирське, чернігівське, київське, гомельське тощо. Мовознавці при районуванні цього регіону враховують ареали поширення говірок, етнографі — особливості культури та побуту тощо.

Слобожанщина розташована на північному сході України і в суміжних районах. У 60-х роках XVII ст. тут було засновано чотири слобідських козацьких полки — Острогозький, Охтирський, Сумський і Харківський. Слобожанщина у культурно-побутовому розумінні досить тісно пов'язана з сусідньою Полтавщиною і тому інколи визначається як спільна з нею етнографічна область. Це пояснюється насамперед тим, що саме з Полтавщини і Лівобережжя сюди прибувало значне число мігрантів.

Ця зона була певною мірою перехідною між Лівобережжям і Півднем (Таврією) — своєрідним історико-етнографічним районом, який визначався мішаним складом населення, порівняно великою його соціальною рухливістю.

Волинь охоплює територію на південь від Прип'яті та верхів'їв Західного Бугу, в минулому заселену стародавніми східнослов'янськими племенами — дулібами, бужанами, волинянами тощо. У феодальні часи вона входила до складу Володимиро-Волинського, а згодом Галицько-Волинського князівств.

Надзвичайно своєрідним є населення Карпат, у культурі якого зберігається багато специфічних рис, зумовлених особливостями гірського ландшафту, ізоляваністю побуту і певною мірою його консервативністю. Є певні відмінності в культурі населення Прикарпаття і Закар-

паття, які інколи виділяються в окремі історико-етнографічні райони — так само як Буковина і Покуття. Буковина (назва — від вживаного у грамотах молдавських господарів XIV—XVII ст. терміна у значенні «буковий ліс») — споконвічна слов'янська земля, жителі якої з утворенням Київської Русі ввійшли до її складу, а згодом — до території Галицько-Волинського князівства. Північна Буковина охоплює сучасну Чернівецьку область. У природно-географічному і господарсько-культурному відношенні вона поділяється на три зони: гірську, передгірську і рівнинну. Своєрідністю культури відзначається Покуття, яке охоплює рівнинну частину Івано-Франківської області між Дністром, Прутом і Карпатами (у джерелах XVII—XVIII ст. — це південно-східний «кут» Галичини).

У зазначених історико-етнографічних зонах у свою чергу є певні особливості, які характеризують культуру та побут тих чи інших груп населення.

Протягом століть в Україні склалися етнографічні групи, які тривалий час зберігали певні відмінності культури, мови. Найбільш відомі серед них — українські горяни (гуцули, лемки, бойки) — в західноукраїнських областях; поліщуки, пінчуки, литвини — в районі українського Полісся та ін.

Лемки селилися по обох схилах Бескидів, у межиріччі Сяну і Попраду, а також на захід від річки Уж. Нині в межах України вони живуть переважно на півдні Велико-березнянського та в Перечинському районі Закарпатської області, а у Польщі, після примусового переселення 1947 р., — у північних та західних воєводствах. Свою назву отримали від сусідніх народів внаслідок уживання в розмові діалектної частки «лем» (у значенні «лише»). Останнім часом ця загальновідома гіпотеза переглядається на тій підставі, що частина лемківського населення Закарпаття називала себе «лемаки». Висувається ідея антропонімічного походження цього терміна (М. Худаш) — від особистого імені Лемко, утвореного з давньослов'янського антропонімічного кореня «лем». Деякі дослідники пов'язували походження лемків з білими хорватами, більшість яких у VI—VII ст. переселилася з Карпатського регіону на Балканський півострів.

Походження назви іншої етнографічної групи українських горян — *бойків* (мешкають у межиріччі Сяну і Ломниці, між передгір'ями Карпат південніше Дністра і на півдні — у верхів'ях Ужа і Тересьви) ряд дослідників (зокрема С. Верхратський) виводили, за аналогією з лемками, із особливостей їхньої лексики: вживаної бойками

частки «бойє» (у значенні «так»). Інша гіпотеза (І. Вагилевич, Я. Головацький) пов'язувала походження бойків із кельтськими племенами бойїв, які у VI ст. до н. е.— I ст. н. е. заселяли Центральну Європу, зокрема територію сучасного розселення бойків, а потім були витіснені на Балкани. Останнім часом походження цієї назви дослідники виводять від загальнослов'янського антропоніма Бойко (можливо, засновника роду чи вождя певної спільності) — імені, поширеного з найдавніших часів.

Питання про походження назви *гуцулів* остаточно не з'ясоване. Деякі вчені пов'язують його з молдавським «гоц», «гуц» (розбійник) і, отже, з масовим повстанським рухом народних месників — опришків у XVII—XVIII ст. На думку інших, слово це походить від «кочул» — пастух. Не вбачаються достатньо переконливими аргументи щодо походження назви *гуцулів* від давньоруського племені *уличів* (Б. Кобилянський), а також нові гіпотези, що базуються виключно на даних мовознавства (М. Худаш).

Історико-етнографічна територія *Гуцульщини* за сучасним адміністративним поділом охоплює південні частини Надвірнянського, Косівського та Верховинський район Івано-Франківської області, південну частину Вижницького району, Путильський район Чернівецької області та Рахівський район Закарпатської області. Споконвіку *гуцули* займалися скотарством, лісовими промислами, сплавом лісу по гірських річках. Через природно-географічні особливості Карпат землеробство було розвинене слабо. *Гуцули* відомі художніми промислами, обробкою металу, гончарними виробами, килимарством.

Ряд етнографічних груп побутували на Поліссі. Етнонім *литвини*, колись більш поширений, був пов'язаний з державно-політичними факторами і стосувався населення, яке у XIV—XVI ст. входило до складу Литовського князівства, тобто вживався фактично як політонім — назва мешканців країни. Найчастіше литвинами називали білорусів Південного Полісся сусідні народи, зокрема українці. Знаходячись у регіоні формування східнослов'янських народів — росіян, українців та білорусів, але зберігаючи певну своєрідність, литвини навіть у XIX ст. не відносили себе до кожного з них. Це дало підставу дослідникам говорити про наявність в їхній культурі давньоруських рис. Назва *поліщуки* (вперше зафіксована у документах і картах початку XVII ст.) охоплювала українське та білоруське населення в межах Полісся, з яким і пов'язана її етимологія. *Тугейші* — назва окремих груп населення Полісся та Волині з нечітко визначеною етнічною самосвідомістю. Зокре-

ма, десятки тисяч тутейших при проведенні польських переписів ХХ ст. попали до рубрики «інші» й не були зареєстровані до українського чи білоруського населення.

Деякі етноніми відбивають складні етногенетичні процеси. Так, поширеною в Україні була назва *черкаси*, яка вживалася в офіційних документах Російської держави XVI—XVII ст. щодо значної частини українського населення Середньої Наддніпрянщини, зокрема запорізького козацтва. Питання про походження цього етноніма привертало увагу багатьох дослідників (М. М. Карамзін, Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич, М. О. Максимович, М. С. Грушевський, а в новітній час — В. Ф. Горленко, А. Н. Карсанов, О. С. Стрижак та ін.), однак і дотепер не може вважатися остаточно вирішеним. Одні дослідники пов'язують його з містом Черкаси, поблизу якого було чимало козацьких осель, інші — з північнокавказькими адигами, чорними клобуками та іншими тюркськомовними народами. Цікаво, що в наш час термін «черкаси» можна зустріти лише в топоніміці України або в матеріалах наукових архівів, тоді як за межами держави він подекуди побутує і зараз. Зокрема, українці Поволжя — нащадки переселенців із Слобожанщини XVIII ст. — і дотепер зберігають цей етнонім.

Принаймні до другої половини XVII ст. зберігали самоназву і своєрідні риси культури *севрюки* — нащадки давніх східнослов'янських племен Сіверської землі, які селилися в долинах Десни, Сейму та Сули. Вважається, що вони брали участь у формуванні східнослов'янських народів і генетично пов'язані з літописною «северою». Питання про походження «севери» визнається одним із найскладніших у науці. Деякі дослідники виводять його з районів Балкан і Подунав'я.

У західноукраїнських областях, особливо за часів Австро-Угорщини, була поширена така назва українців, як *русини*, якою мовби підкреслювався їхній генетичний зв'язок зі стародавньою Руссю; в іноземних джерелах вони мали назву *ругени*, походження котрої також пов'язане з латинською назвою Русі. Ця назва частково збереглася в Закарпатті та у діаспорі.

У минулому серед українців були відомі й більш дрібні етнографічні групи. Вже за умов капіталізму виявилася тенденція до зменшення кількості таких груп, до їхньої культурно-побутової інтеграції з оточуючим населенням. Більшість з них, такі як *ополяни*, *ністров'яни*, *сотаки*, *підгор'яни* в західноукраїнських областях, мабуть, були не етнічними спільностями з чітко визначеною національною

самосвідомістю, а локальними групами, які відзначалися лише певними культурно-побутовими особливостями.

Складна етносоціальна структура України нерідко сприяла невизначеності етнічної самосвідомості або її трансформації, що знайшло вияв у етнонімах і койнонімах (назвах груп людей, спільностей, колективів). Серед них можна виділити мегаетноніми — назви народностей, націй — і мікроетноніми — назви етнічних груп, окремих частин народу.

Для населення Західноукраїнського регіону певною мірою було характерне віросповідне забарвлення етнічної самосвідомості, тобто підміна етноніма конфесіонімом. Так, на Буковині *волохами* називалося православне населення — як романомовне, так і українське.

Ряд етнонімів сформувались від топонімів (Україна — *українці*, Полісся — *поліщуки*), особливостей природно-географічних умов (*підгоряни*), характеру господарської діяльності й соціально-політичних відмінностей в межах етносу (поляки — *шляхта*, вірмени — *кобзани*), культурно-побутової специфіки, наприклад, особливостей костюма (*свічаки*).

Мікроетноніми нерідко тотожні політонімам, що зумовлено визначальним впливом фактора державності на етнічні процеси. Наприклад, греки Приазов'я називалися *румеями*, оскільки вважали себе вихідцями з територій, які раніше входили до Римської імперії; *мадярами* називали не лише угорців, але й інші нації, підлеглі «Угрії». Інколи мікроетноніми та топоніми відбивають спотворені або вигадані уявлення етнічних груп про своє походження: цигани с. Фараонівка на Одещині називали себе *фараонами* — нащадками єгиптян.

Викликають інтерес мікроетноніми, утворені від особистих імен або прізвищ — антропонімів (*некрасівці*, *бойки*), а також назви, зумовлені соціально-політичними процесами (*поляками*, наприклад, називалися переселенці з Правобережної України). Недовершеність етнічних процесів, особливо в етнічно мішаних районах, супроводжувалася побутуванням етнонімів типу *греко-болгари* (на півдні України).

Характер етногенетичних і культурно-побутових процесів в Україні відбиває топоніміка. Назви деяких населених пунктів свідчать про можливе перебування у минулому на території певних районів середньовічних племен торків і хазар, а також тюрків (огузів, чорних клобуків, берендеїв, половців); зі східнослов'янськими племенами тиверців пов'язують назву м. Тиврів на Вінниччині; у ба-

гатьох районах Північно-Західної України зберігся топонім Дуліби. Досить часто зустрічаються топоніми російського походження (Чорнашівка Російська, Пилипи Боровські та ін.), назви, пов'язані з татарами (Волиця Татарська, Татаринці), поляками (Гута Полонецька, Ляхи), східно-романськими народами (Волохи, Курені Молдаван). Деякі назви мали етнодиференціююче значення: наприклад, Ясениця Польська і Ясениця Руська.

У наш час окремі регіональні особливості культури та побуту тією чи іншою мірою зберігаються поряд із поступовим поширенням спільних рис, викликаним процесами етнічної консолідації та міжетнічними зв'язками.

Література: Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983; Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987; Етнографія Києва і Київщини / За ред. В. Ф. Горленка. К., 1986; *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1977; Полесьє: матеріальна культура / Под ред. В. К. Бондарчика, Р. Ф. Кирчица. К., 1988; Этнография восточных славян / Под ред. Ю. В. Бромлея, К. В. Чистова. М., 1987.

4. ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Ми вже знаємо, що друге за чисельністю місце в Україні посідають росіяни (11 млн 340 тис.). У сільській місцевості найбільш компактні етнічні масиви росіян розташовані у смузі російсько-українського етнічного пограниччя — Харківська, Сумська, Луганська області — і деяких південних районах України.

Процес формування російського населення на території України був зумовлений складними соціально-політичними факторами, багатовіковими міжетнічними стосунками, спільністю історичної долі східнослов'янських народів. Деякі етнографічні групи росіян, зокрема так звані *горюни*, що живуть у Путивльському районі Сумської області, етногенетично пов'язані з давньослов'янським автохтонним населенням, яке увібрало в себе переселенські хвилі пізніших епох.

Найбільші етнічні масиви росіян, які збереглися й досьогодні, виникли у XV—XVII ст. на Слобожанщині, пізніше, в останній чверті XVIII ст. — у Новоросії, Бессарабії та на Буковині. Причому мали місце як урядова і поміщицька колонізація, так і стихійне заселення (так, ряд поселень у Куп'янському та Волчанському повітах заснували збігли російські селяни). Слободи, які виникали при будівництві фортифікаційних споруд Української лінії (1731—1742 рр.), також здебільшого заселялися росіянами. Про це свідчить їхня топоніміка (Тамбовська, Єфремівська, Орловська, Козловська, Борисоглібська та ін.). У другій половині XVIII — першій половині XIX ст. кількість російських селищ зростає внаслідок поміщицької колонізації. На Слобожанщині багато з них було засновано переселенцями з південноросійських губерній (Арапівка, Гірське в Куп'янському повіті тощо).

На Слобожанщині з початку її утворення значний відсоток населення становили служило-ратні люди (пушкарі, стрільці, засічні сторожі, «діти боярські»), які називалися

однодворцями. Вони одержували «в службу» приміські слободи, а згодом землі за межами поселень. У середині XVII ст. російські служилі люди оселяються в районі Чугуєва (Ново-Покровка, Введенське), «дітьми боярськими» створюються численні поселення у районі Охтирки і Великої Писарівки. У 80-х роках з'являються нові слободи у східній Слобожанщині (деякі райони сучасних Харківської та Луганської областей). Переважну частину цих переселенців склали вихідці з південноросійських губерній — Курської, Воронежської та ін.

Із приєднанням Північного Причорномор'я на перше місце висуваються завдання воєнно-стратегічного характеру, спрямовані на захист прикордонних районів. Через те більшість російських переселенців відбували тут військову службу. Росіяни становили також значний відсоток державних селян (військові поселенці), які сплачували поземельну ренту і поставляли необхідне поповнення у Катеринославську кінноту. Багато поселень односторонців у другій половині XVIII ст. утворилося у Костянтинівському, Словянському, Бахмутському, Павлоградському та Маріупольському повітах, а наприкінці XVIII ст. — у Криму. Великі земельні наділи одержували в Південній Україні російські дворяни, які мали право селити на своїх землях кріпаків, а також представники вільних станів: різночинці, офіцери, купці.

Серед російських переселенців було багато старовірів та інших «розкольників», які тікали від релігійних переслідувань. Перші старовірські поселення в Україні виникли на Чернігово-Сіверщині у 60-х роках XVII ст. У 30-х роках XVIII ст. вони з'являються й у Єлисаветградському повіті, а у 80-х роках старовіри засновують великі поселення в районі р. Білозерки і поблизу Берислава — Велику Знам'янку і Водяне.

Ряд поселень (Пилипи Боровські, Слобода) у Подільській губернії були засновані *пилипівцями* (українсько-польська назва — *пилипони*) — представниками одного з напрямів старообрядництва, який виник на початку XVIII ст. У середині XIX ст. їх чисельність в Україні досягла 13 тис. чоловік.

З 1802 по 1813 р. *духобори* — вихідці з Тамбовської, Нижегородської, Саратовської, Астраханської, а пізніше Харківської та Катеринославської губерній — заснували у Мелітопольському повіті дев'ять селищ (Терпіння, Тамбовку, Родіоновку, Спаське, Богданівку, Троїцьке, Єфремівку, Кирилівку, Горіле). У першій третині XIX ст. *молокани* — вихідці з Тамбовської та Орловської губер-

ній — створюють селища по р. Молочній — Астраханку, Ново-Василівку і Ново-Спаське.

До кінця XIX ст. старообрядці освоюють райони прутсько-дністровського межиріччя і Хотинського повіту, що були звільнені від турецького гноблення. Загальна чисельність старообрядців у Бессарабії становила тоді близько 30 тис. чоловік. Ще раніше, у 60—80-х роках XVIII ст., у межах Північної Буковини, яка входила до складу Австро-Угорщини, було засновано ряд сіл *липованами* (Біла Криниця, Липовани, Грубна, Білоусівка).

Значний відсоток серед росіян становили службовці, а також поміщики, яким були передані маєтки, що до того належали польським магнатам. Однак у дореформені часи головним джерелом постійного російського населення була регулярна армія. Лише в Подільській губернії вона налічувала близько 50 тис. чоловік. Частина офіцерів вступала в родинні стосунки з місцевим населенням і залишалася в Україні.

Наприкінці XIX ст. з розвитком капіталістичних відносин набагато збільшується приток російського населення в міста і на промислові об'єкти України, насамперед у ті галузі господарства, які мали певні традиції в Росії (металургія, будівництво залізниць тощо). За роки радянської влади чисельність російського населення в сучасних межах України зростає втричі.

Білоруси разом із росіянами і українцями належать до східних слов'ян. Нині загальна чисельність білорусів в Україні — 439,9 тис. Найдавніші поселення білорусів знаходяться в межах українсько-білоруської етнічної території (Рокитнівський район Рівненської області). Значна їх кількість переселилася з Білорусі у східні райони українського Полісся і на Слобожанщину після першого поділу Польщі. В кінці XVIII — на початку XIX ст. у Новоросії виникає ряд військових поселень білорусів, що було викликане необхідністю захисту південних земель від турецько-татарських нападів (Бармашове, Явкіне). Поява інших білоруських поселень на Півдні пов'язана із деяким аграрним перенаселенням білоруських губерній, а пізніше, у радянський час, із міграцією білоруського населення у промислові центри України. Сьогодні більшість населених пунктів, де живуть білоруси, мають мішаний етнічний склад. Під час перепису 1989 р. 35,4 % білорусів України назвали рідною мову своєї національності, 33,5 % — російську і 18,6 % — українську. Більшість білорусів живе в містах.

Розселення поляків в Україні було пов'язане перш

за все з Правобережжям і Східною Галичиною. Саме тут у межах українського етнічного масиву сформувалися найбільш численні польські етнорелігійні громади.

Хвиля польської колонізації починається із загарбанням у XIV ст. Галицько-Волинського князівства. З середини XVI ст. посилення феодального гноблення у Польщі супроводжувалось переселенням селян і міської бідноти зі східних воєводств — Жешувського, Келецького, Краківського й особливо Люблінського. Масове переміщення польського населення в Україну було викликане наявністю тут деяких свобод, ослабленням Речі Посполитої після приєднання України до Росії і поразкою Польщі у війні з Туреччиною (Буцацький мир 1672 р.). У XVII—XVIII ст. після Люблінської унії збільшилось число переселенців із центральних районів Польщі, Мазовії і частково Мазурського Поозер'я. Колонізація продовжувалась і у XIX — першій половині XX ст., особливо в період польської окупації західноукраїнських земель (1918—1939 рр.).

Наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні поляки становили більшість правлячої поміщицько-магнатської верхівки, католицького духовенства, службовців, меншою мірою — «чиншевої шляхти», міщан і селян. Поляки брали участь і у воєнно-землеробській колонізації Півдня, заснувавши тут ряд селищ.

Багатотисячний польський гніт, під яким перебували українські землі, політика шляхетської Польщі, спрямована на посилення феодально-кріпосницького гноблення і полонізацію, призвели до того, що частина населення Правобережжя і західних областей, українського походженням, стала називати себе поляками.

Історично зумовленим слід вважати і те, що поляки в Україні були неоднорідними у соціально-етнічному плані. Частину їх становили так звані *мазури* — у минулому бідні селяни, переселенці з Мазовії, іншу групу складала *шляхта* — нащадки дрібної польської шляхти, яку привезли з собою магнати, щоб було кому відбувати військову службу та охороняти польські кордони.

Відчутного удару зазнало польське населення Правобережної України внаслідок поразки польського національно-визвольного повстання 1830—1831 рр. Царський уряд конфіскував маєтки польських поміщиків — активних учасників повстанського руху; було вжито ряд репресивних заходів щодо польської освіти та культури, зокрема ліквідовано всі польські школи, пансіони, ліцеї. Таким чином, у 30—40-х роках XIX ст. поляки на Правобережній Україні з пануючої нації перетворилися на соціально пригнічену.

Після другої світової війни чисельність польського населення України скоротилась внаслідок здійснення репатріаційних договорів між Польщею та СРСР. З Радянського Союзу було репатрійовано 1526 тис. поляків, у тому числі з УРСР — 810,4 тис. (91,6 % усього польського населення західноукраїнських областей, включаючи Чернівецьку область) Водночас в Україну з Польщі було репатрійовано 518 тис. українців.

Нині в Україні налічується 218,9 тис. поляків. Переважна їх більшість живе в етнічно мішаних українсько-польських селах Житомирської, Вінницької та Хмельницької областей і містах.

Сучасне розселення болгар в Україні зумовлене болгарською колонізацією кінця XVIII — першої третини XIX ст. Перші поселення болгар були засновані у долинах річок Вись і Синюха — Ольшанка та ін. Вони входили до складу Бузького козацького війська, а потім — військових поселень Новоросії. В кінці XVIII — перших десятиліттях XIX ст. під час російсько-турецьких воєн болгар масово переселялися в Росію, тікаючи від турецьких репресій щодо християн. Вони заснували великі поселення у Південній Бессарабії з центром у Болграді, в Одеському повіті, Криму і у передмісті Миколаєва. Цьому сприяло надання болгарам колоністських прав. У 1809—1832 рр. тільки на півдні Бессарабії було засновано 36 поселень. Значною була болгаро-грецька (в офіційних документах болгар і греки не диференціювалися) колонізація Криму у 1830 р., причому переселенці прибували в Росію морським шляхом з Варни. На початку 60-х років у зв'язку із захопленням значної частини Бессарабії боярською Румунією болгар стали переселятися у Приазов'я, заснувавши там 38 поселень.

Нині в Україні налічується 232,8 тис. болгар. Більшість їх живе у західних районах Одеської області та приазовських — Запорізької. Етнічно мішані болгарські села є у Кіровоградській та Миколаївській областях. Понад 69,5 % болгар під час перепису 1989 р. назвали рідною мову своєї національності, інші — російську (61,8 %) і українську (8,5 %). Близько половини усіх болгар живуть у містах.

Найбільші поселення чехів в Україні були засновані у Дубенському, Рівненському, Луцькому і Острозькому повітах Волинської губернії. Їх поява пов'язана з масовою еміграцією чехів у Росію наприкінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст., після скасування кріпацтва. Царський уряд, зацікавлений у більш інтенсивному розвитку продуктивних сил, заохочував переселення чехів різними пільга-

ми: вони звільнялися від податків і військової повинності, мали право на адміністративне самоврядування та ін.

На початку колонізації було утворено чотири чеські волості: Рівненська, Дубенська, Луцька і Купичевська, до складу яких увійшли як окремі чеські села, так і чесько-українські. Згодом з'являються чеські села на півдні Поділля (Чехівка), у Криму (Табор, Богемка, Царевич) і у Приазов'ї (Новгородківка). Нині чехів в Україні — 9,1 тис. чоловік.

Євреїв в Україні налічується 486 тис. чоловік, це переважно міське населення. Більшість євреїв вважають рідною російську мову, інші — ідиш та українську.

На території сучасної України євреї з'явилися в епоху раннього феодалізму. Ще за часів Київської Русі існували громади слов'яномовних євреїв, так званих *кенааним*. У XVI—XVII ст. тут поселяються вихідці з Польщі — *ашкеназі*, тобто європейські євреї, які розмовляли мовою германської групи індоєвропейської сім'ї (ідиш). Переселення євреїв з Польщі було масовим і в наступні десятиліття. В кінці XVII ст., після приєднання білоруських губерній у зв'язку з другим і третім поділами Польщі, значним було переселення євреїв у Новоросію. Введення царським урядом у 1796 р. дискримінаційної «смуги осілості» (євреям дозволялося жити лише в губерніях Правобережжя) призвело до того, що більшість євреїв оселилися у містечках і невеликих містах. На Правобережжі євреї, як і поляки, були розселені спорадично, окремими етнорелігійними громадами. Наприкінці XVIII ст. їх чисельність становила там 110 тис. чоловік (близько 3,8 % усього населення). В основі єврейської соціальної організації була територіальна громада (*кегила*), яка зосереджувалася в міських поселеннях; у великих містах існували відокремлені єврейські квартали (*гетто*), громадське самоуправління (*кагал*), яке у межах Росії було офіційно скасоване у 1844 р., хоча фактично продовжувало існувати. У другій половині XIX ст., після заходів уряду, спрямованих на перехід євреїв у міста, їх чисельність швидко зростає, виникають великі громади в Одесі та інших містах Півдня.

Характер розселення і правового стану євреїв у Східній Галичині дещо відрізнявся від того, що існував у західних областях Польщі. Євреї тут селилися в містах і містечках, які належали великим феодалам. Ця обставина була вигідною для єврейського населення, бо виключалися судові сутички з управою королівських міст, менше було різних обмежень тощо. Єврейським власникам належав значний відсоток земельних ділянок. Зокрема, на Тернопільщині

у 1914—1915 рр. вони володіли 139 маєтками. Цікаво, що на Буковині австрійська адміністрація встановила високий ценз при оплаті контрибуцій, що обмежувало єврейську еміграцію.

Наприкінці 20-х років XIX ст. загальна чисельність євреїв у межах України становила близько 2,5 млн чоловік. У наступні десятиліття вона значно зменшилась внаслідок масового винищення євреїв фашистськими загарбниками в роки другої світової війни, а в останні роки — еміграції в Ізраїль та США.

В Україні проживає 324,9 тис. молдаван. Найдавніші зв'язки слов'ян з романізованим населенням карпато-дунайських земель сягають V—VII ст. На цій основі сформувалася етнічна спільність *волохів* — найближчих етногенетичних предків молдаван, територія розселення яких у X—XIII ст. неодноразово входила до складу слов'янських державних об'єднань: Давньоруської держави, Галицького та Галицько-Волинського князівств. Волохи — більш давній етнонім, що тривалий час зберігався поряд з самоназвою *молдовани*. Він широко побутував у російських державних документах та історіографії XVII—XIX ст. і певною мірою сприяв загальній назві східнороманських народностей та їхніх мов.

З виникненням у 1359 р. Молдавського князівства до його складу увійшли території спільного проживання слов'ян і східнороманських народів. Молдавани разом з росіянами і українцями протистояли польським та татарським нападам; досить значний відсоток становили вони у складі запорізького козацтва.

З XVI ст. молдавські кріпаки, тікаючи від феодального гноблення місцевих господарів і репресій турецьких загарбників, під владою яких перебувала Бессарабія, цілими сім'ями переселялися в Україну — в «козацький край». Цей процес тривав майже до середини XVIII ст. і охопив не лише райони Лівобережжя, а й Поділля, південні частини Брацлавського і Київського воєводств та інші райони. Молдавани приходили перш за все з Бессарабії, а також «ханської Туреччини» (Нижнього Подніпров'я), Буковини, «Польщі» (Правобережної України) і навіть з Криму. Мав місце і зворотний міграційний потік українського населення «на Волощину» — наприклад, після невдалих селянських повстань проти шляхти на початку XVIII ст.

Багато молдаван входило до складу військових поселень XVIII ст. Вони заснували ряд населених пунктів (рот) у межиріччі Дніпра і Синюхи, а також у Слов'яносербському і Бахмутському повітах. Згодом на території Нової

Сербії було утворено Молдавський гусарський полк, що охоплював територію між річками Чорний Ташлик, Синюха і лівобережжям Південного Бугу. У ХІХ ст. молдавани у деяких повітах Південної України посідали за чисельністю друге місце після українців (Єлисаветградська, Херсонська губернії та ін.). Згодом у зв'язку з потребами господарського освоєння Півдня виникає чимало молдавських поселень між Бугом і Дністром.

Румуни (134,7 тис. чоловік) розселені в південно-західній частині Чернівецької області — як змішано з українцями, так і окремими селами (переважно у Глибоцькому районі, а також у Закарпатській області).

Найдавніші румунські села в Україні були засновані у ХІІІ ст. вихідцями з Північно-Західної Валахії (Марамурешу) і Південної Трансильванії. Вони поселилися на території сучасних Тячівського і Рахівського районів Закарпаття і в деяких районах Північної Буковини. У кінці ХІV ст. виникли поселення Діброва (Нижня Апша) та Середнє Водяне (Апша) на Закарпатті.

Під впливом новоутвореної Румунської держави (середина ХІХ ст.) частина населення колишнього Молдавського князівства поступово почала вважати себе румунами, тоді як молдавани, які не увійшли до Румунії (більша частина Бессарабії), зберегли свою етнічну самосвідомість. Це особливо помітно в Чернівецькій області, де проходив державний кордон між Австро-Угорщиною і Росією.

Друга половина ХІХ — початок ХХ ст. характеризуються значною румунізацією українського населення Північної Буковини. Цьому сприяли особливості організації церковного управління і шкільної освіти, а також те, що обидва народи належали до православного віросповідання. Як зазначають дослідники, етнічна самосвідомість буковинських українців тісно поєднувалася з релігійною; взагалі православна віра на Буковині називалася в народі «волоською», тобто румунською. Збіг віросповідання нерідко сприяв етнічній асиміляції українців з пануючою нацією у Північній Буковині — румунами. Румунізаторську політику підтримувало і буковинське духовенство.

Греків (самоназва — *елліни*) в Україні налічується 98,6 тис. чоловік, що живуть переважно в приазовських районах Донецької області та містах Південної України. Переселення греків у ці райони почалося ще з VI ст. до н. е. (чимало найдавніших міст Півдня України походить від міст-держав античного світу). В подальшому неабияке значення відігравали спільність релігії та всебічні економічні та культурні зв'язки Давньоруської держави з Візантією.

У Києві, Ніжині та інших містах існували грецькі громади. У другій половині XVIII ст. греки входили до складу військових поселень Півдня. Найбільш компактний етнічний масив грецького населення існував у Приазов'ї наприкінці 70-х років, утворений переселенцями з Криму (близько 18 тис. чоловік) після проголошення його незалежним ханством. Грецьке населення Криму формувалося протягом тривалого часу за рахунок давніх вихідців із Греції та інших, пізніших етнічних компонентів. Про це свідчить етнічна неоднорідність переселенців з Криму у Приазов'я, серед яких є *греки-елліни* (новогрецька мова) і *греки-татари* (тюркська мовна група). На початку XIX ст. після російсько-турецьких воєн помітно зросла чисельність греків у селах Бессарабії. Нині більшість греків вважає рідною російську мову і лише 18,5 % — мову своєї національності.

Перші колонії вірмен на території сучасної України виникли у Криму в X—XI ст. у зв'язку із загарбанням Вірменії арабами і турками-сельджуками, а також антивірменською політикою Візантії.

Найбільш компактні вірменські поселення з'являються на західноукраїнських землях. З XIII до XVIII ст. їх кількість досягла 20. У найбільш відомих з них (Львові, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Луцьку) існували вірменський міський уряд на чолі з вайтом, вірменське представництво у посольстві тощо.

Найвищого розвитку вірменські поселення досягли в XV—XVII ст. Однак під впливом ряду соціально-економічних факторів до XIX ст. більшість вірменських колоній розпалася. Нині вірмени в Україні живуть переважно у містах. Загальна чисельність їх становить 60 тис.

Із поселень західноєвропейських колоністів (німці, французи, голландці, австрійці та ін.) дотепер залишилося лише кілька українсько-німецьких селищ на Закарпатті. Перед Великою Вітчизняною війною в південних і західних областях УРСР проживала значна кількість потомків колоністів — вихідців із країн Центральної і Західної Європи, переважно Німеччини.

Перші шість поселень були засновані німцями у 1763—1774 рр. у Борзенському повіті Чернігівської губернії. Внаслідок пільгових умов, які були надані царським урядом західнонімецьким колоністам, кількість їх поселень швидко зростала, особливо в південних областях України. Лише у Мелітопольському повіті протягом 1804—1858 рр. ними було засновано 87 колоній, а в цілому по Новоросії на 1858 р. налічувалося 138,8 тис. німців. За даними перепису 1897 р., чисельність німецького населення у Новоросії

досягла 377,8 тис. чоловік (3,5 % загальної кількості населення), а на Правобережжі — 190,1 тис. (більшість їх була зосереджена на Волині — 171,3 тис. чоловік, або 5,7 % усіх мешканців). Західноєвропейські переселенці у своїй більшості були селянами або представниками найбільш вразливих верств міського населення. Серед них значний прошарок становили також сектанти (менноніти, сепаратисти та ін.), які зазнавали у своїх країнах переслідувань за релігійні переконання.

У Галичині, Буковині та на Закарпатті перші німецькі, а також австрійські поселення з'явилися з 50-х років XVIII ст. Їх кількість інтенсивно зростала після загарбання західноукраїнських земель Австро-Угорщиною. Наприклад, у 1782 р. лише у буковинське село Молодія прибуло 1552 особи з Майнца і Мангейма.

Наприкінці 20-х років нашого століття на території України налічувалося 616,9 тис. німців. Більшість їх у серпні 1941 р. була переселена у східні райони країни; німецьке населення західноукраїнських областей під час війни виїхало до Німеччини. Нині чисельність німців у державі — 37,9 тис. чоловік.

З інших західноєвропейських колоністів можна назвати шведів та швейцарців. Перші, вихідці з балтійського острова Даго, заснували в гирлі Дніпра с. Старошведське, другі — колонію Шабо у Буджаку. Обидва поселення відігравали помітну роль у господарському освоєнні краю.

Більшість циган (самоназва — *рома*) живуть змішано з українцями переважно у західних і південних областях України. Розмовляють циганською мовою індоарійської групи індоєвропейської сім'ї. Цигани — вихідці з Індії (кінець I тисячоліття н. е.). Внаслідок тривалого перебування їх предків в Єгипті деякі цигани стали пов'язувати своє походження з цією країною, про що свідчать назви циганських поселень на Одещині: Фараонівка та Каїр. Більшість українських циган — вихідці з Бессарабії, Румунії та Балкан. Сусідні російські цигани, предки яких переселилися з Польщі, називають їх *сербами*. Досить багато циган було на Буковині. Частина їх, так звані *роби*, була в особливій кріпосній залежності — їх могли продати, виміняти. Лише циркуляром австрійського уряду 1783 р. ця залежність була скасована. У минулому цигани переважно кочували з місця на місце, займались ремеслами — ковальством, різьбленням по дереву, ювелірною справою тощо. Останнім часом частина циган перейшла до осілого способу життя. Нині їх налічується в Україні 47,9 тис. чоловік.

В Україні проживають і декілька народів тюркської

групи алтайської сім'ї, головним чином поволзькі та кримські татари.

Взагалі татари поділяються на такі основні етнографічні групи: 1) *поволзькі (казанські)* та *приуральські*; 2) *сибірські*; 3) *астраханські*. Перші та другі говорять мовами кипчацької підгрупи, мова ж астраханських татар склалася на основі ногайських діалектів. В окрему етнічну спільність, враховуючи особливості етногенезу, дослідники виділяють *кримських татар*.

Назва народу не завжди пов'язана з його походженням. Зокрема в етногенезі казанських татар брали участь протоболгари. Тому серед деякої частини цих татар була поширена самоназва *булгари*, а сусідні народи (чуваші, удмурти та ін.) називали їх *бугарі*, тобто болгарами.

Поволзькі татари (самоназва — *татар*) живуть переважно в міських поселеннях Донбасу. Етнічну основу їх склали тюркські племена, які дійшли Середньої Волги і Прикам'я і змішались з місцевими фіноугорськими племенами. Загальна чисельність цієї групи у державі — 86,8 тис. чоловік.

Кримських татар (самоназва — *кърим татарлар*) в Україні близько 200 тис., що живуть переважно в Донецькій, Запорізькій областях та у Криму. Ця група сформувалася із різних тюркськомовних племен (хозарів, половців, татаро-монголів), які проникли в Крим у VII—XIII ст. і змішались з місцевими етнічними групами.

Із скасуванням у 1944 р. Кримської АРСР татари були примусово переселені у східні райони України. З 1967 р. вони повністю поновлені в своїх конституційних правах, але тільки в останні роки це питання вирішується більш предметно.

Караїми (від арамейського *караїм* — читець, самоназва — *карай*) — народ, що живе переважно у Республіці Крим. Їхня чисельність на 1989 р. становила 1396 осіб. За мовою належать до кипчацької підгрупи тюркської групи. Походження караїмів остаточно не з'ясоване. Одні вважають їх послідовниками секти іудаїзму, яка виникла у VIII ст. у Месопотамії і не визнавала талмуд, інші пов'язують етногенез караїмів із хозарами, правляча верхівка яких після розгрому Хозарського каганату київськими князями осіла в Криму. З XIV ст. караїмські колонії виникають на західноукраїнських землях (Галич, Тисмениця тощо), у XV ст. — у Києві, Львові, Луцьку, але найбільш компактні поселення караїмів збереглись дотепер лише у Криму.

Більшість кримчаків живе у містах Криму —

Сімферополі, Севастополі, Керчі та Феодосії. Походження цієї групи остаточно не встановлене. Деякі вважають кримчаків нащадками стародавнього місцевого населення Криму, яке згодом засвоїло іудаїзм; інші — нащадками кримських євреїв, що колись перейняли тюркську мову. Сьогодні кримчаки розмовляють переважно російською мовою.

Гагаузи — народ, який майже повністю переселився у Південну Бессарабію з Північно-Східної Болгарії і Добруджі наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. внаслідок переслідування населення Балкан турками. За мовою гагаузи належать до огузької групи алтайської мовної сім'ї. Існують гіпотези слов'янського і тюркського походження гагаузів. Згідно з першою гагаузи — це слов'яни, які перейняли тюркську мову, зберігши православну релігію. Прихильники другої, більш обгрунтованої гіпотези, пов'язують походження гагаузів з різними групами тюрків — нащадків середньовічних кочових племен (печенігів, берендеїв, половців та ін.), які прийшли у Прутсько-Дністровське межиріччя і створили у XIII—XV ст. там свою державність до навали турок-османів.

Загальна чисельність гагаузів в Україні становить 32 тис. осіб. Переважна більшість їх живе у південно-західних районах (Ізмаїльський, Кілійський, Болградський).

Угорці (самоназва — *мадяри*) в Україні налічується 163,3 тис. осіб. Майже всі вони живуть в Закарпатській області, розмовляють мовою угорської підгрупи уральської мовної сім'ї. Віруючі угорці — католики, менше кальвіністи і лютерани.

Прабатьківщиною угорських племен вважаються райони на схід від Уралу. В VI—VII ст. угорці жили у приазовських степах під владою оногурських племен. Після розпаду імперії оногурів у першій половині VII ст. угорці підпали під вплив Хозарського каганату, а в 30-х роках IX ст. домоглися незалежності. У 895—896 рр. угорці перейшли Карпати і поселилися в басейні Середнього Подунав'я. Територію сучасної Закарпатської області угорські королі та феодали захопили пізніше, у XI ст., потіснивши слов'янське населення. Друга хвиля угорської колонізації Закарпаття мала місце у період загарбання Угорщини Оттоманською імперією. Тікаючи від турецького гноблення та феодальної експлуатації, багато угорців переселилося у передгірські райони.

Нині більшість угорського населення зосереджена у південно-західній частині Закарпатської області (Берегівський, Мукачівський та Ужгородський райони).

Іншим фіноугорським народом — естонцями — у 1861—1877 рр. були засновані поселення в Криму. Це були учасники сектантського руху, спрямованого проти соціального і релігійного гноблення з боку прибалтійських поміщиків і духовенства. Дотепер збереглося кілька невеликих естонських селищ у Червоногвардійському районі Криму.

З інших народів, які утворили в Україні компактні поселення, слід назвати албанців, які заснували с. Каракурт (нині Жовтневе) у Південній Бессарабії, а вихідці звідти — три села у Приазов'ї, та словаків, які живуть в українсько-словацьких селах у західних районах Закарпаття.

У минулому в Україні досить численними були поселення грузинів, засновані на Полтавщині у 40-х роках XVIII ст. на базі військових і поміщицьких осередків, типових для Південної України того часу.

Як бачимо, Україна є поліетнічною державою; неукраїнці становлять у ній понад чверть усього населення. Ці народи пройшли складний і неоднозначний шлях свого історичного розвитку, і лише на сучасному етапі для багатьох із них створюються необхідні можливості для всебічного розвитку і взаємодії з іншими етнічними групами.

Література: Баранніков В. П. Українські цигани // Збірник нацмензнавства. К., 1931. Вип. 2; Дашкевич Я. Р. Розселення вірменів на Україні в XI—XVII ст. // Укр. іст.-геогр. збірник. К., 1971; Дружинина Е. И. Южная Украина. М., 1970; Кабузан В. М. Заселение Северного Причерноморья в XVIII — первой половине XIX в. М., 1969; Культурно-бытовые процессы на Юге Украины / Под ред. Ю. В. Ивановой. М., 1978; Макариук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов, 1983; Народы мира: Ист.-энцикл. справ. М., 1988; Наулко В. І. Карта сучасного етнічного складу населення УРСР. К., 1966; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1975; Наулко В. І. Етнічний склад населення України // Рад. школа. 1990. № 5; Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье. М., 1988; Шиймарев В. Ф. Романские поселения на Юге России // Труды архива АН СССР Л., 1975. Вып. 26.

5. УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЗНАВСТВО: ЗАРОДЖЕННЯ, РОЗВИТОК, ПЕРСПЕКТИВИ

Історія української етнографії своїми витокami сягає часів Київської Русі. Існує припущення, що вже тоді в Києві був написаний історико-етнографічний твір, присвячений одному з давньоруських племен — полянам. Досить яскраво відбилися відомості з культури та побуту населення Київської Русі у давньоруській пам'ятці — «Повести временных лет». Питання про походження, розселення, звичаєвість полян, древлян, дреговичів, бужан, кривичів, волинян, в'ятичів та інших племен посідають у «Повести» значне місце. Її укладач — Нестор-Літописець — висловив принципово важливу для розвитку етнографії думку про культурно-побутову своєрідність усіх племен і народів: «Имяхут бо обычаи свои, и законы отец своих и предания, каждо свои нравы», порушив проблему прабатьківщини слов'ян, розмістивши її у верхній та середній течії Дунаю.

Поява відомостей про культуру і побут саме українського народу відноситься до XV ст., коли українці сформувалися в окремий етнос. Звідти в історії української етнографії можна простежити три періоди, у кожному з яких виділяються певні етапи етнографічних досліджень. *Перший період, що тривав з XV до 60-х років XIX ст., був періодом нагромадження етнографічних матеріалів про українців і становлення української етнографії як науки. Перший його етап продовжувався до середини XVII ст., включаючи приєднання Лівобережної України до Росії у 1654 р. Саме на ці часи припадає поява перших прямих відомостей про українців як окремий народ з певними рисами характеру, самоназвою й культурно-побутовими особливостями, хоч нагромадження таких знань мало ще випадковий характер.*

Значний інтерес до культури й побуту різних верств

українського суспільства, особливо козацтва, виявили на першому етапі іноземці, яким вдалося в ті часи побувати в Україні,— А. Контаріні, С. Герберштейн, П. Алеппський, П. Шевальє та ряд інших, що залишили у своїх описах унікальні відомості про український народ. Зокрема, Павло Алеппський відзначав його освіченість, музичність, любов до природи. «По всій землі козаків,— писав він,— ми помітили прекрасну рису, яка викликала наше здивування: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи».

Найбільш ґрунтовною працею серед творів іноземців того часу був «Опис України» француза Г. Левассер де Боплана — військового інженера, що у 1630—1649 рр. перебував на службі у польських королів і будував фортеці в Україні. Боплан докладно описував архітектуру міст і сіл України, одяг та їжу її населення, вірування тощо.

В українському літописанні XV — середини XVII ст. продовжувались етнографічні традиції Давньої Русі. Так, у Короткому Київському літописі йшлося про початок Русі, розселення східнослов'янських племен. Окремий розділ, присвячений козакам, описи вірувань, звичаїв та обрядів українців містилися в Густинському літописі. Багато етнографічних відомостей є у творах полемічної української літератури кінця XVI — першої половини XVII ст., особливо написаних Іваном Вишенським. Етнічна самосвідомість, розуміння своєрідності кожного народу були характерними й для широких мас українців.

Наступний етап першого періоду історії української етнографії охоплює другу половину XVII і продовжується до останньої чверті наступного століття. На цьому етапі з'являються перші етнографічні ідеї, цілеспрямованість у збиранні матеріалів з культури та побуту і як наслідок — твори, багаті на етнографічні відомості. У Києво-Печерській лаврі був написаний підручник з історії «Синопис» (перше видання — 1674 р.), значна частина розділів якого стосувалася походження східнослов'янських народів, їхньої культури і побуту. У віршах Климентія Зінов'єва (кінець XVII — початок XVIII ст.) змальовувався ряд ремесел і промислів українців. Він же уклав збірку народних приказок і прислів'їв. У першій половині XVIII ст. в Україні з'являється низка літописів, щоденників, хронік, історико-публіцистичних творів, у яких було чимало й етнографічних відомостей. Так, літопис Г. Грабянки відкривається розділом «О начале проименования козаков и откуда нареченни, от коего племени и рода», де автор робить спробу

з'ясувати походження українського козацтва, розповідає про життя козаків, житло, зброю, їжу тощо.

До цього етапу відноситься поява творів, які можна вважати помітним внеском не тільки у вітчизняну, а й у світову науку. В 1715 р. вихованцем Києво-Могилянської колеґії Г. Новицьким, який відбував заслання в Тобольську, було написане дослідження — «Краткое описание о народе остяцком», що є однією з найбільш ранніх у світовій літературі етнографічних монографій. З іменем відомого українського мандрівника і просвітителя В. Григоровича-Барського пов'язаний початок вітчизняної арабістики. Подорожуючи, він обійшов протягом 1723—1747 рр. середземноморські країни Європи, Азії та Африки і зробив ґрунтовний історико-етнографічний та географо-економічний опис цих країн. Уже після смерті дослідника цей твір був виданий його земляком В. Рубаном у Петербурзі, а згодом неодноразово перевидавався Академією наук.

Третій етап першого періоду історії української етнографії обіймає час із кінця XVIII до 60-х років XIX ст. Це був етап безпосереднього становлення української етнографії як окремої наукової дисципліни. Соціально-економічний і політичний розвиток українських земель, зокрема початок розкладу феодально-кріпосницьких і зародження капіталістичних відносин, зумовили значне зростання у цей час інтересу до українського народу, його життя, культури й побуту. Важливими центрами розвитку україністики, в тому числі й етнографії, стають у кінці XVIII ст. Петербург і Москва. У 1777 р. у Петербурзі було надруковано першу тематичну працю з української етнографії — «Описание свадебных украинских простонародных обрядов» уродженця м. Кролевця на Чернігівщині Г. Калиновського, що служив тоді прапорщиком у війську. 1798 р. у Москві вийшла книжка полтавчанина Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителейх и произведениях». Уродженець м. Борзни М. Антоновський написав узагальнюючий нарис про українців («малоросійських козаків») до другого російського видання відомої праці І. Георгі «Описание всех обитающих в Российском государстве народов» (СПб., 1799).

В останні десятиріччя XVIII ст. починається експедиційне збирання етнографічних матеріалів, формулюються перші методичні настанови щодо експедиційної роботи. Першу суто наукову експедицію по Лівобережжю України у 1774 р. здійснив разом зі студентами академік А. Гюльденштедт. Зібрані ними матеріали про культуру й побут українців, зокрема опис та замальовки землеробських

знарядь, залишаються у своєму роді унікальними. 1779 р. уродженець м. Глухова Ф. Туманський розробив програму, за якою тодішні ентузіасти робили місцеві описи. Відомості з різних галузей культури українського народу, в тому числі запорізького козацтва, містилися у працях історика Г. Міллера, академіка В. Зуєва та інших авторів, що подорожували по Україні.

Питань про походження українського народу, регіональні особливості його житла, одягу, їжі, засобів пересування, ремесел, звичаїв та обрядів торкалася праця «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського з містечка Сосниця на Чернігівщині (написана у 80-х роках XVIII ст., видана пізніше: К., 1851). Зокрема, Шафонський подав 26 оригінальних малюнків одягу різних верств тодішнього українського суспільства. У «Топографическом описании Харьковского наместничества» (М., 1788) поряд з характеристикою господарства, ремесел та інших галузей матеріальної культури було вміщено першу розвідку про сімейний побут українців Слобожанщини.

Багатим на етнографічні відомості був твір О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой Росии, ее народе и козаках вообще», написаний теж у 80-х роках XVIII ст. і виданий у Москві лише 1847 р. Різнобічний опис українців супроводжувався у ньому 27 малюнками одягу; автор зокрема вказував на особливу вдачу українців, перелічував народні музичні інструменти, порушував питання про назву українців «черкасами» тощо. Значний вплив на розвиток тогочасного українознавства справляли просвітителі-демократи, особливо Г. Сковорода.

У перших десятиліттях XIX ст. в Україні сформувався ряд місцевих культурно-просвітницьких, у тому числі етнографічних центрів — Полтава, Одеса, Ніжин, Харків, провідним серед яких згодом став останній. 1805 р. у Харкові було відкрито університет, при якому працювала друкарня, що видавала журнали й альманахи, книжки, зокрема опублікувала змістовну працю з історичної етнографії професора Г. Успенського «Опыт повествования о древностях русских» (1811—1812; друге видання — 1818), багатий на етнографічні відомості твір О. Левшина «Письма из Малороссии» (1816).

У кінці 20-х — 30-х роках XIX ст. при Харківському університеті сформувався очолюваний І. І. Срезневським гурток «любителей української народності» (Л. І. Боровиковський, А. Л. Метлинський, М. І. Костомаров, К. М. Сементовський, В. В. Пассек та ін.), який займався записами

народних пісень, звичаїв, обрядів. На цій основі було здійснене видання І. І. Срезневським «Запорожской старины» (1833—1838), а К. М. Сементовським — статті «Очерк малороссийских верований и обычаев, касающихся до праздников». Ряд статей з культури й побуту українців опублікували В. В. Пассек, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, М. І. Костомаров.

Низка етнографічних описів конкретних поселень України вміщувалась у газеті «Губернские ведомости», видання якої розпочалося з кінця 30-х років у губернських містах України.

Значну роботу по вивченню культури й побуту українського народу здійснило Російське географічне товариство, що виникло в 1845 р. у Петербурзі та мало у своєму складі відділення етнографії.

З 40-х років провідним центром української етнографії стає Київ з його університетом (відкритий 1834 р.). Чималий внесок у розвиток різних галузей науки, в тому числі української етнографії, зробив М. О. Максимович — перший ректор Київського університету, який написав цікаву працю «Дни и месяцы украинского селянина», планував етнографічні експедиції, видав ряд збірок народних пісень.

Великий інтерес до етнічної історії українського народу виявляли кирило-мефодіївці. П. О. Куліш видав змістовне дослідження «Записки о Южной Руси», М. І. Костомаров — «Славянскую мифологию». Т. Г. Шевченко, який у 1845 р. переїхав до Києва, здійснив ряд експедиційних подорожей по Україні, зібравши оригінальний матеріал про матеріальну й духовну культуру селянства.

У 1851 р. при Київському університеті була заснована Комісія для опису губерній Київського учбового округу, до складу якої згодом увійшло відділення етнографії. Комісія здійснила ряд експедицій, видала «Програму для этнографического описания губерний Киевского учебного округа», опублікувала низку праць своїх членів. У складеному вченим секретарем Комісії Д. П. Журавським «Статистическом описании Киевской губернии» (СПб., 1852) містився етнографічний розділ «О домашнем быте сельских классов» М. А. Маркевичем була написана книга «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» (К., 1860). Дев'ять альбомів унікальних етнографічних малюнків (більшість із них мали й текст) виконав член Комісії Д. П. Деляфліз — француз за походженням, який, одружившись з українкою, жив на Чернігівщині. Ряд праць, у яких висвітлювалася традиційно-побутова культура не тільки українців, а й молдаван та деяких інших етнічних

груп України, видрукував О. С. Афанасьєв-Чужбинський.

На середину ХІХ ст. були визначені предмет і завдання етнографії, загальні риси її методики — отже, вона оформилася як самостійна галузь науки.

60-ті роки ХІХ ст., на які припадає початок першого етапу другого періоду розвитку української етнографії, позначились важливою науковою подією — проведенням етнографічно-статистичної експедиції «в Західноруський край», тобто на значну частину території України. Керував експедицією видатний український вчений-народознавець П. П. Чубинський. Науковими результатами експедиції, що тривала понад два роки й до якої були залучені десятки місцевих дослідників, були сім томів матеріалів про звичаї й обряди, народну творчість, звичаєве право, вірування, матеріальну культуру українців та інших народів України (СПб., 1872—1878).

Чимало статей про культуру й побут українського народу було опубліковано у журналі «Основа», що видавався протягом 1861—1862 рр. у Петербурзі.

У 1873 р. у Києві розпочав свою діяльність Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який за три роки існування провів значну роботу по вивченню українського народу. Зокрема, він опублікував ряд етнографічних програм, здійснив одноденний перепис населення Києва, встановивши його національний склад, видав два томи наукових записок, книгу О. П. Косач «Український народний орнамент», ряд збірок пам'яток народної творчості. Фактичним керівником відділу був П. П. Чубинський. У діяльності відділу брали участь багато відомих діячів української науки і культури — Михайло Драгоманов, Панас Мирний, Михайло Старицький, Микола Лисенко, Юрій Федькович, Іван Манжура, Олександр Потебня та ін. Із відділом пов'язаний початок наукової роботи видатного українського етнографа Ф. К. Вовка (Волкова). Ліве крило Південно-Західного відділу очолювали М. І. Зібер (професор Київського університету) та С. А. Подолинський, які, зокрема, розгорнули дослідження культури й побуту робітників. М. І. Зібер видав 1883 року в Москві книгу «Очерки первобытной экономической культуры», у якій виступив проти пануючої тоді в науці «патріархальної теорії».

Розпочата з широким розмахом наукова робота відділу трагічно обірвалася: царським указом 1876 р. він був закритий. М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк через заборону жити в Україні змушені були емігрувати за кордон, де продовжували працювати на терені українознавства, під-

нісни його до західноєвропейського рівня. М. Драгоманов видав за рубежом нову фольклорну збірку і в численних своїх публікаціях розглядав українське питання у найширшому плані (мова, самосвідомість, державність тощо). С. Подолинський видрукував перше дослідження українського робітництва — «Ремесла і фабрики на Україні» (Женева, 1880). Ф. Вовк розгорнув інтенсивні польові дослідження на порубіжних з Україною землях.

Київ був важливим видавничим осередком країни. У 1882 р. тут почалося друкування щомісячного журналу «Киевская старина» (існував до 1907 р.), у якому вміщувалось багато матеріалів з різних галузей матеріальної й духовної культури українського народу. З'явилися й окремі праці з української етнографії. У 1893 і 1897 роках вийшли перший і другий випуски «Современной малорусской этнографии» М. Ф. Сумцова, що продовжував розпочату російським вченим О. М. Пипіним розробку цих проблем.

У другій половині ХІХ ст., як і раніше, проводив етнографічні дослідження Харківський університет, де в 1877 р. було засновано Історико-філологічне товариство. Харківська група етнографів — П. С. Єфименко, М. Ф. Сумцов, В. В. Іванов, П. В. Іванов, Д. І. Багалій та інші — видала ряд змістовних праць про побут українського народу, зокрема «Культурные переживания» М. Ф. Сумцова (К., 1889), «Кустарні, відхожі та деякі сільські промисли в Сумському повіті» (Х., 1882) та «Рудні на Сіверщині» (К., 1888) П. С. Єфименка.

Праці з культури й побуту українців Полтавщини написав у цей час В. І. Василенко («Кустарні промисли сільського населення Полтавської губернії». Полтава, 1887); Карпат і Закарпаття — Я. Ф. Головацький («О народной одежде и убранстве русинов». СПб., 1877); Чернігівщини — Ю. Д. Талько-Гринцевич («Народное акушерство в Южной Руси». Чернигов, 1889); Волині — О. Братчиков («Материали для дослідження Волинської губернії в статистичному, етнографічному і сільськогосподарському відношеннях». Житомир, 1868) тощо.

Велика увага вивченню культури й побуту українців приділялася музеями, що виникають у цей час в Україні: Харківським міським художньо-промисловим і етнографічним музеєм, музеєм В. В. Тарновського у Чернігові, Київським промислово-мистецьким музеєм і особливо Катеринославським музеєм ім. О. Поля, який згодом очолив видатний український народознавець Д. І. Яворницький. Саме ним був створений перший в Україні музей просто

неба: типова селянська садиба Нижньої Наддніпрянщини.

З кінця XIX ст. у розвитку української етнографії розпочинається другий етап другого її періоду. У зв'язку з репресіями царизму щодо української мови і культури етнографічна робота в Києві дещо загальмувалася. Провідним центром українознавства на цьому етапі стає Львів, де велику роботу розгорнуло Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, при якому 1898 р. була створена Етнографічна комісія. У Львові вперше організуються спеціальні друковані органи — «Етнографічний вісник» (1895) та «Матеріали до українсько-руської етнології» (1899). Особливо результативною була діяльність Етнографічної комісії, провідна роль у якій належала видатному українському вченому Івану Франку. Активну участь у роботі комісії брали передові вчені Михайло Павлик, Володимир Гнатюк, Філарет Колеса та ін. Комісія видала десятки томів етнографічних описів, опублікувала фундаментальну п'ятитомну працю В. Шухевича «Гуцульщина» (1900—1908) тощо. У Львові плідно працювали два музеї: Львівський міський промисловий та Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Пізніше значну роль відігравали наукові товариства і спілки, створені на західноукраїнських землях («Спілка любителів народознавства», «Етнографічне товариство Підкарпатської Русі», «Бойківщина» та ін.).

На Наддніпрянській Україні широку збирацьку роботу у цей час проводили земства. Вони видали ряд етнографічних програм, опублікували чимало матеріалів з народної культури й побуту. Продовжувалося видання етнографічних праць у Харкові, Катеринославі, Києві, де 1907 р. було засноване Українське наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. На початку XX ст. у галузі українського народознавства плідно працювали Д. І. Багалій, О. І. Левицький, Д. І. Яворницький, О. Н. Малинка, О. М. Лазаревський, В. П. Милорадович, М. Ф. Біляшівський, Б. Д. Грінченко та ін. Особливого розвитку набула в цей час етнографічна й антропологічна діяльність Ф. К. Вовка, який видав багато праць з різних галузей матеріальної й духовної культури, громадського й сімейного побуту українців і серед них — перший узагальнюючий нарис «Етнографічні особливості українського народу». Вчений світового рівня, Ф. К. Вовк був професором Сорбонни, Санкт-Петербурзького і Київського університетів. За далеко не повними даними, його науковий доробок становив 455 друкованих праць з найважливіших проблем етнографії, антропології, археології, мистецтвознавства, фольклористики.

Значну увагу приділяли вивченню українців російські (особливо О. М. Пипін), чеські (наприклад, Ф. Ржегорж), польські (О. Кольберг) та інші вчені.

З революційно-демократичних позицій життя українського народу на Наддніпрянській Україні висвітлювали П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський.

Із жовтня 1917 р. розпочинається третій період історії української етнографії. В Україні вперше створюються державні етнографічні заклади, ряд із них — у системі Академії наук республіки. Із воз'єднанням західноукраїнських земель в єдиній державі з'являється можливість об'єднати зусилля дослідників усіх регіонів України, розгорнути етнографічну роботу за єдиним планом.

20-ті — початок 30-х років — перший етап названого періоду — відзначалися активізацією збирання етнографічних матеріалів, спробами вивчення змін у культурі й побуті всіх верств українського народу, виданням етнографічних журналів.

Головні досягнення в розвитку етнографії, як й інших галузей науки, пов'язані з діяльністю вчених Академії наук. До відкриття у 1936 р. Інституту українського фольклору (з 1944 р. — Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, а з 1991 р. — Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського АН України) — провідного центру української етнографічної науки — питаннями вивчення культури і побуту населення займалися різні комісії, кабінети і музеї, зокрема Етнографічна комісія на чолі з академіком А. М. Лободою, Комісія краєзнавства з численними етнографічними секціями та Музей антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка у Києві, що були засновані у системі Академії наук 1921 р.

У 20-х роках Музей антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка (з 1922 р. називався кабінетом антропології та етнології) стає провідним науково-дослідним і культурно-освітнім центром. У його діяльності значну роль відіграли А. Алешо, А. Носів, А. Онищук, Н. Загледа, Л. Шульгіна та інші дослідники. Виняткове значення мають праці художника Ю. Павловича, які відтворюють тисячі унікальних зразків культури та побуту населення України. Порівняно новим явищем можна вважати відкриту цим закладом експозицію «Етнографічне дослідження села», де розглядалися зміни в культурі придніпровського села Старосілля. Численні спеціалізовані музеї з етнографічними відділами були створені у Харкові (Музей Слобідської України ім. Г. Сковороди), Одесі (Музей Степової України).

Сімферополі та інших обласних і навіть районних центрах.

Етнографічна комісія проводила плідну теоретичну й практичну роботу. У періодичних виданнях — «Етнографічному віснику» (у 1925—1932 рр. вийшло десять номерів) та «Бюлетені Етнографічної комісії ВУАН» (16 номерів), фундаментальних «Матеріалах до етнології» (три томи, видані у 1929—1931 рр.), які читали не лише науковці, містилися статті з етнографії, краєзнавства, фольклористики, народного мистецтва, а також програми та інструкції для збирання народознавчого матеріалу.

Питаннями розвитку культури та побуту неукраїнського населення республіки займалися також Центральний комітет національних меншостей при ВУЦВК (заснований 1924 р.), Рада національних меншостей при Народному комісаріаті освіти (1921 р.), Всеукраїнський комітет краєзнавства з численними секціями у національних районах.

Значну роботу розгорнули місцеві відділення етнографічної секції Комісії краєзнавства, що була створена 1922 р. при АН УРСР. Чимало матеріалів з культури та побуту населення України вміщувалось у виданні цієї комісії — журналі «Краєзнавство». Особливо плідною була робота Одеського та Харківського відділень комісії. Слід відзначити також діяльність Етнографічного товариства, що було засноване в Києві 1925 р. і після об'єднання у 1927—1928 рр. місцевих етнографічних гуртків перетворилося на Всеукраїнське етнографічне товариство. Воно видавало «Записки Етнографічного товариства» (1925), журнал «Побут» (сім номерів у 1928—1930 рр.), «Бюлетень» (1927—1928). Певний внесок у вивчення культури та побуту українського народу зробили й такі установи, як Культурно-історична комісія та Відділ примітивної культури, що були створені при Науково-дослідній кафедрі історії України АН УРСР у 1924—1925 рр. У системі Академії діяла Комісія з вивчення звичаєвого права на Україні, яка, зокрема, видала 1925 р. відповідну програму для збирання відомостей у цьому напрямі.

Значні зміни в культурі й побуті українського міста та села широко висвітлювалися у суспільно-політичних журналах «Червоний шлях», «Життя і революція», «Просвещение Донбасса» тощо.

Поряд з Києвом набували все більшого наукового значення Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кам'янець-Подільський, Полтава, Чернігів та інші міста, де були створені місцеві відділи різних наукових товариств, кафедри при вузах. Зокрема, у Харкові працювали етнологіко-краєзнавча

секція Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, пізніше — відділ етнографії Науково-дослідного інституту історії української культури (потім — Інститут історії культури).

У Харкові, Києві, Одесі, Сімферополі, Дніпропетровську працювали спеціальні центри, які проводили ґрунтовні дослідження в галузі етнічної антропології сучасного і стародавнього населення України. Слід також відзначити важливі етнодемографічні розвідки (М. В. Птуха, О. В. Корчак-Чепурківський, А. П. Хоменко), створення карт етнічного складу населення республіки.

На превеликий жаль, так успішно розпочата робота трагічно обірвалася. З початком сталінських репресій багато етнографів були безпідставно звинувачені у буржуазному націоналізмі й засуджені. *В українській етнографії настав етап занепаду.* В 1933 р. під гаслом реорганізації Академії наук УРСР етнографічні заклади в Україні були практично ліквідовані.

З 1936 р. етнографічна робота проводилась частково Інститутом фольклору АН УРСР (з 1939 р. працювала його Львівська філія під керівництвом Ф. М. Колесси). Етнографічне музеєзнавство цього періоду на західноукраїнських землях пов'язане перш за все з культурно-історичним музеєм Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (у 1940 р. перейменованій на Державний етнографічний музей), Буковинським краєзнавчим музеєм, Коломийським музеєм народного мистецтва Гуцульщини.

Новий етап у вивченні культури та побуту українців розпочинається у повоєнні часи. Його можна вважати етапом відродження української етнографії. Поступово Україна з її академічними установами й музеями стає одним із найважливіших етнографічних регіонів. Велика заслуга в цьому належить академіку М. Т. Рильському та члену-кореспонденту АН УРСР К. Г. Гуслистому, які своїми теоретичними працями та практичною діяльністю сприяли розгортанню етнографічних досліджень в Україні.

Основними науковими етнографічними осередками у республіці стали відділ етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії в Києві та відділ етнографії Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові. Останній спочатку входив до складу названого інституту, згодом — Львівського інституту суспільних наук, а з 1951 р., з утворенням Українського державного музею етнографії та художнього промислу (згодом — Музей етнографії та художнього промислу АН УРСР),

увійшов до його складу. У 1992 р. на базі цього закладу створено Інститут народознавства АН України.

У перші повоєнні роки вивчення культури та побуту населення розгорнулося в масштабах усієї республіки. Проводились численні експедиції, під час яких збирався значний фактичний матеріал, удосконалювалась методика етнографічних досліджень. Велика увага стала приділятися не лише селянству, а й городянам, особливо робітничому класу. Дослідження велись серед бориславських нафтовиків, робітників Новокраматорського машинобудівного, Луганського паровозобудівного заводів, гірників Донбасу і Криворіжжя, на київських підприємствах. З'являються монографічні видання, присвячені змінам у громадському та сімейному побуті колгоспного селянства, його матеріальній і духовній культурі.

Значне місце у дослідженнях українських етнографів посідають питання теорії та історії етнографічної науки. Однією з найважливіших проблем, яка завжди знаходилась у центрі уваги вчених, є походження народів (*етногенез*). Цій проблемі присвячені праці К. Г. Гуслистого «Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа» (К., 1967), «До питання про утворення української нації» (К., 1967). З нею тісно пов'язана проблема етнічної історії народів — від початку їхнього формування до всієї багатогранності сучасних етнічних процесів і культурно-побутових зв'язків, — яка теж вирішувалась українськими вченими. Значний внесок було зроблено в дослідження історії української етнографії. Певна увага приділялася зарубіжним працям з культури українського народу.

Дальший розвиток української етнографії пов'язаний зі створенням фундаментальних праць. Услід за виданим 1964 року узагальнюючим твором «Украинцы» (перший том видання «Народы Европейской части СССР») вийшли друком ряд колективних монографій, присвячених окремим історико-етнографічним районам України або актуальним етнографічним проблемам: «Бойківщина: історико-етнографічне дослідження» (К., 1983); «Етнографія Києва і Київщини. Традиції і сучасність» (К., 1986); «Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження» (К., 1987). Такі праці, як «Карпатский сборник» (М., 1976), «Культурно-бытовые процессы на юге Украины» (М., 1979), «Древнее жилище народов Восточной Европы» (М., 1975), «Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья» (Минск, 1986), «Полесье. Материальная культура» (К., 1988), «Этнография восточных славян» (1987 р.), виконані

українськими етнографами у творчій співдружності з колегами з інших республік колишнього СРСР.

У 60—80-ті роки значна увага приділялася впровадженню у побут населення так званих радянських соціалістичних свят і обрядів. Нема нічого дивного в тому, що праці, присвячені цьому штучному процесові, являли собою типові зразки партійної пропаганди і з наукою мали небагато спільного. Взагалі ідеологізація та політизація суспільних наук не могли не позначитися на етнографічних дослідженнях цього періоду.

Безперечною заслугою науковців було створення, починаючи з 60-х років, історико-етнографічних музеїв просто неба, так званих *скансенів*, які вважаються найбільш раціональною і дійовою формою комплексного показу явищ народної архітектури, побуту, знарядь праці в їх природному оточенні. Такі музеї діють у Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Львові, Чернівцях, Києві. У них проводиться значна науково-методична, збирацька і культурно-освітня робота. Роль етнографічних музеїв або експозицій у справі збереження культурної спадщини та її популяризації важко переоцінити. Слід відзначити і величезну працю багатьох нерідко безіменних ентузіастів, які протягом десятиліть збирали й досліджували скарби національної культури.

Шлях розвитку української етнографії в останні десятиліття був далеко не безпроблемним. За умов адміністративно-командних методів керівництва наукою не побачили світ багато ґрунтовних праць, чимало талановитих фахівців були позбавлені можливості плідно працювати. І досьогодні дається взнаки слабка матеріальна база досліджень, не вирішене питання про підготовку висококваліфікованих спеціалістів з етнографії.

Останніми роками помітно поживилася етнографічна діяльність вузів України. У ряді університетів, зокрема Київському, Львівському, Чернівецькому, введено спекурси з культури та побуту населення України, почали діяти учбово-методичні лабораторії етнографії та фольклористики, підготовлені нові курси лекцій. З 1989/90 навчального року в середніх школах впроваджено курс з етнографії та фольклористики.

З утворенням і розбудовою української незалежної держави у розвитку українського народознавства розпочався новий період. Він позначився виникненням кількох етнографічних установ — Інституту народознавства у Львові, Центру народної творчості у Києві тощо, відродженням і розгортанням роботи Українського етнографіч-

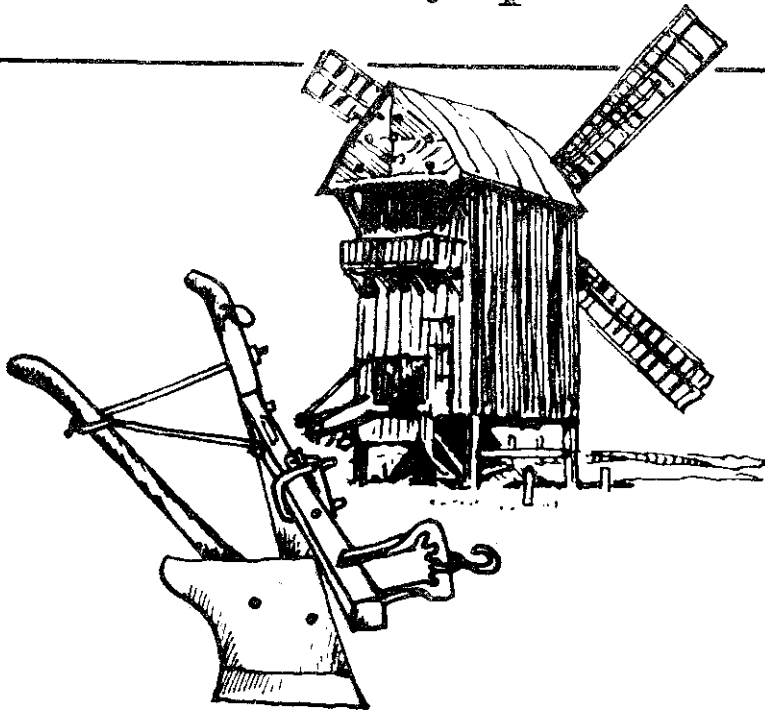
ного товариства, появою нових періодичних народознавчих видань («Родовід», «Берегиня»), зміцненням контактів учених України з зарубіжними дослідниками, інтеграцією української етнографії у світову етнологічну науку, створенням Української національної асоціації етнологів, Міжнародного наукового братства українських антропологів, етнографів і демографів, Українського фольклорно-етнографічного центру при АН України.

Вітчизняні вчені беруть активну участь у розробці ряду міжнародних наукових проблем, складанні загальноєвропейського атласу, підготовці спільних етнографічних видань, виступають з доповідями на міжнародних конгресах антропологічних та етнологічних наук, є членами Міжнародного союзу етнологів та Європейської асоціації етнографії та фольклористики.

Література: Березовський І. П. Визначний діяч української культури // Нар. творчість та етнографія. 1989. № 2; Болтарович З. Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. К., 1976; Воропай О. Звичаї нашого народу: Етногр. нарис: У 2 т. К., 1991; Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії. К., 1964; Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX в. К., 1988; Гуслистый К. Г., Горленко В. Ф. О периодизации украинской этнографии // Сов. этнография. 1961. № 1; Зиневич Г. П. Человек изучает человека. К., 1988; Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини. К., 1978; Кравець О. М. Діяльність Т. Г. Шевченка в галузі етнографії. К., 1961; Ломова М. Т. Франко як етнограф. К., 1957; Музиченко С. М. Мов неопалима купина // Україна. 1989. № 26; Наулко В. И., Миронов В. В. Культура и быт украинского народа. К., 1977; Пьтин А. Н. История русской этнографии: В 3 т. СПб., 1891. Т. 3. Этнография малорусская; Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. К., 1989; Франко О. О. Народознавчі праці Ф. К. Вовка // Нар. творчість та етнографія. 1989. № 6.

Розділ **2** Господарство
і матеріальна
культура
українців

*Основні галузі господарства
і заняття населення*

*Допоміжні види господарської діяльності.
Домашні промисли та ремесла*

Транспорт і засоби пересування

Поселення та житло

Народний одяг

Їжа і харчування

1. ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ГОСПОДАРСТВА І ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Землеробство. Традиційними видами господарської діяльності українського народу з давніх-давен були скотарство, рибальство, мисливство, бджільництво. Однак найголовнішим завжди залишалося землеробство. Українці — нація зі стародавньою високорозвиненою землеробською культурою. Населення займалося тут мотичним землеробством ще в епоху неоліту — VI—IV тисячоліття до н. е. Сприятливі кліматичні умови: помірно холодна зима, літо з достатньою кількістю як теплих сонячних днів, так і дощів; родючі ґрунти — переважно чорноземи — з великою місткістю поживних речовин; давні землеробські традиції, культурно-господарські контакти з сусідніми народами — все це зумовило досягнення українців у розвитку традиційної агротехніки, значну варіативність їхніх землеробських знарядь.

Землеробство поділяється на три основні галузі: хліборобство, городництво та садівництво. За циклічністю землеробських робіт протягом року розрізняються обробіток ґрунту та посів; догляд за рослинами; збирання врожаю та його переробка. За змістом і засобами діяльності у землеробстві виділяються дві основні складові: землеробська техніка (знаряддя праці), котра, як елемент продуктивних сил, є найбільш рухливою й чутливою щодо змін; агротехнічні знання — народний досвід, традиції й навички вирощування тих чи інших рослин. Важливим елементом агротехнічних знань, як і землеробської культури в цілому, є системи землеробства.

В Україні було відомо кілька систем землеробства. Найбільш давньою, яка до початку XX ст. траплялася лише подекуди в Карпатах і на Поліссі, була *вирубно-вогнева система*. На обраній під посів у лісі ділянці (*підсіці*) восени або взимку рубали ліс і кущі, залишаючи їх на місці. Навесні їх палили і після цього без оранки сіяли просо або

льон. У наступні роки на підсіці висівали жито або інші зернові культури. Через три-чотири роки урожайність такого лану різко знижувалась і його залишали незасіяним — «відпочивати», «лежати». Вирубно-вогнева система характеризувалася вкрай низькою продуктивністю праці.

Другою, також екстенсивною системою землеробства, що побутувала в Україні як пережиток, була *залежна*, або *перелогова*, система, більш поширена у степових районах. При перелозі після оранки цілини або земель, що «лежали» певний час необробленими, лан протягом кількох років засівали зерновими культурами: в перші два роки — просом або кукурудзою, на третій — яровою пшеницею або вівсом, після цього — житом та ін. Коли лан переставав родити, його залишали під «залеж» і вдавалися до обробітку нових ділянок цілини або перелогу. На кінець ХІХ ст. у зв'язку з тим, що в Україні цілинних земель майже не залишилося, ця система землеробства вийшла з ужитку.

Найбільш поширеною в українців була *трипільна система* землеробства, відома ще з часів Київської Русі. При трипільлі уся придатна для обробітку земля у тому чи іншому селі ділилася громадою на три частини. Одна з них відводилася під озимі культури, друга — під ярові, а третя залишалася на сезон незасіяною, «парувала», тобто відпочивала і використовувалася як *толока* — пасовисько для худоби. На ділянках, що відводилися під озимину й яровину, кожному домогосподарству належала певна частина. В наступному році толока засівалася озимими культурами, а на землях, що були під озиминою, сіяли ярові; рілля, що перебувала під яровими, залишалася як толока: отже, відбувалося певне чергування.

Трипільна система була прогресивнішою порівняно з вирубно-вогневою та перелоговою. Вона певною мірою створювала можливість відновляти родючість ґрунту внаслідок відпочинку землі та природного її удобрювання під час використання як пасовиська, покращувалася й структура ґрунту. З переходом до цієї системи підвищилась продуктивність праці землеробів. Однак у конкретних умовах тих чи інших регіонів України селяни на практиці не завжди чітко дотримувалися трипільних сівозмін. У Карпатах, зокрема, довгий час переважала *двопільна система*, при якій уся земля ділилася на дві основні частини: одна оралася, інша — «відпочивала» і використовувалася як пасовисько. На Поділлі відоме було і *чотиріпільля*, при якому одна частина залишалася під сінокоси, і т. ін.

З кінця ХІХ — початку ХХ ст., після аграрних реформ і утворення хуторів, в Україні набула поширення прогрес-

сивніша система землеробства — *багатопілля* з раціональною сівозміною, інтенсивним удобрюванням ланів, травосіянням (конюшина, люпин, люцерна, тимофіївка тощо).

В українців були розвинуті усі галузі землеробства — хліборобство, городництво і садівництво. Щодо останнього, то іноземці, які бували в Україні ще в XVI—XVII ст., відзначали наявність великої кількості вишневих та яблуневих садків біля кожної хати. Садівництво, отже, мало в основному присадибний характер, хоча при монастирях, у маєтках поміщиків було чимало й великих садів. Вирощували яблука, груші, вишні, сливи, а також малину, порічку, агрус тощо. У південніших районах розводили ще й черешню, горіхи, абрикоси, персики, а у Причорномор'ї та на Закарпатті займалися також виноградарством.

Українські селяни здавна вміли прищеплювати дерева й вивели багато сортів яблук, що характеризувалися добрим смаком, високою урожайністю, морозостійкістю: на Лівобережжі — *антонівка*, *боровинка*, *пепенка*, *волошка* тощо, на Київщині — *сорока*. Великих розмірів були яблука *апорт*, або *фунтівка*, — на Чернігівщині, *книш* (вагою до 600 г) — на Поділлі. Щодо кількості сортів яблук, то тільки на Поділлі їх налічувалося до тисячі. У другій половині XIX ст. видатним українським селекціонером Л. П. Симиренком був виведений цінний сорт яблук — *ренет*, названий його ім'ям. Він широко побутує і нині.

Існувало багато прекрасних сортів груш: *глива*, *бера* на Київщині, *глек* та *іллинка* на Поділлі, *бабка* на Волині та ін. Поділля та Полтавщина славилися сливовими садами. Сливи вживали у свіжому вигляді, а також солили й маринували, вивозячи у великій кількості на продаж навіть за межі України. Взагалі культура садівництва українців характеризувалася високим рівнем розвитку. Не випадково ряд порід плодових дерев було вивезено з України на початку XX ст. до Американського континенту.

Слід зазначити, що згідно з традиційним розподілом праці в родині догляд за садами був цілком компетенцією чоловіків. Городництвом головним чином займалися жінки. Вони готували насіння, зберігали його взимку, пророщували навесні, потім вирощували розсаду і висаджували її на городі. В Україні здавна культивувалися капуста, огірки, цибуля, часник, морква, ріпа, буряк, дині тощо. Приблизно з XVI ст. почали вирощувати кавуни (у степових районах України на *баштанах* — спеціально відведених для цього ділянках). Особливо славилися херсонські кавуни, якими торгували не тільки в Україні та Росії, а навіть вивозили за кордон. У першій половині XIX ст. на Півдні України

з'явилися помідори, які згодом поширилися по всій її території. Приблизно з цього ж часу почалося культивування синіх баклажанів та перцю. Город української господині не можна було уявити без соняшників. Спочатку цю культуру вирощували як декоративну. Її, як і кукурудзу, було завезено з Американського континенту.

Провідною галуззю землеробства в Україні було, однак, хліборобство, причому вже за часів Київської Русі воно набуло високорозвиненого, орного характеру. На Правобережжі ще в перших століттях нашої ери застосовувалось землеробське знаряддя з залізним наконечником. Пізніше поширився плуг із залізним лемешем та череслом.

Що стосується тяглових знарядь обробітку ґрунту, то українці користувалися трьома їх видами: плугом, ралом і сохою. Остання була менш характерна і застосовувалася тільки на Поліссі і подекуди на Лівобережжі. Конкретним етапам історичного розвитку відповідали різновиди цих знарядь.

Традиційний український плуг (у літературі він згадується також під назвами «малоросійський», «новоросійський», «степовий») складався з двох головних частин: *робочої, власне плуга; тягової частини — передка*. До робочої частини належали: один або два дерев'яних *полози*, на які спирався плуг; залізний *леміш*, що був набитий спереду на полозі; дерев'яна *полиця*, яка відвалювала зораний шар ґрунту; *гряділь*, що призначався для з'єднання робочої частини з передком; у передній частині гряділя був вертикально забитий залізний *різак — чересло*. Для міцності гряділь був з'єднаний з підшокою дерев'яним брусом — *стовбою*. Правила плугом за допомогою двох дерев'яних *чепіг*. Передок складався із вісі, на яку набивався тонкий брусок — *подушка*, двох коліс (праве з них — *борозенне* — бувало звичайно більшим), *правіла*, що складалося із *дишла* і пристосування для з'єднання його з віссю — *ключа*. Слід зазначити, що в різних етнографічних районах були й різні назви деталей плуга: передок називався *колішнею, теліжкою, припрягом*; підшока — *повзуном, плахою*; чересло — *ножем, різак*; гряділь — *стрілою, валом* тощо.

Традиційний український плуг був досить громіздким (у нього потрібно було запрягати дві—чотири пари волів), хоч із розвитком його протягом віків виникли й легші його варіанти.

Іншим землеробським знаряддям, що доповнювало плуг і співіснувало з ним, було рало. Воно є найстародавнішим знаряддям у більшості народів, котрі займалися

орним землеробством. Археологічні знахідки простіших варіантів рала на території України датуються кінцем I тисячоліття до н. е.

За будовою усі рала, що застосовувалися українцями, мали два різновиди: *однозубі* та *багатозубі*. Обидва у свою чергу ділилися на типи. Однозубі рала були двох типів: *безполозові* та *з полозом*. Рало першого типу складалося з жердки довжиною 3—4 м (*стебла, вії*), що правила за дишло. В отвір на задньому його кінці знизу забивався дерев'яний клин — *ральник (зуб, копість)*. Ральник скріплювався з дишлом розпиркою (*жабкою*). Зверху в отвір заднього кінця дишла забивався держак (*чепіга*). На ральник набивався залізний симетричний *наральник* (у стародавніх варіантах його не було, і робочою частиною слугував безпосередньо ральник, кінець якого був загострений і обпалений).

Рало з полозом відрізнялося від безполозового розташуванням ральника та способом його з'єднання із стеблом. У нього стебло забивалося в отвір на держаку, що був зігнутих продовженням ральника і становив з ним єдине ціле. Розташовувався ральник горизонтально й майже паралельно до стебла, утворюючи підосшву, на якій стояло знаряддя. Хоч полозове рало дещо зручніше в експлуатації, між знаряддям обох типів не було суттєвої різниці. Генетично обидва типи взаємопов'язані. Відомі варіанти рала, котрі конструктивно стоять між ними.

Однозубе рало було простим і легким знаряддям. Для роботи ним достатньо було пари волів чи коней або навіть тільки одного вола чи коня. Значне поширення його в другій половині XIX ст. у бідняцьких господарствах пояснюється саме цією особливістю, а також традиціями поєднання відвального і безвідвального способів обробітку ґрунту. Плугом, що перевертав шар ґрунту, орали цілину, толоку, перелogi, тобто важкі ґрунти; ралом (безвідвальним знаряддям) здійснювали повторний обробіток лану, «довжили» його і «поперечили» з метою розпушування ріллі, тобто використовували його як культиватор.

Багатозубі рала, що були досконалішими й продуктивнішими знаряддям, поділялись на три типи: *бороноподібні; граблеподібні; з трикутною рамою*.

Рала першого типу (поширені головним чином у смузі переходу від Полісся до Лісостепу) складалися з тривалкової бороноподібної рами. У кожний валок знизу був забитий ральник. Рала другого типу нагадували великі граблі. Вони складалися з гранчастої нетовстої колоди, довжиною до метра, у яку знизу забивалися ральники (*зуби*,

башмаки), звичайно три — п'ять, іноді до 10. В отвір на жердині колоди забивалося дишло (*вія*). Іноді один із трьох ральників забивався не в колоду, а в дишло, недалеко від з'єднання останнього з колодою. Таке рало називалося *трійчаком* (три ральники, розташовані трикутником). Рала третього типу склалися з дерев'яної трикутної рами, у яку знизу були забиті ральники — клиноподібні бруски. Іноді передній гострий кут рами зрізувався й додавалася поперечка — тоді рама набувала форми трапеції.

Традиційні сохи, що застосовувалися на Поліссі й подекуди на Лівобережжі, мали два типи. Перший — це безпередкова соха з голоблями (*вобжами*) та непорушно встановленою полицею (*одноконка, московка, плашка*), де замість дишла були голоблі, а робоча частина (*розсоха*) своїм заднім кінцем забивалася у поперечний брусок. Сохи другого типу мали дишло, і розсоха забивалася знизу в отвір на задньому його кінці. Такі сохи, відомі в літературі як *українська, литовка, або поліська*, мали дерев'яну полицю і до неї припілок — клиноподібну дощечку. Були вони нерідко і з передком — так звана *соха-рогач*. На кінці розсохи набивалися залізні сошники. Робилися сохи з двома ручками. Поліський тип сохи був поширений на всій території українського Полісся, крім північної його частини — Новгород-Сіверського, Глухівського й частково Кролевецького повітів, а також деяких суміжних територій інших повітів Чернігівської губернії, де, як і по всій Лівобережній Україні, застосовувався інший тип сохи — *одноконка*.

З 80—90-х років ХІХ ст. у зв'язку з появою фабричних плугів та культиваторів традиційні знаряддя обробітку ґрунту зазнали удосконалення. Так, у плугах дерев'яна полиця була замінена залізним відвалом, чересло почали кріпити бандажем із гвинтами і гайкою тощо. У великому різноманітті модифікованих плугів виокремлюються два типи. У першому корпус мав форму чотирикутника, що утворювався залізним пруттям (*колоністські плуги*). У плугах другого типу (*подільських, або західноукраїнських*) основу корпусу становив задній кінець гряділя, до якого пригвинчувалися знизу полоззя, а зверху чепіги. Колоністські плуги залишалися з вигнутим гряділем, у західноукраїнських гряділь стали робити прямим. На Поліссі з кінця ХІХ ст. соху почав витісняти кустарний *поліський плуг* — подібний до традиційного плуга з дерев'яним гряділем, але позбавлений колісного передка. Цей плуг уже мав залізний відвал.

Модифікації зазнали й інші знаряддя обробітку ґрунту.

Однозубе рало обох типів із приладнанням по боках полицок перетворилося на *обгортач* просапних культур, особливо картоплі. Те ж трапилось і з обидвама типами сохи. Рало з трикутною рамою, продовжуючи вдосконалюватися під впливом фабричних знарядь, з заміною дерев'яних ральників на залізні та гачка, за який чіплялося, — на регулятор глибини (*гребінку*) — перетворилося на досить поширений в Україні *драпак* — простіший культиватор.

Зернові культури в Україні сіяли восени (*озимина*) та навесні (*яровина*). Восени сіяли здебільшого жито та пшеницю, решту рослин — як ярові. Існували досить усталені уявлення щодо часу сівби, який визначався народним сільськогосподарським календарем. Так, вважалося ідеальним сіяти жито не пізніше вересня. Цей місяць називали *житосієм*. «Хто посіяв до Богослова (24 вересня за ст. ст.), — говорилося в народному прислів'ї, — той не варт доброго слова». Початок весняної сівби припадав звичайно на день Теплового Олексія — 30 березня. Хоча на практиці строки початку сіву залежали повною мірою від ранньої чи пізньої весни і відрізнялися по різних кліматичних зонах.

З початком сіву, першим виїздом у поле було пов'язано чимало прикмет, обрядів і звичаїв. Деякі з них (наприклад, просипання насіння проса через вогонь перед сівбою) мали раціональний характер, інші були пов'язані з забобонними уявленнями, мали магічну спрямованість. Так, небажаним вважалося засівати поле у вербну неділю. У день виїзду в поле селянин одягав чисту білизну, іноді з цього приводу не топили піч тощо.

У зонах Лісостепу і Степу сіяли з *сівви* — мішка, що висів на мотузці через ліве плече спереду і вміщував близько 20 кг насіння. У Карпатах роль сівви виконувала здебільшого *тайстра* — дещо менший строкатий мішок, у якому звичайно носили інші речі. На більшій частині Полісся і в ряді районів Лівобережжя сіяли з *сіваньки* — спеціальної коробки, що була зроблена з лубу, кори або соломи. Невеличкі ділянки іноді засівали з відра. На Буковині застосовувався призначений для цього *скопець* — відро з одним вушком. Сівба зернових культур була справою виключно чоловічою (тільки у гуцулів поряд із чоловіками сіяли й жінки).

При обробітку ріллі значна роль надавалася *бороні*. Іноді нею розпушували ґрунт перед сівбою («скородили»), а опісля — волочили, закриваючи насіння й вирівнюючи лан. Існувало три різновиди борін: *традиційні*, *традиційні модифіковані* та *фабричні*. Найбільш поширеним до 80-х років ХІХ ст. типом традиційних борін була *рамкова* (*вал-*

кова) борона. Вона складалася з чотирьох — шести по-вздовжніх дерев'яних брусків (*валків, билець*) та двох — п'яти поперечних планок — *глиць*. На їх перехрестях знизу були забиті дерев'яні кілки (*зубці, чопи*). За формою валкова борона наближається до прямокутника, інколи — до трапеції. На Поліссі переважав інший тип, так звана *борона-плетена* — з попарно узятих та навхрест переплетених гнучких лозин, у перехрестях яких були прив'язані кілки. Спереду така борона мала напівкруглу форму. На невеличких ділянках інколи волочили *гіллякою* — обрубаною гілкою терену, груші тощо.

На кінець ХІХ — початок ХХ ст. гілляка вийшла з ужитку, менше стала застосовуватись й плетена борона. У валковій бороні дерев'яні зубці були замінені на залізні. Тоді ж поміщики та заможні селяни стали використовувати фабричну, повністю залізну борону «Зиг-заг». У зонах Лісостепу та Степу лани стали вирівнювати («прикочувати») за допомогою спеціальної *качалки* — вмонтованої в раму двометрової колоди.

У циклі землеробських робіт українців значне місце посідали догляд за рослинами, їх поливання і особливо прополювання. Картоплю, буряк, кукурудзу та городні культури пололи за допомогою ручного знаряддя — *сапи*. Традиційна українська сапа мала найчастіше форму рівнобічного трикутника з прямим або дещо овальним лезом. Вона характеризується «глухою» конструкцією, тобто полотно і вухо для держака зроблені з суцільної залізної пластини. На початку ХХ ст. поширилися модифіковані сапи, у яких полотно і *рулька* (трубка для держака) були з'єднані заклепками. Модифікована сапа була за формою найчастіше трапецієподібною.

На території України здавна відомі два основних види знарядь збирання врожаю — *серп* і *коса*. Серп є стародавнім знаряддям і був спочатку кремінним, потім бронзовим, а згодом став виготовлятися із заліза. У ХІХ — на початку ХХ ст. в українців застосовувався більш досконалий різновид залізного зазубреного серпа. Раніший різновид його, з гладким лезом (*косак*), зустрічався як залишок минулого і застосовувався для підсобних робіт. Зазубреним серпом жали жито, пшеницю, ячмінь аж до середини 20-х років, а подекуди і пізніше. Гречку, горох, овес, просо, а іноді й зріджені жито та пшеницю косили косами. Українці використовували велику косу — *литовку*, що належала до «європейського» типу (виготовлення цих знарядь вже з ХVІІІ ст. було монополізоване фабричною промисловістю). Були дещо коротші і довші коси. Трави, а також

низькорослі зріджені хліба косили *голою косою*, тобто без додатку інших пристосувань. При збиранні колосових, особливо якщо вони були густі й високі, до коси додавалися три-п'ятизубі *грабки* або однозубий *лучок* (*крюк*).

Серпами жали і жінки, і чоловіки. Косили виключно чоловіки, оскільки ця робота вимагала значної фізичної сили та вміння настроювати («клепати») косу. Остання робота виконувалася на спеціальній наковаленці — *бабці*. Точили косу *брусом* та *мантачкою*, що косарі носили у *футлярі* за поясом — *кушці*. Початок жнив (*зажинки*), як і їх завершення (*обжинки*), супроводжували циклом обрядів, відповідними піснями тощо. Зжятий або скошений хліб згрібали й в'язали в снопи *перевеслами* за допомогою невеличкого кілочка — *цурки*. Згрібали збіжжя дерев'яними граблями. У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. в господарствах поміщиків та заможних селян стали застосовувати жниварки (*крилатки*, або *лобогрійки*), а подекуди й кінні фабричні граблі — *гребки*. Поставлені вертикально й підсушені протягом кількох днів снопи у *хрестях*, *п'ятках*, *бабках* (5–10 снопів) складалися потім горизонтально у *полукіпки* (30 снопів), а іноді — в *копи* (60 снопів).

Висушені снопи звозили на возах та гарбах на тік, у клуні, двори, а в степових районах — на влаштовані для молотби в полі *гармани* — утрамбовані, змащені глиною площадки. Головним і найдавнішим знаряддям молотби в українців був *ціп*, що складався з *держака* й прив'язаного до нього ремінним шнурком *бияка*. У степовій та лісостеповій зонах починаючи з ХVІІ ст. молотили також кам'яним гранчастим котком — *гарманом*. У цих же зонах для молотби застосовували молотильну дошку — *терку* (*диканю*) або молотили гоном худоби (посеред току забивався стовп, до якого на довгих поводках прив'язували коней, котрих ганяли то в один, то в інший бік). Віяли зерно за допомогою дерев'яних лопати або совка, кидаючи його проти вітру. При транспортуванні збіжжя, роботі на току, складанні снопів широко використовувалися однозубі (*однороги*, *рожни*), тризубі (*трійчаки*) та п'ятизубі дерев'яні вила. На Півдні були відомі такі різновиди вил, як *набоїни*, *башбармак* та семиріжкові (*карпологи*). Згодом в Україні почали з'являтися ручні молотарки та віялки, а також кінні та парові молотарки.

Очищене зерно зберігалось у коморах, у бідняків — на горищі хати або в сінях у *солом'яниках* — вертикально поставлених плетених з солом'яних діжокподібних посудинах. У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. як релікт відомі були і зернові ями — глибиною до 3–4 м вишпалені зсере-

дини й виложені корою глекоподібні ями для зберігання зерна.

Картоплю та інші овочі копали за допомогою лопат, кидали у корзини або відра та зсипали в погребі. В Україні були поширені два головних різновиди погребів: *ямний*, до якого спускалися драбиною і який мав покрівлю (*погрібник*), і *похідний* (варіант: *склепований*), що мав *шию*, з якої вели до погреба східці. На Західному Поліссі овочі зберігали подекуди в *стебках* — невеличких зрубних, спеціально призначених приміщеннях.

Переробка зерна на борошно та крупи здійснювалася головним чином на вітряних, водяних і наплавних (*ладейних*) млинах. Українські вітряки ХІХ — початку ХХ ст. мали два типи: споруди, що поверталися всім корпусом за вітром, — *стрижневі*, і ті, у яких за вітром повертався лише дашок з крилами, — *шатрові*. Просо на пшоно переробляли на так званих *топчаках*, що приводилися в дію конем, якого водили по спеціально влаштованій у вигляді кола споруді. Якщо хотіли одержати невелику кількість борошна, зверталися до стародавнього ручного млинка — *жорен*. Крупи у невеликій кількості товкли у *ступах*. На Правобережжі більш поширеною була ножна ступа, на Лівобережжі й Поліссі — ручна. Із зерен соняшника, конопель та льону били (вижимали) на спеціальних пресах — *малобійнях*, *олійнях* — рослинну олію.

Протягом ХХ ст. у землеробській культурі українського народу відбулися значні зміни. Особливо вони позначилися на знаряддях праці та агрономічних знаннях. У результаті комплексної механізації, що здійснюється у сільському господарстві, застосування машин і механізмів, наприклад у хліборобстві, наближається до 100 %. Увесь комплекс традиційних знарядь, мабуть, згодом залишиться тільки на присадибних ділянках.

Але при цьому існують і певні втрати. Наприклад, водяні млини і особливо вітряки могли б бути ефективно використані і в наш час. Послаблення міжпоколінної трансляції призвело до призабуття багатьох цінних землеробських навичок та агротехнічних засобів. Хімізація сільського господарства, надмірне захоплення штучними добривами та гербіцидами призвели до забруднення продуктів харчування нітратами. Отже, вкрай необхідно відроджувати традиційні способи обробітку землі, очищення ланів тощо. А головне, що заслуговує на наслідування, — це бережне й шанобливе ставлення наших предків до навколишнього середовища, рослинності й особливо землі, яку вони називали «годувальницею», «матінкою», «святою».

Скотарство. Із землеробством в українців було органічно пов'язане скотарство. «Як будуть корови, то будуть і бички — не голодні діточки», — твердить українське народне прислів'я. У кожному дворі тримали, якщо дозволяли майнові умови, обов'язково волів чи коней, корів, овець, свиней, різноманітну птицю. Воли і коні використовувалися як тягло. Утримання іншої худоби давало, крім м'ясних і молочних продуктів та вовни й шкіри, можливість селянинові одержувати гній для удобрювання ланів.

Особлива увага приділялась розведенню великої рогатої худоби. Переважала худоба *української сірої степової* породи, що була відома на території України ще з II тисячоліття до н. е. Поряд із цією породою були поширені поліпшена *червона степова*, *карлівська*, *білоголова українська*, *«швейцарська»* і *«голландська»*, *холмогорська*, *ярославська*, а також м'ясного напрямку, так звана *черкаська*, пізніше — *сементальська* та *лебединська* породи. На Гуцульщині, де через брак придатних для обробітку земель переважаючим видом господарства було скотарство, розводили місцеву *гуцульську* та інші породи корів. На Чернігівщині, Полтавщині та на деяких інших територіях поміщики, а подекуди й заможні селяни у XVIII—XIX ст. вирощували велику рогату худобу на продаж, у тому числі за кордон.

З кінця XIX ст. у зв'язку з зубожінням основної маси селянства, переходом до кінної запряжки кількість великої рогатої худоби в українців почала зменшуватися.

Великого значення надавалося розведенню коней різних порід. У XVII ст., за свідченням Левассер де Боплана, в Україні була поширена порода смугастих (*тарантоватих*) коней. На Запоріжжі була виведена знаменита *степова українська* порода. Коня називали вірним другом, нерозлучним товаришем, милим братом козака. Заможні козаки мали по 700 і більше голів коней. З кінця XVIII ст. в Україні стали розводити також *орловських рисаків*, *наришкінську*, *мальцевську*, *англійську* породи. На Гуцульщині переважали низькорослі (*гуцульські*) коні та високорослі, так звані *бойки*, або *перевінники*.

Місцева порода овець була представлена двома різновидами: *чорними решетилівськими* (від м. Решетилівка на Полтавщині) та *сірими сокольськими*. З XVIII ст. спочатку на Полтавщині, а потім і в інших губерніях поширилося розведення *тонкорунних мериносів*, а з другої половини XIX ст. — *каракульських овець*. Були відомі також *вівці російських і волоських* (різновиди останніх: *цигайські*, *чушки*, *пирнай*) порід. У Карпатах розводили

невеликих на зріст, невибагливих і витривалих овець так званої *старої гуцульської* породи, а також білих, чорних, попелястих та мішаних (гібридних) овець. Одержані з овець чорні решетилівські, як і сірі сокольські, смушки мали не тільки у Росії, а й за рубежем високу репутацію. Тонку вовну мериноських овець відправляли у великій кількості на продаж в зарубіжні країни, у тому числі до Америки. Щодо свиней, то переважали місцеві *українські чорно-бурі* породи, а дещо пізніше поширилися також білі *англійські* свині. Кіз в Україні розводили порівняно мало, гидуючи їхнім молоком.

У залежності від природних та соціально-економічних умов в Україні існувало в різний час кілька способів утримання худоби. У зоні Лісостепу і частково Полісся переважала *вигінна* форма випасу худоби, при якій влітку тварин зранку випускали на пасовисько, а на ніч заганяли у приміщення. Для випасу череди великої рогатої худоби (інколи й отар овець) громада наймала чабана, оговорюючи платню за роботу (часто натурою), порядок харчування (звичайно — по черзі у власників худоби), режим і строки роботи тощо. У табунах випасали влітку і кінський молодняк, наймаючи чабанів-табунників. Перший вигін худоби на пасовисько, що супроводжувався урочистощами та обрядами, припадав звичайно на Благовіщення (8 квітня), Юрійів (6 травня) та Миколин (22 травня) дні і тривав приблизно до Михайла (22 листопада). Взимку худобу утримували у хлівах та стайнях.

У степовій зоні України, де до першої половини ХІХ ст. у зв'язку зі значною кількістю нерозорених земель тримали величезні табуни коней та отари овець, худобу випасали при теплій зимі цілорічно, для чого біля місць зимового утримання тварин залишали з літа незаймані пасовища. Колоритною була фігура чабана, одягнутого у хутряний овечий одяг, підперезаного шкіряним поясом з мідними бляхами, на якому висіли *гаман*, *чабанський ніж*, *ріжок з дьогтем та джермела* (пінцет) для лікування тварин. У руках чабан тримав довгу палицю — *гирлигу* із залізним гаком на кінці, якою він ловив овець, а також *батіг*. За отарою рухалася запряжена кіньми або волами двоколісна гарба з будкою — *катига*, що правила за житло для чабанів і в який зберігалися продукти харчування, посуд, різноманітне зілля та інші необхідні речі. Чабани для зручності об'єднувалися в артілі, обираючи отамана та кашовара.

На Поліссі, поряд з вигінною, побутувала й *відгінна* форма випасу худоби, при якій велику рогату худобу, особливо волів, що відкормлювалися на м'ясо, та молодняк,

виганяли на віддалені пасовища лугів або лісів, де вони утримувалися до осені. При цьому вдень тварини паслися, а на ніч їх заганяли у *кошару* — огорожену жердками чи тином стайню. При кошарах влаштовувалися невеликі *курени*, де мешкали чабани.

Відгінна форма випасу худоби набула завершеного вигляду у гірському скотарстві Карпат, особливо Гуцульщини. З ним пов'язане існування специфічного полонинського господарства, що характеризувалося багатьма архаїчними рисами. З особливою урочистістю й обрядами, усталеним церемоніалом відбувався навесні вигін худоби, так званий *полонинський хід* у гори, де вона перебувала до осінніх холодів. У чабанів, що доглядали за худобою, склався своєрідний виробничий побут. Вони обирали найдосвідченішого серед себе за *ватага*, який розподіляв обов'язки між чабанами, стежив за харчуванням (а часто і сам готував їжу), вказував, де пасти худобу тощо. У Карпатах, на відміну від інших регіонів України, овець доїли, виготовляючи з їхнього молока бринзу, гусянку та масло. Молодші з вівчарів — *загонільники* — заганяли овець у спеціальну огорожу — *струнку*, де досвідченіші пастухи доїли їх. Ватаг або старший вівчар стежив за дотриманням правил переробки молока, вів його облік, розраховувався з господарями овець, які по черзі приходили на полонину й одержували продукти вівчарства від усієї отари. Велику рогату худобу випасали окремо від овець пастухи — *бовгарі*. Корів на полонинах доїли дівчата або літні жінки — *маєрки*.

Вранці біля сьомої години худобу виганяли на пасовисько, а в обід приганяли для доїння. Пообідавши, чабани знову випускали овець та корів пастися. Протягом дня худобу доїли тричі. На ніч її заганяли до кошари, біля якої знаходилося житло чабанів — *колиба*, або *стая*, де горіло багаття (*жива ватра*), яке запалювалось способом тертя з прибуттям на полонину і постійно підтримувалося. Від хижих звірів вночі охороняли собаки, за чим стежив старший вівчар, який час від часу обходив кошару зі смолоскипом.

З кінця ХІХ — початку ХХ ст. у зв'язку із скороченням пасовищ в усіх регіонах України став все частіше застосовуватися індивідуальний випас худоби, особливо у господарствах, де було багато дітей, які правили за пастухів. Волів та коней, яких протягом дня використовували на роботах, випасали вночі їхні власники, кожний свого, об'єднуючись по кілька осіб для зручності та на випадок нападу вовків. Коней при цьому звичайно путали, щоб

вони не могли відійти на далеку відстань від місця випасу.

Свиней утримували у приміщеннях — свинарниках, або *сажах*, випускаючи на вулицю без особливого догляду. В місцевостях, де були дубові гаї, свиней пасли на галявинах, залишаючи іноді надовго з метою відгодівлі жолудями. На Півдні деякі господарі випускали свиней після спаду води на випас у плавні аж до осені.

Доглядаючи худобу протягом віків, українці виробили багато раціональних норм утримання її взимку. Найбільш поширеним і бажаним кормом вважалося сіно, яке обов'язково заготовлялося влітку при наявності сінокосів на весь період зимового утримання худоби. Корів і робочих волів годували також буряками, макухою, половою, готували для них різноманітні пійла. Ідеальним кормом для робочих коней вважався, крім сіна і конюшини, овес, хоч їх годували ще різноманітними сумішами, запареною половою тощо. За нестачі поживних кормів вдавалися до просяної, вівсяної та гречаної соломи. Велику рогату худобу годували тричі на день, кладучи корм у плетені *ясла*, коней — звичайно двічі — вдень і на ніч, підгодовуючи під час роботи. Вівцям давали сіно, солону, полову чотири — п'ять разів на добу. Свиней відгодовували дертю, буряками, а з поширенням посівів картоплі — вареною й товченою бульбою, до якої додавали борошно.

Загони, хліви, стайні, де утримувалася худоба, вчасно прибиралися. Як підстилка для тварин використовувалась житня або пшенична солома. Дуже дбайливо ставилися селяни до вирощування молодняка. Так, телят, що з'являлися на світ узимку, забирали до хати і тримали в ній, годуючи молоком, поки вони не зміцніють. Пізніше їх підгодовували хлібом, висівками, гречаною юшкою та сіном. Так само доглядали ягнят та лошат. Існували певні установлені способи навчання бичків та коней ходити у запряжці плуга чи воза.

Скотарство українців не можна уявити без птахівництва. У дворі кожного селянина були кури, а також гуси, качки чи гиндики, яких випасали діти. Особливо відзначалося птахівництво Чернігівщини, звідки восени вивозили птицю вагонами. Існували вивірені багатовіковим досвідом способи догляду за самками, які висиджували пташенят, раціони для останніх, зокрема кволих гиндичат, котрих годували гречаною молочною кашею, змішаною з деревієм, сиром тощо. Традиції народного скотарства та птахівництва заслуговують на пильне вивчення з метою запозичення і використання усього раціонального.

Література: Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983; *Волков (Вовк) Ф. К.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916. Т. II; *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Народна землеробська техніка українців. К., 1971; Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987; *Довженко В. Й.* Землеробство Давньої Русі до середини XIII ст. К., 1961; Етнографія Києва і Київщини / За ред. В. Ф. Горленка. К., 1986; *Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX — 30-х років XX ст. К., 1978; *Павлюк С. П.* Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX — початку XX ст. К., 1986; Полесьє: матеріальна культура / Под ред. В. К. Бондарчика, Р. Ф. Кирчива. К., 1988; *Тарануценко С. А.* Вітряки // Нар. творчість та етнографія. 1958. № 1.

2. ДОПОМІЖНІ ВИДИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ДОМАШНІ ПРОМИСЛИ ТА РЕМЕСЛА

Рибальство. Серед продуктів харчування українців риба завжди займала значне місце. Попит на неї в кінці XIX — на початку XX ст. в основному задовольнявся рибопромисловими приватними підприємствами, розташованими на узбережжі Азовського і Чорного морів у лиманах, куди впадають Дніпро і Південний Буг, та в гирлі Дунаю. Для населення цих районів рибні промисли становили майже єдине джерело існування. Ловили оселедців, кефаль, скумбрію, бичків, судака, лящів, сомів, сазанів, чехоню, а також білугу, осетрів, севрюгу. Ще одним центром рибного промислу було Полісся. У свіжому, солоному, копченому і в'яленому вигляді рибу розвозили по всій Україні. В'ялена риба завжди була в запасі на зиму у заможних і середніх господарів.

Взагалі українці займалися рибальством усюди, де існували ріки та інші водойми, в яких водилася риба. Снасті та способи рибальства були найрізноманітнішими. Так, скрізь ловили *вудками (вудицями)* із саморобними гачками примітивної форми, що поширилися вже наприкінці XIX ст. Ловили також *хватками (підсаками)* — конічними сітками невеликих розмірів, прикріпленими до лозяної дуги, яка з'єднувалася з довгою жердиною. Широко використовували *ості* — дуже давній тип рибальського знаряддя. Остями, що являли собою невеликі три-, чотири-, шести- і восьми-зубі вила, рибу били звичайно вночі з підсвічуванням. Українцям була відома ловля риби *перемітами* та *кармаками*. Перемітами ловили по всіх великих річках України — від Сяну і Тиси на заході до Дінця на сході. Кармак складався з кількох переметів, з'єднаних між собою. Його ставили у морі, на лимані або біля гирла ріки. У дно забивали кілля і прив'язували до нього шнур так, щоб він ішов по поверхні води і не тонував; поміж кіллям підвішували поплавки. До шнура прикріпляли два перемети: один вище, щоб його гачки досягали майже половини глибини, а другий

підв'язували на половині глибини, щоб гачки опускалися ближче до дна.

Широко користувалися *ятерами* різних розмірів. Це циліндрична сітка з конусоподібними кінцями, один з яких витягався назовні і наглухо закріплювався, а другий, з вузьким отвором посередині, втягався всередину циліндра; саме через нього і входила риба в ятір. Сплетену з тонкої пряжі сітку ятера насаджували на три лозяних обручі. Попереду, перпендикулярно до отвору, прикріплювали одне або два крила з такої ж сітки довжиною 3—5 м, натягнуті на довгі палички. Крила перегороджували хід рибі й направляли її в ятір. Майже повсюдно з лози випліталися *кошулі* (*верші*), за формою схожі на ятери. На малих річках і протоках ставили різноманітні перепони (*ізи, гатки*), забуваючи у дно кілля у вигляді плоту з отвором або без нього. За отвором ставили великі мішки з сітками, а в разі їх відсутності рибу виловлювали з-під гатки *саками, топтухами, кригами, ковбеньями, хватками*.

У горах інколи перегороджували річку, направляючи її в інше русло, а на осушеному річищі рибу вибирали руками. На лиманах від Скадовська до гирла Дунаю здавна застосовувався цікавий спосіб ловлі кефалі. З очерету плели *мати* (доріжки) завдовжки 15—20 м і завширшки до 3 м, які по краях загинали догори. На ніч мати розстеляли на воді, а ранком збирали кефаль. Справа в тому, що кефаль боїться тіні і завжди намагається перескочити її; тому, підійшовши до тіні, утвореної матами, вона її перескакує й падає на мати.

На Дніпрі, Південному Бuzі та в протоках гирла Дунаю встановлювали *гарди* — капітальні перепони, зроблені з паль і доповнені цілою системою глухих очеретяних перегородок. У річках і озерних водоймах застосовували також *сіті, бродаки, навуки, неводи і волокуші*.

Найбільш архаїчними способами (за допомогою ості, кошулі, хватки, топтухи) ловили рибу здебільшого бідняки, які не мали змоги придбати удосконалені знаряддя рибальства — ятери, сіті, неводи, а разом з ними і човни, без яких ловити рибу згаданими знаряддями неможливо.

Мисливство. Протягом багатьох віків українці займались мисливством, але для переважної більшості зон, крім Полісся, воно не мало промислового значення.

Об'єктом мисливства на території України до початку ХХ ст. були зайці, лисиці, кози, сарни, олені, лосі, вепри. Ведмеді зустрічалися в Карпатах і на Волинському Поліссі, рисі — по всій поліській зоні та в Карпатах. На малих

притоках Прип'яті, Десни і Дніпра полювали на бобрів і видру. На полях України були сприятливі умови для розпліднення перепелів, куріпок, а у степовій зоні — дроф та інших птахів. Велика кількість водойм сприяла поширенню різної водоплавної дичини, головним чином гусей та качок.

Крім поліської зони, українські селяни ніде не користувалися правом полювання. Проте, незважаючи на суворі в дореволюційні часи заборони, вони полювали по всій території України.

Для полювання на ту чи іншу звірину чи пташину користувалися різноманітними пастками, сільцями, сітками, петлями та вогнепальною зброєю. Серед самоловних засобів розрізняли стаціонарні та пересувні. До перших відносилися *ловчі ями, плашки, пастки, перескоки, вовківні* — це були прості за конструкцією пристрої для ловлі ведмедів, вовків, оленів, лисиць, куниць, тхорів тощо. Цікавими своєю архаїчністю є *слупи*, що застосовувалися в Карпатах і на Поліссі для ловлі ведмедів або вовків. Це — пристрій з двох стовпів і кількох колод, які утворювали пастку. Почувши принаду, звір намагався дістати її, зрушував підпорку піднятого краю колоди, яка падала і своєю вагою притискувала його до нижньої колоди. Близькою за конструкцією була *підколодва*, яку використовували для ловлі тхорів, куниць, норок та інших дрібних звірів.

До стаціонарних, як правило, додаткових засобів лову відносилися *сліпі ями*, або *западниці*, які викопувалися на стежках, де проходили копитні. Така яма була закрита замаскованою кришкою, що оберталася. Іноді на дні ями набивали гостре кілля. Такі ями були відомі в гірських районах Буковини, Галичини, Закарпаття та на Поліссі. Але найбільше був поширений *самолов* для вовка, що являв собою загорожу із хмизу. Стінки загорожі утворювали вузький прохід по спіралі кола, який звужувався до центру, де знаходилася принада. Недалеко від неї стінки зближались настільки, що зовсім затискали тварину, а гострі кінці огорожі не давали можливості повернути назад.

Вовки завдавали значної шкоди селянському господарству, тому способи боротьби з ними відзначалися різноманітністю та винахідливістю. В Карпатах, на Поліссі і в лісостеповій зоні використовували так звану *трійню*, або *тризуб*, — двометрову дошку з трьома вирізаними зубцями. Її вертикально кріпили до дерева на відстані 3—5 см від стовбура, а зверху підвішували принаду. Підстрибуючи і намагаючись зірвати її, вовк защемлював лапу

в одному з пазів. На Слобожанщині цей пристрій приставлявся до глухої стіни свинарника або курника.

Багатовіковий народний досвід створив численні допоміжні засоби полювання. Була розроблена ціла серія *сопілок, манків*, що імітували голоси оленя, тетерука, перепела, качки тощо. Були відомі засоби маскування, які давали змогу непомітно підійти до звіра або птаха.

Полювання гоном на конях із собаками практикувалося тільки поміщиками, які утримували іноді великі зграї гончих. Щодо стародавніх колективних способів полювання, то в останні десятиліття ХІХ ст. вони вже не використовувалися, за винятком облав на вовків, які майже повсюдно проводилися в адміністративному порядку.

Бджільництво. Лісові і лісостепові райони України були зручною базою для розвитку бджільництва, яке в епоху Стародавньої Русі мало характер лісового промислу. Мед натуральний і в переробленому вигляді відігравав важливу роль у харчуванні та лікуванні людей. Віск використовувався в основному для виготовлення свічок та йшов на продаж. Бортництво як масовий вид селянського промислу на Поліссі та в Карпатах існувало ще в 40—50-х роках ХІХ ст., а в кінці його та на початку ХХ ст. воно зустрічалося лише в найглухіших гірських та поліських районах.

Початки так званого «домашнього» бджільництва припадають на ХІV ст., коли бортники намагалися створювати окремі компактні осередки для зручнішого догляду за бджолами. Виникла, отже, потреба в штучних бортах. У період одомашнення бджіл в Україні були відомі чотири основні типи вуликів — *борті* (вирубані в дереві й природні гнізда), *колоди*, *дуплянки (пні)* та *сапеткові*. Кожен тип мав свій чітко визначений ареал і відповідав природно-географічним умовам.

Сапеткові вулики, наприклад, набули масового поширення на Півдні, частково на Слобожанщині й Поділлі. Це були здебільшого плетені вулики різноманітних форм (продовгуваті, круглі, діжкоподібні тощо). Матеріалом для них слугували болотяні та плавневі рослини — очерет, рогоза, верба, а також солома. У середині сапетки часто вимазували глиною. Такі вулики були зручні для транспортування, але непрактичні й недовговічні. Дуплянки (пні) переважали на Слобожанщині, Середньому Подніпров'ї, колоди — на Поліссі.

Справжню революцію у пасічництві зробив відомий український вчений П. І. Прокопович, який у 1814 р. сконструював **рамковий вулик**. Проте цей винахід, як нерідко

буває, дістав практичне застосування вперше в Німеччині. Пройшло не одне десятиліття, доки рамковий вулик був визнаний у Росії. Переваги нової форми пасічництва (особливо застосування штучної вощини і медогонки) почали популяризувати вихованці школи Прокоповича. Відтепер можна було добувати чистий (качаний) мед, не руйнуючи вощини (сотів), а отже й самого бджолиного гнізда. Таким чином, комплекс нововведень щодо вдосконалення рамкового вулика під кінець ХІХ ст. сприяв появі раціонального пасічництва.

Разом з еволюцією вуликів розвивались і вдосконалювались різноманітні знаряддя, способи приручення бджіл й догляду за ними. Народжувалися відповідні традиції та звичаї у пасічницькому побуті, виробилося своєрідне звичаєве право, яке досить суворо регламентувалося (наприклад, Литовський статут узаконював смертну кару за крадіжку бджіл). Усе це підтверджує, що бджільництво у давніші часи не тільки зумовлювало існування досить численного прошарку трудящих (бортників, пасічників, воскобійників, медоварників, свічкарів тощо), а й відіграло особливу роль у житті суспільства.

Обробка вовни і волокна. Обробка рослинного волокна (льону, конопель) та вовни з метою виготовлення з них тканин для одягу та інших потреб — один із найважливіших видів господарської діяльності та мистецької культури українців, що був невід'ємною частиною домашніх занять кожної селянської сім'ї.

Обробка вовни, льону та конопель відома на території України з давніх часів. Кручені нитки, глиняні пряслиця, частини дерев'яних веретен виявлені під час розкопок вже в пам'ятках трипільської культури (ІІІ тисячоліття до н. е.). В епоху Київської Русі ткацтво було поширене по всій її території. Відомі навіть спеціалізовані центри по виготовленню шиферних та глиняних пряслиць.

Вовну з овець стригли весною в теплі дні. Це відбиває й народна приказка, яка застерігає від раптових приморозків: «До Миколи (9 травня) не сій гречки й не стрижи овечки».

Перед стрижкою овець мили річковою водою, потім стригли металевими вівчарськими ножицями. Настрижену вовну знежирювали, добре промивали, сушили і перебирали руками — скубли, били і вичісували на дерев'яних гребнях — *гремлях (драчках)*. Кращу, більш м'яку вовну, пряли. З *відчосу*, що лишався після вичісування, виготовляли грубі тканини або повсть. Пряли вовну і з *кужеля*,

і з дерев'яного гребня, на які накладалася *мичка*, *веретеном*, покручуючи його пальцями. Загалом прийоми прядіння тонкорунної вовни і рослинного волокна були ті ж самі, тобто пряли веретеном і *прядкою*. В гірських районах Карпат, на Одещині та інших місцевостях України був поширений спосіб прядіння *на ходу*. Кужіль у такому випадку прикріплювали до пояса або тримали під рукою, а сидячи — між колінами.

Вовняну пряжу снували і ткали, потім сукно збивали й валяли. При всіх способах валяння і збивання сукна його поливали водою: грубошерстне холодною, тонкорунне гарячою. Грубе сукно били руками в ручних ступах, а в Галичині, Карпатах і на Закарпатті — в ножних, або в ночвах ногами. У водяних ступах грубе сукно били дерев'яними молотами. М'яке сукно для *ліжників* або *коців* (ковдр) валяли у млинових водяних ступах; довгий ворс на сукні одержували шляхом вичісування його водою: сукно клали в сітчасті корзини з лози, які оберталися потоком води. В деяких районах (Карпатах, Галичині й на Поділлі) сукно після валяння видублювали в екстракті вільхової кори. Потім його протирали попелом для остаточного знежирювання.

Обробка волокна вимагала більшої праці, ніж обробка вовни. Льон вважався кращою сировиною, ніж коноплі, однак сіяли його в лісостеповій смузі мало, оскільки він потребує значної кількості вологи. Найбільше його вирощували на Поліссі, у Галичині та в гірських районах.

Коноплі мають чоловічі і жіночі стебла, причому чоловічі (*плоскінь*) дозрівають раніше, а волокно з них ніжніше. Плоскінь вибирали, сушили і мочили два тижні у воді. Жіночі стебла (*матірка*) — значно грубіші, їх виривали восени, в'язали у невеликі кучки, обмолочували і мочили три тижні. Вимочували коноплі у ставках, копанках, ямах і річках, після чого висушували і били. Льон вимочували так само, як і коноплі, але на Поліссі та в горах застосовували також так звану *росяну мочку* — розстелювали тонким шаром на лузі. Сушили коноплі та льон на сонці, а в лісових і гірських районах — у спеціальних сушках, які являли собою зрубну повітку, збудовану над ямою, в якій горів вогонь. Після сушіння льон та коноплі *тіпали* — відділяли кострицю від волокна. Цей процес проходив у такій послідовності: жменьку конопель або льону ділили на ручайки, ламали, тріпали об стовпи або дошку, м'яли на *бительні* й на завершення терли на *терниці*. Після цього волокно микали на гребені, надаючи кожній волокнині одного напрямку. Готове прядиво складали у *повісма* (кук-

лу, каблучку, козел). З нього микали мички, котрі для прядіння вичісували дерев'яною гребінкою та щетинною щіткою. На волинському Поліссі та в Карпатах вичісували металевими щітками.

Пряли на веретені й на прядці. Останній спосіб поширився в Україні у другій половині ХІХ ст. Продуктивність прядки була набагато вища від веретена, тому на початку ХХ ст. вона широко застосовувалась по всій території.

Випрядені нитки змотувалися з веретена або прядки на *мотовило* у *півміток* (30 ниток), який змотувався у клубок на *витушці*. З клубків розмотували нитки на *снівницю* (*снувальню*). Зняту звідти пряжу (*основу*) парили, золили, прали, інколи білили на сонці чи на морозі, при потребі фарбували. Для фарбування користувалися найрізноманітнішими місцевими рослинними і тваринними барвниками. Щоб отримати жовтий колір, використовували березову й вільхову кору, лушпиння цибулі; для зеленого використовували траву дрік, червоного — материнку тощо. Із тваринних барвників особливого поширення набула кошениль (личинки метелика, які збирали з-під коріння суниць). З неї виготовлявся барвник яскраво-червоного кольору. Закріплювали кольори природними кислотами і сіллю — капустяним і огірковим розсолем, сироваткою. З появою анілінових барвників селяни почали фарбувати тканини за стандартною рецептурою, хоча і з певними відхиленнями.

У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. в Україні застосовувалися два типи ткацьких верстатів — *горизонтальний* (більш розповсюджений) та *вертикальний*. Із горизонтальних верстатів найдавнішим і найпростішим є *кросна* (*сохи*). Основна їх деталь — *навій* — укріплювався на масивних стовпчиках з природними розгалуженнями або просто на лаві. Решта деталей — *начиння* і *батан*, до яких кріпилися нитки, підвішувалися на дерев'яних ключках мотузками до стелі. Для регулювання навою слугувала дощечка — *дзуга* — з гвіздком, а для регулювання начиння — маленькі палички. Різновидом сох були *стави*, поширені на Волинському Поліссі, а також в деяких районах Північної Галичини і Поділля. Їх складовими частинами були два соснових кругляки з перпендикулярними відростками на кінцях, що виконували роль ніжок. На протилежних кінцях у просвердлені дірки вставлялися рогульки, на які клали навій.

Вертикальний верстат являв собою раму, що складалася з вертикальних стовпів, з'єднаних угорі та внизу перекладами. Існувало два підтипи цього верстата. Перший —

для ткання рогож — мав додатковий планшет із дірочками, через які пропускалася основа. Другий підтип — кросна для ткання килимів. Вони склалися з масивних стовпів і горизонтальних тонких рам. На рами накладалася основа за допомогою особливої полиці — *глиці*, котра розділяла основу на два ряди. У процесі ткання *пiткання* (*уток*) прибивалося масивною дерев'яною гребінкою з короткими зубцями.

Описані типи ткацьких верстатів були легкими, рухомими та незначними за розміром, що давало змогу розміщувати їх у селянських хатах.

Багатство матеріалу і техніки ткання зумовило розмаїття тканих виробів. Основні потреби одягу, інтер'єру і господарства забезпечувалися полотном і сукном. Ці види тканин набули в Україні масового поширення. Якість полотна залежала від багатьох чинників: підготовки сировини, обробки волокна, процесів прядіння, техніки ткання, завершальних способів обробки тканин.

Техніка ткання на верстатах залежала від практичного застосування тканин і полягала головним чином в утворенні *зіва* (зазору між рядами ниток), для чого слугувало *начиння*. Це два ряди нитяних петель, нав'язаних на прутку і заведених попарно одна в одну. При навиванні основи на двох начиннях з *вічками* (петлями) кожна нитка протягувалась через верхню петлю першого начиння і між петлями другого; другу нитку пропускали між петлями другого начиння. Начиння рухалось вгору та вниз за допомогою *підніжків*, що кріпилися мотузками до начиння. Ткаля натискала ногою підніжок і піднімала то одне, то друге начиння. Під час цього і утворювався зів, куди протягувалося *пiткання* за допомогою *човника*.

Традиційним візерунковим ткацтвом в українців було ткацтво на чотирьох підніжках, що давало тканину діагонального переплетіння (*чиновать*) та деякі дрібновізерункові тканини. Технікою у *вічко* виконували ажурне ткацтво. При цьому нитки *пiткання* могли бути різнокольоровими. Відоме було також ткання *під закладку*: для утка бралися різнокольорові нитки і човник пропускався через певну частину основи, утворюючи на тканині вузенькі проsvіти. На Наддніпрянщині та Полтавщині була поширена техніка *кругляння*, якою створювався волоконний характер візерунку. По всій Україні побутувала також техніка *перебору однобічного*, при якій нитки основи перекривалися ниткою утка через кожену четверту.

Усі зазначені види техніки існували принаймні з часів Київської Русі і збереглися до наших днів.

Деревообробні промисли і ремесла. Одними з найбільш стародавніх є ремесла й промисли, пов'язані з обробкою дерева та будівництвом дерев'яних споруд. В Україні здавна виготовляли з дерева також кухонний посуд, хатне начиння, транспортні засоби, знаряддя праці та багато іншого. Особливо великого розвитку набули деревообробні промисли на Поліссі та у лісостеповій зоні, де був достатній вибір різноманітної деревини.

Простішими і, слід гадати, найдавнішими способами обробки дерева були *випалювання* та *видовбування* (*вирізування*). У такий спосіб виготовляли *кадовби* (великі діжки для зберігання зерна), *жлукти* (для зоління білизни), ступи, човни, ложки. При виготовленні ложок, ополоників, ковганок використовували дерево берези, липи, груші. З розпиляної деревини робили заготівки, котрі потім оброблялися за допомогою ножів та різців і шліфувалися так званим *шліфером*. Розрізнялися прості, нефарбовані ложки (*мужицькі*, або *циганські*) і фарбовані за допомогою спеціальної техніки у темночервоний та золотавий кольори, а іноді ще й різьблені *руські* ложки.

До пізніших деревообробних промислів, що вимагали досконалішої техніки та інструменту, належить *бондарство*. Асортимент виробів бондарів був дуже широким. Значне місце посідали різноманітні за призначенням та місткістю й формами бочки з двома дінцями: 50—60-відерні *діжі* для транспортування води; 20—30-відерні — для пива, вина і квасу, для соління грибів, риби, овочів і фруктів; 5—10-літрові *баклаги* та *барилки* тощо. Другу велику групу складали вироби, що мали одне дінце: дерев'яні відра й *цебри* для води, діжки для квашення овочів, хлібні діжки, *балії*, *бодні*, *шаплики*, *коновки*, *мірки*, *дійниці* тощо. Одні з них мали форму циліндра, що звужувався до верху, інші звужувались до низу.

Бондарський промисел вимагав від ремісника високої майстерності і необхідних навичок. Зокрема, досить складною технічною операцією було встановлення дна. При цьому бондар крім звичайного інструменту — сокири, пилки, стамески, долота, молотка і свердла — користувався рубанком і фуганком, циркулем, шерхебелем, лінійкою, кривим стругом (*угорником*). Клепки скріплювалися двома або кількома дерев'яними (у пізніші часи залізними) обручами. Їх стягування було також ділом неабияким.

Майстри були добре обізнані з якостями й властивостями різних порід дерева, підбираючи конкретно для кожного виробу чи його деталей спеціальні сорти — твердіші дуб,

березу, граб чи бук, або м'якші — наприклад осіку. Деревина заготовлялася заздалегідь. Зрубані дерева розпилювали вручну або на лісопилках, так званих *тартаках* (з використанням енергії води, що падає), висушували, сортували тощо.

Значного розвитку досягло в Україні *стельмаство* — виготовлення саней та різноманітних возів, а також деталей до них. Матеріал для гнуття ободів до коліс, дуг, полозів спочатку розпарювали у спеціальних *парнях*, які мали вигляд зрубної землянки з подвійними стінами і вікном. Між стінами засипали і утрамбовували пісок. У долівці землянки викопували піч, над нею встановлювали чан із подвійним дном та отвором для виходу пари. Від печі проводили димар. Вода по дерев'яному жолобу (*коритцю*) подавалася ззовні в чан. Матеріал для гнуття закладали в парню через вікно, яке потім старанно замазувалося. Через добу після того, як вогонь було розведено, стельмахи вже могли виймати на пробу розпарений матеріал. Існувала й так звана *суха парня* — яма, в якій розкладали вогонь; потім її накривали дерном, щоб дрова лише тліли. Зверху розміщували матеріал для гнуття, який розпарювався за допомогою диму та пари. Невеликі деталі розпарювали у звичайній хатній печі.

Будівництвом житла і господарських будівель, а також церков, яке подекуди обходилося без жодного цвяха і, отже, було пов'язане виключно з обробкою дерева, займалися *теслярі*. Звичайно вони працювали на місці зведення об'єктів, уклавши угоду з господарем або громадою. Інколи, однак, теслярство набувало вигляду кустарного промислу: збудовані хати у розібраному стані привозили і продавали на місцевих ярмарках.

Теслярі мали справу з крупномірною обробкою деревини. За допомогою пили й сокири вони розпилювали й обтесували колоди, долотом і стамескою робили в них повздовжні й поперечні пази, а на кінцях — кутові зарубки. При зведенні будівель використовували також свердла, струги, шнури для вивірення вертикалі, планки-аршини тощо.

З розвитком капіталістичних відносин і поширенням відхідництва сільські теслі нерідко виконували роботи по зведенню церков, монастирських, житлових і господарських будівель, водяних млинів, вітряків, мостів, гребель та інших великих споруд, об'єднуючись в артілі.

Серед деревообробних промислів значне місце займало *столярство*. Порівняно з теслярами столяри виконували більш тонку роботу. Ширшою була й номенклатура їхніх

виробів. Столяри приєднувалися до теслярів на завершальному етапі будівництва житла, встановлюючи двері, віконні рами, наличники, а також хатне начиння — столи, лави, ослони, скрині тощо. Ними виготовлялися й знаряддя праці — плуги, рала, сохи, борони та ін.

Оскільки асортимент виробів столярів був дуже широким (існували, наприклад, *столяри-бердники*, *столяри-гребінники*, що виконували дуже тонку роботу по виготовленню гребнів і берд для прядіння та ткацьких верстатів), різноманітним був і інструмент, яким вони користувалися, — різні види пилок, розміряч, косинець, утримач, молотки, рубанки та фуганки, обценьки, ватерпас. Столяри мали в своєму розпорядженні столярний верстат або користувалися спеціальним ослоном, що мав виступ для упору оброблюваної деталі та зажим для її утримання.

Слід відзначити таку рису українських ремісників, як прагнення обов'язково прикрасити речі, що ними виготовлялися. Так, наличники вікон і дверей звичайно прикрашалися написами, хрестами, розетками, орнаментувалися сволок, що підтримував стелю у хаті. За допомогою художньої різьби, випилювання, випалювання, фарбування прикрашалися дуги, ярма, спинки саней і возів, мисники та багато інших виробів аж до гряділей плугів. Особливо ретельно орнаментувалися скрині для збереження посагу наречених. Стриманість у кольорах, художній такт, відчуття пластики дерева дозволяють говорити про високу художню культуру українських ремісників.

У поліських районах України помітне місце серед деревообробних промислів та ремесел посідало *плетіння* з кори дерева (берези або липи), а також з лози. Коробки-сівалки вигинали з *дранки* (широких тонких пластичних дощечок), яку відколювали від товстих колод, ретельно обстругували, а потім розпарювали у печі. З вузких та тонших полос дранки, берести, лубу або лика плели кошелі для збирання у лісі ягід і грибів, для транспортування порівняно легких вантажів у руках або через плече.

Чималу кількість виробів, особливо напівсферичні кошики, що використовувалися при збиранні картоплі та інших овочів і плодів, виплітали з лози. Багато виробів побутового й виробничого призначення плели з соломи. На Поліссі було відоме також плетіння з лика взуття — так званих *личаків*. Як і інші види виробів із дерева, плетені речі в багатьох випадках відзначалися художньою довершеністю.

У наш час у зв'язку з поширенням на селі промислових виробів (металевих, скляних, пластмасових) асортимент

виробів з дерева, як і кількість майстрів, значно зменшилися. Щодо плетіння, то воно зберігається головним чином у вигляді художнього промислу.

Гончарство. Протягом багатьох століть гончарство посідало одне з провідних місць серед селянських промислів. Воно увібрало в себе технічні навички і художні традиції, що існували ще з часів неоліту.

Найбільші центри гончарного промислу були зосереджені в лісостеповій зоні, особливо на Лівобережжі. Такими центрами, що збереглись досьогодні, є Опішня на Полтавщині, Кролевець, Олешня, Ічня на Чернігівщині, Нова Водолага, Просяне, Ізюмщина на Харківщині, Бубнівка, Кришинці, Бар — на Поділлі. Є такі центри на Поліссі та в Карпатах.

Виробництво керамічних виробів — трудомісткий і довготривалий процес, що вимагає від ремісника володіння різноманітними навичками — починаючи від вибору глини і кінчаючи термічною обробкою виробів. Глину добували найчастіше відкритим способом за допомогою лопат і дерев'яних відер, а інколи будували шахти з дерев'яним зрубом і *корбою* для механічного підняття глини. Добуту сировину привозили додому і скидали у *глинник*, який міг бути у хаті, а іноді у дворі у спеціальній ямі або просто на поверхні. Тут глина протягом певного часу пріла. Цей процес прискорювали, постійно поливаючи її водою і перелопачуючи. Потім глину піддавали обробці та очистці: били дерев'яним товкачем (*довбнею*) або веслом, стругали *стругом* і *дротом* — щоби позбавитись домішок. Перед формовкою глину місили, як тісто. Таким чином масу обробляли декілька разів і, зліпивши її у *вальки* (*зампятки*, *грудки*), складали у глинник. Через кілька днів їх знову ретельно місили, видаляючи камінчики та рослинні залишки, і розділяли на невеликі частки, достатні розміром для формовки певного виробу.

В Україні під кінець ХІХ ст. загального поширення набув важкий ножний гончарний круг. Він складався з двох дерев'яних кругів: нижнього, більшого — *спідняка* і верхнього, меншого — *верхняка*. Обидва вони з'єднувалися *спицею* (*веретенном*), спочатку дерев'яною, а потім — металевою. Нижній круг приводився в рух ногою, на верхньому гончар руками формував посудину.

Після просушки на повітрі, а взимку в домашній печі посуд випалювали. Спеціальна піч, яку споруджували або у дворі гончара, або за селом, складалася з двох частин: великої — *очагу* і малої — *горнила*, розділених *козлом* —

стіною з отворами для проходу диму і нагрітого повітря. Округле склепіння печі (*клобук*) теж мало отвори для виходу пари.

Посуд у горнилі ставили рядками, між якими були глиняні перегородки — *рачки*, а решту простору засипали уламками битого посуду. Полив'яний посуд випалювали двічі — у сирому вигляді і після обливки поливою.

Сформований предмет, ще знаходячись на гончарному крузі, отримував рельєфне викінчення пальцями, спеціальними паличками, на нього наносився гравірований або кольоровий орнамент. У розмальовці виробів брала участь уся сім'я гончара. Для малювання вживали *квац*, куряче або дятлове пір'я, *ріжок*, дерев'яний ніж — *стек*.

Керамічні вироби поділялися на чотири основні групи: *побутовий посуд, декоративний посуд, оздоблювальні плитки-кахлі, будівельні матеріали* — черепиця, плоска цегла типу плінфи, якою викладали під варистої печі. До побутового посуду належали *миски, полумиски, ринки, горщики-борщівники, кашники, глечики, тикви, барильця, куманці*. До другої групи, крім декоративного посуду, відносились також дитячі іграшки: *баранці, півники* тощо. Кяхлі у великій кількості вироблялися українськими майстрами і використовувалися для оздоблення будинків, церков, для облицьовування печей. Черепицю здебільшого виготовляли гончарі Півдня України, Поділля, Галичини і Закарпаття, а плоску цеглу для печей виробляли багато і повсюдно.

За особливостями художньо-декоративного оздоблення кераміки в Україні можна виділити декілька зон: *північні райони*, в яких переважають глини з окислами заліза (сіра кераміка); *південно-східні*, де в основному поширена зелена і золотиста полива, а також безполивний розпис жовтою глиною («описка»); для *Полтавщини* характерні червоні миски з широким «фляндрованим» розписом, що створюють майстри Опішні і Поставки; красою орнаменту, кольористістю і витонченістю відрізняється кераміка *Поділля*; високого рівня досягли в своїй творчості, особливо в техніці гравірування (*ритування*) майстри Косова і Пістині в *Карпатах*, умільці Сокальщини в *Галичині* та Хустщини й Виноградівщини на *Закарпатті*. При безперечній спільності форм української народної кераміки кожний центр гончарства вирізнявся своїми особливостями і своєрідністю.

Гутництво. Виготовлення скла — гутництво — відоме в Україні ще з часів Київської Русі. За багато століть роз-

витку воно досягло досить високого технічного і художнього рівня.

Найбільшого поширення гутництво набуло на території Чернігівського та Волинського Полісся, що зумовлено наявністю значної кількості потрібної сировини: піску, крейди, вапна, тугоплавких глин і великої кількості лісового матеріалу, з якого добували вугілля, смолу і поташ.

Гутники найчастіше працювали сімейними колективами, рідко користуючись найманою працею, і робили це головним чином узимку після завершення польових робіт. Досить поширеною була оренда гутниками певної частки поміщицької землі разом із лісом, озером, млином тощо. Плата за оренду встановлювалася натурою (скловиробами) або грошима.

Скляним посудом у ХІХ — на початку ХХ ст. користувалися в основному поміщики, чиновники, купецтво, духовенство, аптекарі. Щодо віконного скла, то воно широко використовувалось як міськими, так і сільськими жителями. Гутники виготовляли столовий, кухонний, аптечний посуд, місткості для зберігання і транспортування харчових продуктів тощо. Такий посуд дуже часто прикрашався гутним декором (скляними джгутами, розетками, налепами, медальйонами-печатками, дрібним битим кольоровим склом), а також емалевим розписом. Проте дрібне селянське гутництво ще з ХVІІІ ст. почало зазнавати тиску з боку відповідних мануфактур, створюваних поміщиками і підприємцями. Вже в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. кількість дрібних селянських гут почала різко скорочуватись: вони не змогли перейти на виготовлення гравірованих, шліфованих та пресованих виробів через брак коштів для закупівлі нового технічного устаткування. Дрібні гути продовжували у невеликих кількостях формувати і декорувати традиційний посуд, попит на який до початку 20-х років зберігався тільки на місцевому ринку.

Обробка каменю. Територія України багата на різні види кам'яних порід. Як свідчать археологічні дослідження, вже в період первісного суспільства тут існували знаряддя праці та зброя з кремнієвими вставками. У добу Київської Русі різні види каменю використовувались ремісниками для виготовлення пряслиць, прикрас, форм для литва, у будівництві тощо.

Головними районами обробки каменю були Поділля, Волинське Полісся, Нижнє Подніпров'я, Одещина, Карпати. У місцях виходу на поверхню різних порід каменю значна частина населення була зайнята його видобутком. Цей вид

промислу викликав особливо широкий приплив населення у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Каменярі добували *граніт* та інші породи каменю, з яких виробляли різні предмети: млинові жорна, точильні бруски, колодязні жолоби, бруківку і бордюрний камінь, стовпи до воріт, шліфувальні плити, димохідні труби (комини), кільця для колодязів, корита для напування худоби, котки для розбивання грудок на полі тощо. У великій кількості добували камінь для зведення житлових і господарських споруд та надгробків.

Добування каменю здійснювалося за допомогою молотів, ломів і щипців, бурів, клинців і лопат, гаммерів і жисгаммерів, а при видобутку *ракушняка* і *легких вапняків* — кайла і спеціальних дворучних пилок. Для різних виробів вживали різні види каменю: для млинових жорен — *граніт* і *сірий твердий кварцит*; для бруківки і бордюрів — *андезит* і *граніти*; для котків, коминів і кілець для колодязів — *тверді вапняки*.

Завершальною і не менш трудомісткою операцією було шліфування кам'яних плит, які вміщувалися у дерев'яний короб без дна та укладалися на кам'яний круг, у центрі якого укріплювався стержень, що вільно обертався на шарнірі. До короба і стержня кріпилися постромки, в які запрягали коней, що тягли короб по колу. Шліфування досягалось внаслідок тертя вміщеної в короб плити з кам'яним кругом. При шліфуванні твердих порід між плитою і кругом підсипали вологий пісок. Починаючи з 20-х років ХХ ст. у зв'язку з широким розвитком кам'янодобувної промисловості цей промисел практично зникає.

Обробка металів. Виробництво заліза та його обробка методом гарячої ковки були відомі на землях сучасної України ще задовго до нашої ери. Це значною мірою визначалося наявністю багатих покладів червоного, бурого залізняка та болотяних руд — на Закарпатті, у Буковині та Галичині, по всій зоні Полісся, на Середній Наддніпрянщині. Ще й тепер існують назви сіл з коріннями *руд* (Рудна, Рудище, Рудка), *гут* (Гута, Гутисько, Гутово), *буда* (Буда, Будисько, Будище), що свідчить про переробку в цих місцях болотяної руди.

Болотяна руда легко піддавалася обробці найпримітивнішими способами. У горні вже при температурі 700—800° вона перетворювалася на густу залізну масу — *крицю*. Цю масу із залишками шлаку та окалини знову обпалювали і перековували, доки залізо не очищалося та не набувало необхідних властивостей. Таким чином, майже кожний селянин міг добувати собі матеріал для виготовлення соки-

ри, мотики, лопати, наральника, цвяхів тощо. Проте у зв'язку з трудомісткістю цих процесів виділення металургів із громади і перетворення їх на ремісників відбулося порівняно рано.

Безпосередньо до виробництва заліза примикає *ковальська справа*. Ковалі були осілі та мандрівні. Останнім селяни несли своє вугілля і платню, здебільшого натурою. Вже в X—XII ст. ковальська майстерність досягла такого високого рівня, що деякі способи обробки заліза і технології виготовлення знарядь праці та предметів побутового призначення без суттєвих змін дійшли до нашого часу.

У кожному селі влаштувалася кузня у вигляді зрубної однокамерної хатини. Вона була обладнана горном, ковальським міхом, коритом та діжами з водою для гартування, стояком для підковки чобіт. Часто перед кузнею лаштувалися навіс і стовп для прив'язування коней під час ковки. До ковальського інструменту входили: ковадло з конусом (*дзюбом*) з одного боку і приплюснутою *почвою* з другого, маленьке ковадло, молот дворучний, молот одоручний, молот-пробійник, рубило, зубило, лещата, ножиці, розточка для копит, ножівка, ключі для нарізання гвинтів тощо.

Нагріті в ковальському горні, в якому горіло деревне вугілля, залізо або сталь розжарювали шляхом роздмухування полум'я за допомогою ковальського міха із соплом. Часом коваль працював із підручним, який в такому разі був молотобійцем. Тримаючи кліщами предмет, що лежав на ковадлі, коваль ударами молотка показував молотобійцю куди бити молотом, щоб надати предметові потрібної форми. Під кінець предмет опускали у холодну воду для гартування. Ковалі багато працювали над виготовленням деталей до сільськогосподарського реманенту, підков, цвяхів, над оковкою коліс. Остання операція вимагала високої майстерності, бо залізний обруч треба було натягувати на дерев'яний обід у розжареному стані та й негайно охолоджувати, щоб колесо не загорілося. Крім того, ковалі виконували значний обсяг слюсарних робіт.

Техніка *лиття* з кольорових металів була набагато складніша від кування. Для цього з глини, змішаної з піском, виготовляли ливарні форми, в які наливали розплавлений метал. Після його охолодження форму розбивали, звільняючи від неї відлиту річ. Метал плавили у спеціальному горні або навіть звичайній пічці.

Обробка шкіри та рогу. Вичинка шкіри і виготовлення з неї побутових виробів — одне з найдавніших занять укра-

їнців. Досить високого розвитку техніка і технологія обробки шкур тварин досягла ще в давньоруський період, чому сприяли розвинуте тваринництво, значна кількість звірини в лісах, а також кліматичні умови, що вимагали теплового сезонного одягу.

Вичинкою шкур для одягу займалися *кушніри*. Обробка овчини у ХІХ ст. складалася із декількох операцій. Здерті шкури просушували, потім відмочували у воді в ямах — *копанках*. Далі уламком коси зіскрібали міздрю і знову вимочували 9—12 днів у *квасі*, який виготовлявся з борошна, висівок і солі. Після вимочування шкури просушували, знизу намащували глиною і трохи змочували квасом, а потім розминали — *ключували* — за допомогою дерев'яного *ключа*. Під кінець шкури натирали крейдою і знову вичищали від міздрі *скафою*. Для цього вони розтягувались на спеціальній рамі, яка називалася *п'ялом*.

Волову і конячу шкіру виробляли інакше. Спочатку шкури узолювали сумішшю вапна та попелу, потім здирали шерсть, зіскрібали міздрю, вистругували уламком коси та дубили — клали у хлібний квас, пересипаючи дубовою, рідше лозовою, корою. Шкури дубилися від одного до п'яти місяців, після чого їх просушували, збарвлювали залізним купоросом, змащували дьогтем. Із такої шкіри можна було шити чоботи.

Шкуру-сирицю (*лимарщину*) теж мочили у воді й квасі, здирали шерсть, клали в розчин солі, розминали на спеціальному приладі — *м'ялі*. Після цього її змащували жиром, пом'якшували і, розрізану на окремі паси, викручували в *товкальні* — навколо стовпа за допомогою кінської сили. Лимарі виготовляли із сириці складові частини кінської збруї — сідла, шлеї, вуздечки тощо.

Ріг у його природній формі використовувався у гончарному ремеслі для орнаментування посуду (ріжок), у мисливців — для зберігання пороху. Виготовляли ж із рогу ручки для ножів, гребені тощо.

Лісові та інші промисли. Багаті лісові ресурси Півночі України і Карпат сприяли розвиткові допоміжних занять, пов'язаних з їх інтенсивним використанням.

До традиційних лісових промислів не тільки зони Полісся і Карпат, а й Середньої Наддніпрянщини, Полтавщини і Поділля, належать *збиральництво* (збирання ягід, грибів, горіхів, жолудів, лікарських рослин), *заготівля сировини* (лика, берести, лози, дубової та лозової кори), *лісозаготівля* та *лісосплав*.

Одним із найдавніших допоміжних занять лісової зони

було також *вуглярство*. Деревне вугілля широко використовувалось як паливо для виплавлення у домницях заліза, у ковальстві та ливарництві. Деревину твердих порід, призначену для випалювання, заготовляли заздалегідь, просушували протягом трьох — чотирьох місяців. Для спалювання деревини викопувалися спеціальні ями, в яких деревина тліла протягом 7—12 днів без доступу повітря. При цьому стежили, щоб не з'явився вогонь. По завершенні випалювання і після охолодження вугілля вибиралося і йшло на продаж.

Не менш давнім видом допоміжних занять у лісовій зоні було *виготовлення поташу*, котрий широко використовувався для відбілювання полотна, виробництва паперу, скла, фаянсу та порцеляни. На виробництво поташу йшла зола різних порід дерева. Поташна піч являла собою великий цегляний очаг. У неї накладали колоди певного розміру і підпалювали. Потім масу, що горіла, поливали лужним розчином. У результаті випарювання на дні печі осідала бура порошкоподібна маса — поташ, який потім просушували. Існував і більш прогресивний — котловий — спосіб виробництва поташу.

Також давніми промислами були *викурювання смоли і вигонка дьогтю*. Смолу викурювали переважно із старих соснових пнів. У побуті вона використовувалась для змащення коліс. Із березової деревини гнали дьоготь, який теж застосовувався для змащення коліс, а також для виробництва шкір та в лікувальних цілях.

Смолярство та виробництво дьогтю прийшли в занепад у другій половині XIX ст. через зростання видобутку нафти та розвиток нафтової промисловості. Однак і донині поряд із вигонкою смоли та дьогтю подекуди розповсюджене добування *живиці* — смоли хвойних порід, переважно сосни.

Найбільшу питому вагу серед лісових промислів мала *лісозаготівля*, яка значно розвивалася по всій зоні Полісся і в Карпатах. Організація лісосічних робіт і транспортування лісу базувалися на використанні тяжкої ручної праці найманих робітників. При цьому існував професійний розподіл праці: рубщики працювали на валці й обробці лісу, інші вивозили його до берегів сплавних рік або до залізниці тощо. Незважаючи на величезні масштаби лісозаготівель у другій половині XIX — на початку XX ст., у технічному відношенні вони були одним із найвідсталіших виробництв.

В Україні були відомі й багато інших промислів — *виробництво паперу* на так званих папірнях (перша з'явилася у 1541 р. у містечку Буськ на Волині), *видобування*

селітри, яку застосовували при виготовленні пороху і скла, консервуванні продуктів. Цегельники виробляли цеглу, мильники варили мило, свічкарі виплавливали свічки тощо. Значне місце у житті українців посідав *соляний промисел*. На Півдні, в районі Бахмута, а також у Солотвині на Закарпатті так звану кам'яну сіль видобували у шахтах. На лиманах Чорного і Азовського морів самоосадну сіль збирали відкритим способом. Сіль-морянку одержували, споруджуючи басейни і заповнюючи їх морською водою. Доставка солі з Криму чумаками теж була важливим промислом.

Еволюція народних промислів та ремесел. З другої половини ХІХ ст. народні промисли і ремесла почали занепадати, не витримуючи в багатьох випадках конкуренції з промисловими підприємствами, хоча в Карпатах і на Поліссі окремі їх елементи зберігаються і досі.

У перші повоєнні роки вживалися заходи щодо відродження кустарної промисловості. В Україні у 1922 р. кустарні промисли об'єднали в Спілку кустарно-промислової кооперації. У багатьох традиційних центрах — Опішні, Василькові, Кролевці, Решетилівці та інших — створювалися промислові кооперативи, у великих містах організовувалися художньо-промислові виставки, на яких експонувалися кращі зразки виробів народних майстрів. Згодом на довгі десятиліття ця робота, на жаль, припинилася.

Активізувалася вона лише у недавні роки. Українське республіканське товариство охорони пам'яток історії і культури з секціями етнографії та мистецтвознавства, музеї-скансени, особливо Музей народної архітектури і побуту України, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського АН України, Інститут народознавства АН України та ряд інших установ намагаються всіляко сприяти народним умільцям у проведенні виставок їхніх виробів, подають практичну допомогу у відродженні ремесел і промислів, вивчають і пропагують їх. Велика надія покладається на недавно створені Спілку народних майстрів України та Асоціацію малих академій народних мистецтв.

Література: Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983; Волков (Вовк) Ф. К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916. Т. II; Восточно-славянский этнографический сборник / Под ред. С. П. Толстова. М., 1956; Горинь Г. Й. Шкіряні промисли західних областей України. К., 1986; Горленко В. Ф. Ремесла і промисли українців // Рад. школа. 1990. № 5; Гуцульщина:

Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987; Етнографія Києва і Київщини / За ред. В. Ф. Горленка. К., 1986; *Лащук Ю. П.* Українські гончари. К., 1968; Народы европейской части СССР: В 2 т. М., 1964. Т. 1; *Наулко В. И., Миронов В. В.* Культура и быт украинского народа. К., 1977; Полесье: матеріальна культура / Под ред. В. К. Бондарчика, Р. Ф. Кирчива. К., 1988; *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. М., 1948; *Скуратівський В. Т.* Розвиток пасіництва на Україні // Нар. творчість та етнографії. 1978. № 5; *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. К., 1980.

3. ТРАНСПОРТ І ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ

В житті українців важливу роль відігравали засоби пересування, які значною мірою впливали на їхній економічний розвиток, спосіб життя, інтенсивність міжетнічних контактів. В Україні протягом століть існувала густа мережа транспортних артерій — водних і сухопутних. Особливе місце належало Дніпру, яким ще за часів Київської Русі пролягав інтенсивний торговельний шлях «із варяг у греки». По водорозділах Дніпра та інших річок, зокрема Дністра і Бугу, ще в XVI—XVIII ст. утворилися основні сухопутні шляхи: так званий Муравський, або Соляний, що з'єднував Україну з Кримом; на Лівобережжі — Ромоданівський, Сагайдачний, Гетьманський та Український шляхи. Останній вів до Москви. На Правобережжі від Києва один шлях пролягав через Білогородку, Васильків, Фастів, Немирів, Тульчин, Тростянець до Бендер і Константинополя; другий — через Острог і Львів до Варшави. Багатолюдним був і так званий Чорний шлях, який починався від Дніпра і йшов до Львова; досить людними були також Кучманський (між Дністром і Бугом) і Покутсько-Золотий (між Прутом і Дністром) шляхи.

Зміна історичних обставин на кінець XVIII — початок XIX ст., формування капіталістичного укладу позначилися на долі транспортних комунікацій і привели, з одного боку, до занепаду одних шляхів, наприклад Чорного, яким раніше вторгалися татарські загарбники, а з другого — до пожвавлення інших, зокрема шляхів до Москви (через Глухів) та через Чернігів до Петербурга, на яких виникали заїжджі двори, «станції» та корчми для відпочинку й харчування — типові ознаки регулярного пасажирського сполучення.

Сільські населені пункти зв'язувалися між собою шляхами місцевого значення. У Карпатах найчастіше вони пролягали між горами: *стежки, плаїчки, пішки*. Більшість шляхів в Україні були ґрунтовими; мощених, а тим більш асфальтованих доріг налічувалося мало.

Основними видами сухопутного транспорту українців із найдавніших часів були сани і вози. Щодо останніх, то відомо кілька їх різновидів, головним з яких у XVII—XVIII ст. був чотириколісний віз. Відомий в Україні ще з V ст., на цей час він досяг значної досконалості.

В етнографічній науці прийнято виділяти найдавніші й пізніші різновиди возів за такою ознакою, як конструкція їхньої ходової частини, зокрема способом з'єднання осей з колесами за допомогою дерев'яного бруса — *розвори*, або *підтоки*. У найдавнішому типі воза розвора являла собою жердину з природним розгалуженням у задньому кінці, яке нерухомо кріпилося до задньої осі. Довжину такого воза не можна було змінювати. У пізнішому, більш досконалому різновиді возів, що були поширені вже у XIX ст., розвора складалася з окремих жердини та вилки. Жердина при цьому не скріплювалася із задньою віссю, а вільно рухалася у зробленому для неї отворі, дещо виступаючи за задком воза. Це дозволяло в разі потреби збільшувати чи зменшувати довжину воза (*віз розворовий*).

Отже, український віз складався з передньої та задньої частин, з'єднаних продольною розворою. Передок мав дещо менші в діаметрі колеса, що містили такі деталі: *маточини*, *шпиці*, гнуті *ободи*. На вісь був наглухо насаджений брусок — *подушка*, або *насад*, а зверху — ще так звана *поворотна подушка*. В залежності від призначення (транспортування снопів, ґрунту, урочисті виїзди тощо), відповідного влаштування кузова й запряжки в Україні існував ряд варіантів воза. На Лівобережжі й Слобожанщині, де у віз запрягали переважно коня у хомут із дугою, пануючим був порівняно невеликий віз із неглибоким напівсферичним кузовом. Кінний віз зустрічався і на Волині та Покутті, хоча тут він, як і в Карпатах, через наявність гірських доріг та просік був вужчим і довшим. На Правобережжі, в Західній Україні, де переважала запряжка *паровицею* (двоє волів або коней), панував воловий віз, що характеризувався більшими розмірами і дишловою типом запряжки.

Порівняно великими були також *гарба* та *мажара*, які призначалися для транспортування снопів, сіна, соломи та інших вантажів.

Починаючи з XVII ст., з появою чумацтва в українців побутувала так звана *мажа* — міцний місткий віз для перевезення важких речей. Мажа мала порівняно глибокий напівсферичний кузов, виложений з лубу або випалений з липового кряжа, та так звані *люшні* — розпірки, що одягалися нижніми кінцями на осі, а верхніми вводилися в обручки, які були прикріплені по боках кузова. Люшні

надавали мажі більшої рівноваги, запобігаючи її перевертанню. Необхідною приналежністю чумацького воза була *мазниця* з дьогтем для змазування осей і коліс у далекій дорозі та *важниця* — жердина-важіль, котрою в разі необхідності «підважували» воза. Заможні чумаки застосовували шкіряні покришки, орнаментували передки, люшні, насади своїх возів різьбою, прикрашали ярма волів.

Варіантом українського воза слід вважати і *хуру* (*фірманку*) — дещо видовжену і порівняно важку, з ретельно зробленим кузовом, що була поширена у центральних районах, на Півдні та Правобережжі.

Для транспортування зерна використовували *безтарки* — вози з дощатим прямокутним ящиком (*коробом*), що звужувався у нижній частині й розширювався наверху. Близькими за формою кузова до безтарки були *грабарки*, в яких перевозили землю та подекуди вугілля. У грабарок ящик складався із трьох широких дощок, одна з яких правила за дно, а дві інші були поставлені навскіс і утворювали боки ящика. При розвантажуванні одна з дощок витягувалася і грабарка легко опорожнялася.

Для транспортування керамічного посуду та інших дрібних вантажів застосовувалися вози з високими кошикоподібними кузовами (*кошами*), що були виплетені з лози. Так званою *котигною* з плетеною будкою, яка була покрита очеретом, користувалися в минулому чабани Півдня України, де до першої половини ХІХ ст. переважало скотарство. Ящики та бочки у південних містах, зокрема в Одесі, перевозили на *биндюгах* — возах з широкими плоскими кузовами.

Для швидкого пересування використовувалися легші й краще обладнані вози — *лінійки*, *тачанки*. Остання, з'явившись спочатку на Півдні України, широко застосовувалася під час громадянської війни.

В Україні зберігався і різновид більш стародавнього, одноосевого двоколісного воза — *палубці* (*бідарка*), однак помітного поширення в селянському господарстві ХІХ — початку ХХ ст. він не мав.

У кінці ХІХ і особливо на початку ХХ ст. український віз зазнав удосконалень, виникли нові його модифікації. Легкі для виїздів *брички* стали робити на ресорах, ступиці коліс зміцнювалися металевими втулками, обіддя — шинами, на осі набивалися металеві підіски, іноді застосовувалися суцільні залізні осі тощо.

Заможні верстви українського суспільства починаючи з ХVІІ ст. купували західноєвропейські або зроблені на їх зразок місцевими майстрами різноманітні карети (*ко-*

ляски, спальні, будки, ридвани, тарангаси), які оздоблювалися мережаними тканинами, сріблом та золотом. Для освітлення дороги вночі вони користувалися слюдяними ліхтарями зі свічками, для відпочинку під час далеких подорожей мали намети.

Взимку українці їздили на санях — цьому найдавнішому виді традиційного транспорту. Один із ранніх різновидів саней мав назву *гринджоли*. Вони склалися з двох полозів, так званих *копаниць* (тобто зроблених з молодих, викопаних з корінням дерев), які забезпечували вигнутість передніх кінців саней. В отвори на полозах вертикально забивалися *копили*, на які насаджувалися поперечні *оплини*, що з'єднували полози. По кінцях оплинів забивали навскіс *рожна*, завдяки яким зручніше ув'язувався вантаж. У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. *гринджоли* майже вийшли з ужитку і у зменшених розмірах використовувалися для перевезення невеликих вантажів або дітьми для катання з гір.

Найбільш поширеними у ХІХ — першій половині ХХ ст. були *сани-оплини*, які склалися з двох загнутих спереду полозів, у котрі вертикально забивалися *копили*, з'єднані дубовими *в'язами*. Уздовж полозів поверх в'язів на *копили* насаджували планки. Для збільшення площі саней робилися так звані *била* (жердини з двома поперечинами). У разі необхідності днище кузова встилалося рівними гілками, лубом або дошками.

Сани, як і вози, у залежності від типу запряжки розрізнялися розмірами й способом прикріплення тягла. Зокрема, простим і водночас досконалим способом було прикріплення *голубель* за допомогою ремінної або мотузкової петлі. Однокінні сани були меншими, волові або парокінні, — звичайно, більшими. Перші використовувалися здебільшого на Лівобережжі та Поліссі; другі — на Правобережжі та в Західній Україні. Заможні селяни мали спеціальні виїзні сани — *козирки*, що називалися в північних районах України *візком*. Вони мали зручний, зроблений з тонких дощок кузов із високою, іноді орнаментованою, спинкою. Панство і магнати ставили взимку на полоззя *кибитку*, що мала віконця. Із часом сани були дещо вдосконалені, зокрема за рахунок залізних деталей на полозах, які надавали їм більшої рівноваги.

В усі часи в Україні була широко розповсюджена верхова їзда на конях як один із засобів пересування. Селяни їздили на невеликі відстані без сідла. Козаки, у яких верхова їзда була пов'язана з військовим побутом, здавна використовували різноманітні види седел, зокрема *черкаське*.

У XVII ст. з'явилася така приналежність верхової їзди, як шпори. Верхи їздили, як правило, чоловіки (тільки у гуцулів була поширена верхова їзда і серед жінок). Поклажу вершники везли звичайно в *саквах*. У гірській місцевості, особливо у гуцулів і бойків, возили вантажі, в тому числі рідину, в'юком на конях, а також носили на плечах за допомогою *бесагів* (здвоєних мішків, що мали посередині затягнутий розріз — *пазуху*), плетених із лози кошиків, дерев'яних *коновок* або керамічних *корчаг*. При перенесенні вантажів на собі українці, як і більшість європейських народів, тримали їх у руках або на руках (немовлят), на плечах (за допомогою мішка, коромисла), за плечима (мішки з зерном тощо). Спосіб перенесення вантажів на голові серед українців невідомий.

Значне поширення здавна мали водні засоби пересування. Українські човни й лодки (*байдаки, дубаси, ком'яги, литвини, берлини, гилляри, барки, баркаси, шаланди, бударі, трембаки* та ін.) за будовою можна поділити на два різновиди: *одnodеревки (довбанки)*, тобто видовбані або випалені із суцільних колод, та *плоскодонні судна*, днище і корпус яких виготовлялись із дощок. У *довбанок* за стерно слугувало звичайне весло або жердина. Збиті з дощок або пластин судна, щілини яких конопатили мохом або клоччям і заливали смолою, мали стерно та уключини для весел. Вони пересувалися як на веслах, так і на вітрилах і здатні були везти вантажі до кількох тисяч пудів.

Відомі були й перехідні між зазначеними різновидами човнів. Це, наприклад, *чайки*, на яких запорізькі козаки виходили в Чорне море й здійснювали свої походи. Чайка являла собою судно, днище якого було видовбане з товстої колоди, а борти зроблені з дощок. Під час плавання до бортів прив'язувалися балансири (снопи), що надавали чайці тривкості під час штормів. На носу і кормі чайка мала стерно, а вздовж бортів — по 10—15 уключин. Таке судно вмещувало до 50—60 чоловік із провіантом.

У XIX ст. на Дніпрі та інших повноводних річках України в широких масштабах здійснювалося транспортування вантажів на досить великих судах — *берлинах, баркасах, дубах, барках* — місткістю до 500 т.

Одним із традиційних засобів пересування по воді є *плоти*. Ними переправляли через річки людей, транспортували різноманітні вантажі. Особливо часто вдавалися до використання плотів при сплаві лісу по гірських річках Карпат, котрий був для частини їх жителів — *плотогонів* — основним промислом. На плотах — з'єднаних по довжині колодах — влаштовувався спеціальний майданчик.

де розводили вогнище, будували невеличкий курінь — своєрідний куточок виробничого побуту.

При переправах через річки українці здавна користувалися також *поромами*. Відомі два різновиди останніх. До першого відносяться пороми-мости, що являють собою палуби, настелені на барках або байдаках. Вони мали стерно і пересувалися за допомогою 6—7 пар весел. На таких поромах, зокрема, переправляли через Дніпро чумацькі вози. Другий різновид, що використовується на невеликих річках до наших днів, — це пороми, які пересуваються за допомогою блоків по канаті чи дроті, протягнутих з одного берега на інший.

Що стосується традиційних споруд переправи, то простішим їх видом є *кладка* — дошка або колода, перекинута через рівчак. У Карпатах для переходу через стрімкі гірські потоки споруджувались легкі висячі мости — *лавки*. На річках із заболоченими берегами будували греблі та капітальні мости, що робилися на сваях або дерев'яних чи зрубних биках. Загалом мостобудівна справа в Україні має давні традиції. Зокрема, слід згадати зведення в 1679 р. на Дніпрі біля Києва моста «на стругах, якорях и канатах». У 1713 р. на Дніпрі біля Наводницького перевозу був збудований новий великий міст. У радянський час там побудований один із перших у світовій практиці суцільнозварний міст ім. Є. О. Патона.

У 1823 р. на Дніпрі з'явився перший пароплав. Це поклало початок переходу від традиційних водних засобів пересування до суден із механічною тягою, котрий різко активізувався в 90-х роках ХІХ ст.

На цей же період припадає початок змін у розвитку й сухопутного транспорту. В 1890 р. у Києві з'явилася конка, в 1892 р. — трамвай, який почав поступово впроваджуватися і в інших містах. Друга половина ХІХ ст. характеризувалася початком будівництва залізних та шосейних доріг, прокладанням каналів тощо. Так, у 1865 р. почала працювати Одесько-Балтська залізниця, протягнута до Дніпра, дещо пізніше — Київсько-Одеська, Київсько-Полтавська та ряд інших доріг. Із плином часу залізничний транспорт зазнав докорінної реконструкції: створено ряд сучасних марок тепловозів та електровозів, значна частина залізничної мережі електрифікована, довжина її набагато збільшилася.

Значного розвитку набули й інші новітні види транспорту — автомобільний та авіаційний. Усі міста й чимала частина сільських населених пунктів України пов'язані мережею асфальтованих шляхів. Широко розповсюджене

повітряне сполучення. На Київському авіаційному заводі, зокрема, створено серію різноманітних за призначенням літаків «Ан», у тому числі «Мрія», що є найбільшим за вантажопідйомністю літаком у світі. Як комунальний транспорт використовуються автобуси, тролейбуси та трамваї, а в ряді найбільших міст — метрополітен.

Україна має великі морські порти (Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь та ін.), у яких працюють суднобудівні заводи. Традиційні вітрильники та пароплави вийшли з ужитку, а човни використовуються здебільшого для спорту, рибальства, перевезення дрібних вантажів або людей на невеликі відстані.

Втратили своє колишнє значення, витіснені автомобілями, тракторами, мотоциклами та велосипедами, й традиційні гужові види транспорту — вози й сани. Вони використовуються в сільській місцевості здебільшого для другорядних сільськогосподарських робіт, а також для обрядових виїздів.

Література: Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983; Волков(Вовк) Ф. К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916. Т. II; Глушко М. С. Традиційний транспорт українців // Рад. школа. 1990. № 7; Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987; Народы европейской части СССР: В 2 т. М., 1964. Т. 1; Полесье: матеріальна культура / Под ред. В. К. Бондарчика, Р. Ф. Кирчива. К., 1988; Приходько М. П. Сухопутний транспорт на Україні // Нар. творчість та етнографія. 1975. № 5.

4. ПОСЕЛЕННЯ ТА ЖИТЛО

Основні зони й типи поселень. Народна архітектурна творчість сягає своїм корінням найдавніших етапів формування цивілізації. Вся історія розвитку цієї галузі культури переконливо свідчить про неабиякий талант її творців, мудрість багатовікового народного досвіду.

Максимально враховуючи природні умови, найдавніше населення території України створювало свої оселі біля водоймищ, на захищених від вітрів ділянках, раціонально використовуючи ландшафтні особливості. Найдоцільнішими вважалися житла, захищені самою природою: як заглиблені в землю (печери та напівпечери, а пізніше — землянки та напівземлянки), так і піднесені над землею споруди на дерев'яних платформах. Майже до середини ХІХ ст. ці архаїчні типи житла співіснували з наземними.

Про мистецькі та практичні уподобання наших предків свідчить також використання ними широкої палітри будівельних матеріалів, дарованих самою природою: від кісток мамонта, дерева, очерету, соломи, каменю, глини до новітніх витворів промислового виробництва.

Особливості природно-географічних, соціально-економічних та історичних умов різних районів України сприяли розвиткові своєрідних форм поселень, садиб та типів житла. Отож народна архітектура українців, котра в своїй джерельній основі мала багато спільних східнослов'янських ознак, уже в ХVІІ—ХVІІІ ст. набула рис яскравої національної виразності. Про це свідчать наведені нижче особливості традиційної архітектури окремих історико-етнографічних районів України.

На території України історично сформувалися три зони сільських поселень: північна, центральна і південна. Північна зона (Полісся, Волинь) характеризувалася поширенням багатодвірних поселень переважно вуличного типу. У східній частині цієї зони (Чернігівщина та Новгород-Сіверщина) поряд із вуличними побутували без-

системні та безсистемно-вуличні поселення, що надавали своєрідності регіону.

Внаслідок історичних особливостей заселення та розвитку господарства центральної зони (український Лісостеп та ін.), де майже до XVIII ст. селяни мали можливість одержувати землі під забудову на основі вільної «займанщини» та інших пільг, тут з'явилися вільні та нерегулярні поселення. З розвитком капіталістичних відносин, зокрема припиненням вільної колонізації, тут виникають *вуличні, рядові, радіальні, шнурові* та інші регулярні поселення, створені за проектами.

У північній зоні українського Степу, яка обіймає землі Таврії та частково Слобожанщини (на півдні межі цієї зони пролягають по узбережжю Чорного та Азовського морів), більшість поселень виникла внаслідок державної та поміщицької колонізації другої половини XVII—XIX ст. Забудова тут велася переважно за проектами поміщиків або адміністрації і мала, як правило, *квартильну* або *гніздову* форму планування. Окремі поселення з подібною формою планування, приміром військові, були відомі і в інших історико-етнографічних районах України.

В усіх зонах поряд із зазначеними типами побутували й так звані *радіальні* форми сільських поселень, які виникли на основі торгово-ремісничих посадів або *кругових* поселень. Крім того, в долинах невеликих річок та у балках формувалися *рядові* форми поселень у вигляді вулиць з однібічною забудовою.

У гірських районах Карпат поселення були переважно безсистемні, які розміщувались на зручних земельних площинах на значній відстані одне від одного. Вирішальну роль тут відігравали особливості ландшафтної структури.

Малодвірні поселення, виселки та хутори XIX — початку XX ст. були різного походження. Зокрема, малодвірні поселення Лівобережжя та Слобожанщини XVIII ст. виникали на основі як окремих сільських займищ (*хуторів* або *пасік*), так і виробничих осередків феодалів або заможної козацької верхівки. Основою малодвірних сільських поселень південноукраїнського Степу в ряді випадків були тимчасові поселення запорізького козацтва — *зимівники*. Певною мірою їх походження відбиває термінологія. У північній частині Полісся та Волині малодвірні поселення змінили свої назви *дворів* та *дворищ* на *хутори* (загальнопоширений на Правобережжі термін) лише у XVIII ст.

Єдність і локальне розмаїття народного житла. Внаслідок сприятливих природно-географічних умов України

на більшості її території сформувався *відкритий* тип двору, в якому вільна земельна ділянка, прилегла до житла (*хати, хижі*) та господарських споруд, завжди лишалася просто неба, не накритою дахом — на відміну від інших східно-слов'янських народів, зокрема білорусів та північних росіян.

За типом взаємозв'язку житлового будинку з господарськими спорудами (*хлівом, стайнею, коморою, сажем, льохом, стебкою* та ін.) на більшості території України переважав двір з не зв'язаними між собою будівлями. Це особливо характерно для південних і центральних районів України. На території Полісся, Карпат, Західного Поділля, Буковини, Полтавщини, меншою мірою Півдня водночас із таким розміщенням житла побутували різні варіанти його поєднання з господарськими спорудами — від часткового до суцільного. Отож, за характером взаємозв'язку житла і господарських споруд у забудові українського двору можна виділити такі три типи: *з незв'язаними будівлями; з частковим взаємозв'язком; з повністю з'єднаними спорудами.*

За характером взаєморозташування житла і господарських споруд виділяється шість типів забудови: *вільна, однорядна, Г-подібна, П-подібна, замкнена та змішана.*

При вільній забудові господарські будівлі і хата розташовувалися без певного регулярного порядку, йдучи за особливостями рельєфу та вимогами господаря. Однорядна забудова характеризувалася тим, що господарські будівлі розташовувалися в одному ряду з хатою, хоча могли бути з нею не зв'язані, зв'язані частково чи об'єднані спільним дахом. Г-подібна — це така забудова, що мала форму літери «Г» і також могла бути представлена у трьох типах взаємозв'язку. При П-подібній забудові сполучення споруд утворювало, звісно, літеру «П» (типи взаємозв'язку ті ж). За двором із суцільним замкненим взаємозв'язком будівель та периметральним їх розташуванням на садибі в різних районах України закріплялись різні назви: *окружний двір, круглий двір, підварок, заїзд* — на Поліссі, *замкнений* — на Поділлі, *хата у брамах, гражда* — на Гуцульщині, *хутір, зимівник, замкнений козацький двір* — на Півдні.

Щодо розміщення хати відповідно до вулиці український двір був представлений трьома варіантами: *віддаленого, наближеного та безпосереднього* розміщення щодо вуличної межі.

За умов народної колонізації земель виникали садиби переважно з віддаленим розташуванням хати відносно проїзних шляхів, постановкою її в глибині двору. Такий

тип отримав назву *двір з проїздом* — на Поділлі, *глибокий двір* — на Полтавщині та Правобережжі. Наближене, або курдонерне, розташування хати характеризується наявністю перед житлом невеликої земельної ділянки, на якій, як правило, висаджувались дерева, кущі, квіти. Цей тип набув значного поширення на початку ХХ ст. майже по всій Україні, особливо в умовах нової садибної забудови Лісостепу та Степу.

Безпосередній вихід хати на вулицю, її розташування на межі садиби, яка прилягає до дороги, є новаційним типом, який практично був відсутній в традиціях українського народу і зустрічався спорадично в забудові садиб, які межували із майданами або жвавими торговельними шляхами. Під впливом традицій білоруського та російського народів цей тип у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. мав деяке поширення в районах Полісся та Слобожанщини.

Українська хата — колиска нашого народу. В ній знайшли яскравий вияв спадковість традицій, естетичні засади, доцільність і соціальна зумовленість. Хату можна вважати і своєрідною візитною карткою України.

Олександр Довженко так писав про українську хату: «...біла, з теплою солом'яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим мохом, архітектурна праматір пристановища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку в двері, без «можна?» і без «увійдіть!», житло просте, як добре слово, й законне, немовби створили його не людські руки, а сама природа, немовби зросло воно, як плід, серед зелені і квітів».

Українське народне житло пройшло багатівіковий шлях розвитку — від однокамерних до дво-, три- та багатокамерних споруд. Унаслідок нерівномірного соціально-економічного розвою окремих районів України, специфіки природно-географічних умов, особливостей етнокультурних контактів з іншими народами цей процес був неоднозначним та складним. Свідченням цього є типологічна виразність, локальна специфіка та різноманітність планів житла в окремих районах.

Поруч із повсюдним поширенням двокамерних жител, які складались із хати та неопалюваних сіней, у північно-східних районах на початку ХХ ст. з'явилися житла, в яких обидва приміщення мали печі, а на Закарпатті двокамерне житло об'єднувало два незалежних приміщення, кожне з яких мало зовнішній вхід (*хата та кліть*), причому лише хата опалювалася піччю. Ускладнення плану двокамерного житла (Полісся, Слобожанщина) відбувалось за рахунок або виділення в сінях житлової кімнати так званої *теплуш-*

ки, кухні, або повного перетворення сіней на тепле приміщення. За умови виділення теплушки сіні перейменовувались на *сінци*, фіксуючи зменшення їхньої площі. При перетворенні сіней на *теплуху* вхід улаштовували безпосередньо з вулиці у так званий *прихаток*, а більш заможні господарі перед вхідними дверима прибудовували додаткове приміщення — *ганок*.

Найпоширенішою в Україні у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. була триподільна хата. Варіативність цього типу житла була більшою, ніж двокамерного. У районах українського Полісся, північних районах Правобережжя та Лівобережжя, на Полтавщині, Слобожанщині та в долинних районах Карпат побутував класичний тип українського триподільного житла — з розташуванням сіней у центрі споруди та двобічним відносно до них розташуванням інших двох камер: з одного боку — житлового приміщення (*хати, хижі, халуни, хатини*), з другого — підсобного для зберігання продуктів, реманенту або сезонного одягу (*комори, кліті*). Своєрідність карпатського варіанту трикамерного житла полягала в тому, що вхід до підсобного приміщення влаштовувався не з сіней, як в інших районах України, а безпосередньо з подвір'я. Це дозволяло прибудовувати кліть не лише до сіней, а й до бічної стіни житлової кімнати. Таким чином, хата займала центральне місце. Поширення цього типу трикамерного житла відоме вже з ХV ст.

В економічно більш розвинених районах українського Лісостепу та особливо Півдня переважаючим варіантом трикамерного житла був такий, в якому два житлових приміщення розташовувались симетрично по обидва боки від сіней. Цей варіант отримав назву *хата на дві половини*, або *дві хати через сіни*.

Своєрідності традиційному плануванню житла східних районів Полісся та окремих районів Поділля, Полтавщини, Слобожанщини, Карпат і Півдня надавали ганок (*крильце, калідор*), подовжені виноси даху (*піддашшя, піддашок, підсобійка, підстрішина*) та галерея (*рукійма, лавочки*).

У другій половині ХІХ ст. у зв'язку з соціально-економічним розшаруванням населення відбувались помітні зміни в архітектурно-планувальній системі житла. Вони полягали у відокремленні в сінях комори (*комірчини, кліті, хижки, чулана, кладовки*), а в житловому приміщенні — кухні (*теплушки, боковки, ванкури, хатчини*), а на Волинському та Київському Поліссі — у відокремленні так званої *стебки* — приміщення з функціональним призначенням льоху. У місцях з підвищеним рівнем виходу ґрунтових

вод, де не можна було копати глибокі льохи, ці стебки взимку обігрівалися жаровнями.

Традиційний тип житла ускладнювався також за рахунок прибудов господарських приміщень під подовженим виносом даху. Такі споруди були поширені на Волині (хати з *прибічками, покліттю*), Поділлі (хати з *прибоками, притулами, причепами*), Слобожанщині (хати з *захатником, припусницею, сутком*), у Карпатах тощо.

У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. із розвитком капіталістичних відносин та зростанням впливу міст з'являється новий тип трикамерного житла, який складається з двох суміжних хат, розташованих у ряд по один бік сіней (*однобічна хата*). Деякі житла київського та чернігівського Полісся, лемків та бойків у Карпатах та заможних селян Півдня являли собою значно видовжену будівлю (*довга хата*), в якій з житловим приміщенням об'єднувались господарські прибудови.

У кінці ХІХ ст. найбільш заможні селяни і мешканці приміських зон будували багатокамерні житла з трьох-чотирьох кімнат (*кругла хата, домок*). Такі будівлі теж мали регіональні особливості. Зокрема, у правобережних районах Лісостепу вони виникали внаслідок членування кожної з камер триподільного житла: у сінях влаштовувалась комора, а кожна з хат переділялась на дві — чисту хату (*велику хату, залу*) й кухню або кухню-спальню (*хатину, ванкір, алькір*).

Українська хата на всій території свого поширення в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. являла собою наземну одноповерхову споруду, за виключенням гірських районів Карпат, придністровської Буковини та Поділля, де під житлом, яке будували на крутих схилах, влаштовували цокольне приміщення для господарських потреб — *погреб, пивницю*. Однак житло зuboжілого сільського населення, як свідчать письмові та друковані джерела, інколи зберігало такі архаїчні типи, як напівземлянки та землянки (*бурдеї, бухні* тощо). На Півдні на відміну від такого типу житла наземні споруди мали назву *верхова хата*, тобто та, що стоїть на поверхні землі.

Інтер'єр та його елементи. Щодо традиційного інтер'єру українського житла, то він ще із часів давньоруського періоду характеризувався типологічною єдністю. Вона притаманна також і суміжним з Україною районам Росії, Білорусі, Молдови та ін. Цей тип внутрішнього планування житла дістав назву українсько-білоруського.

Отже, *українська вариста піч* завжди займала внутріш-

ній кут хати з боку вхідних дверей і була обернена своїм отвором (*челюстями*) до фасадної стіни (*чільної, входової, передньої*), де були вікна. По діагоналі від печі влаштовували парадний кут (*покуть, червоний, або святий, кут*), у якому розміщували ікони, прикрашені тканими або вишиваними рушниками, цілющим зіллям та квітками, вивішували лампадку. На Лівобережжі для ікон виготовляли спеціальні полички (*божники*), а у найбільш заможних селян були навіть домашні іконостаси.

Під божником уздовж причілкової стіни (традиційно з одним, пізніше — з двома вікнами, а у карпатських українців — нерідко зовсім без вікон) ставили стіл (у житлі бойків, лемків та закарпатських верховинців функції столу виконувала скриня). Біля столу попід тильною стіною ставили довгу дерев'яну лаву, а з зовнішнього боку — маленький переносний ослінчик. Зліва від столу знаходилася скриня. Уздовж тильної стіни, між піччю та причілковою стіною будували дерев'яний настил, на рівень пічної лежанки, — так званий *піл*. Удень він використовувався для хатніх робіт, а вночі на ньому спала родина. На Волині літнє спальне місце (*полаті*) іноді влаштовували в сінях. Уздовж чільної та причілкової стін установлювали лави, які на свята прикрашали доморобними ряднами (*веретами, коцями*), а в заможних сім'ях — килимами. Біля дверей та понад ними робили дерев'яні полички або невеличку шафу (*мисник, судень*) для посуду, а уздовж чільної стіни над вікнами проти печі — полицю для хатнього начиння та хліба (*хлібна полиця*).

В однокамерних бідняцьких поліських та карпатських хатах майже до початку ХХ ст. побутувала архаїчна форма курної печі (*курулка, піч по-чорному*), дим від якої йшов просто в хату. Для його виходу в житлі карпатських горян у стелі був спеціальний отвір (*димник*) із засувкою, яку відкривали у разі потреби. Поліщуки майже до 20-х років ХХ ст. продовжували користуватися давніми освітлювальними пристроями (*посвіт, лучник, світак* тощо), які встановлювались біля вікна напроти печі. Із стелі, в якій залишали отвір, над посвітом спускали трубу (*комин*), зроблену із хмизу або полотняного мішка, обмазаних глиною.

Своєрідність поліському та карпатському інтер'єрові надавала ціла система жердок (на переважній більшості території України їх було лише одна-дві). Це повздовжні та поперечні жердки-полиці (*гряда, балька*); жердка-перекладина (*пересувка, носуля*) для плетення постолів, личаків, рогож; жердка для підвішування кросен ткацького верстата (*грядка*); жердка-сушилка біля печі (*балічка*,

біло); нарешті — жердки-вішаки над спальним помостом.

Українська вариста піч за формою димозабірною пристрою (*комина, шиї, цівки*), який розташовувався над припічком, представлена трьома типами: *лівобережним, правобережним і лемківським*. Самі назви засвідчують ареали поширення кожного з типів. Лівобережна піч мала комин, стінки якого були поставлені на припічок врівень з ним, так що припічок мав вигляд заглибленої площадки. Правобережна піч мала комин у формі зрізаної піраміди — у вигляді нависаючого над припічком або спертого на стовпчики коша. Лемківська піч, крім орієнтації її отвору на причілкову стіну, мала комин, подібний до правобережного типу, — він нависав над припічком, але мав форму Г-подібної труби, коротка частина якої нависала над припічком, а подовжена з'єднувалась із стіною сіней, у якій був отвір для виводу диму в сіни. Основу печі найчастіше робили з глиносоломи, у поліському та карпатському житлі були поширені опічки з дерева, на Півдні та Закарпатті — з природного каменю, пізніше — з цегли.

Конструктивні особливості. Традиційна українська хата мала, як правило, не менше трьох вікон. У чільній стіні — двоє: проти печі *перепічне*, а проти столу — *покутне*; третє — у причілковій стіні — *застільне*. В курних хатах Полісся та Карпат майже до початку ХХ ст. зберігались так звані *волокові вікна*, що являли собою вузькі наскрізні отвори в стіні, які закривались дерев'яними засувками — *волоками*.

Стіни українського житла зводились із різних будівельних матеріалів залежно від місцевих ресурсів та можливостей забудовників.

Давні традиції в Україні мали два типи конструкції стін: *зрубний і каркасний*. У зв'язку з хижацьким знищенням лісу, високими цінами на лісоматеріали співвідношення зрубних і каркасних жител дедалі більше змінювалося на користь останніх. Зрубне житло ставало привілеєм заможних господарств, перетворюючись у своєрідний символ добробуту. В кінці ХІХ — на початку ХХ ст. каркасна техніка стає переважаючою, і лише в північно-західних районах України (Поліссі, Карпатах, частково Наддніпрянщині) продовжують зводити разом із каркасним зрубне житло. У північному Лісостепу каркас заповнювали деревом та частково глиносоломою, а в південному — плетінням з великою кількістю глиносоломи. На Правобережжі між стовпами каркасу (*слупами, шумами*) встановлювали де-

рев'яні бруски (*ригли, дилі*), які закладали горизонтально в пази (*бурги*) цих стовпів.

У лівобережному варіанті переважав вертикальний спосіб закладки кругляка і заповнення каркасу — так звана *сторчівка*. Проміжки між стовпами каркасу заповнювали більш тонким деревом (*торчами*), яке зверху заводилось у поздовжню обводку, а знизу або закопувалось у землю, або вставлялось у нижню балку — *підвалини*. Після цього стіни з обох боків обмазували глиною та білили. Для кращого прилягання глиняної обмазки її накладали на забиті у стіни дерев'яні кілки (*клинці, тиблі*). У ХХ ст. почали набивати металевими цвяхами дерев'яну дранку (*решетівку*).

Стіни з плетеним заповненням (*турлучні*) мали поширення на Наддніпрянщині та Півдні. Вони мали каркас із густо поставлених стовпчиків, які скріплялись горизонтальними жердками (*варичками, глицями*). Каркас вертикально заплітали хмизом, лозою, очеретом, а далі з обох боків обмазували товстим шаром глиносоломи. Турлучні хати мали різні назви — *мазанка* та ін.

Разом із каркасною у лісостеповій і особливо у степовій частині України була поширена техніка зведення стін із глиносолом'яних вальків та цеглин (*саману, паців*), а у ряді районів — із природного каменю — ракушняку, солонцю тощо.

Декоративно-художнє оздоблення. У різних районах України оздоблення житла було досить різноманітним. Якщо засоби зовнішнього оздоблення зрубних поліських жител обмежувались частковою побілкою або обмазкою, до того ж лише житлової частини хати, то в крайніх північно-західних районах зруб залишався небіленим або підбілювалася лише частина стін навколо вікон. Декор зрубного карпатського житла відзначався багатством профільованого різьблення (глухого, площинного, наскрізного). Значним розмаїттям оздоблення характеризувалося каркасне та безкаркасне житло Наддніпрянщини та Півдня, в якому, крім традиційної обмазки глиною та побілки, широкого вжитку набули підводка кольоровими глинами та декоративний поліхромний розпис. У прикарпатських зонах Поділля, на Буковині та в гірських районах застосовувалось художнє викладання — *шалівка, шинглі, пікування*.

Долівка у давньому українському житлі завжди була глиняною, дощана підлога навіть у заможного сільського населення в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. траплялася рідко, та й то в районах, багатих на ліс.

Стеля підтримувалася повздожними або поперечними балками — *сволоками*. На них укладали різного роду настил (з горбилів, дощок, пруття, переплетеного глиносом'яними перевеслами та ін.). Лише на Поліссі збереглися поодинокі випадки влаштування таких архаїчних форм стелі, як трикутна, трапецієподібна та напівкругла. Стеля, як правило, білилася, залишались небіленими іноді лише сволоки. Повністю небілена стеля зустрічалась тільки в західних районах Полісся та у карпатських горян.

Найбільш поширеною конструкцією даху в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. була чотирисхила на кроквах, які кріпились на верхньому вінці зрубу або на повздожних балках, покладених по верху стін. На Поліссі ще побутував двосхилий дерев'яний дах кількох варіантів. На Правобережжі дах покривали переважно соломою, зв'язаною снопиками, на Лівобережжі — розстеленою соломою. На Правобережжі та в Карпатах по ребрах та уздовж всього даху викладали сходинки (*острішки, карби, стріхачі*). Такий дах завершувався високим гребенем, прокладеним по всій його довжині. Через велику кількість атмосферних опадів дахи в цих районах були значно вищими, ніж, скажімо, на Лівобережжі та Півдні. У Карпатах та деяких районах Полісся покривельним матеріалом слугувало дерево (*плахи, драниці, гонт, шинглі, фінська стружка* та ін.).

Господарський двір. Найбільш характерними господарськими спорудами українського сільського двору були: *хлів* — приміщення для великої рогатої худоби; *стайня* — для коней; *саж, куча, кармник* — для свиней; *курник* — для домашньої птиці; *кадуб, вулик, довбня* — для бджіл. Для зберігання зерна в снопах використовували *клуні, стодоли* та *половники*; хліб та предмети домашнього вжитку, збіжжя зберігали в *коморі*; сіно та солому — в *оборогах (сінниках, одринах)*; кукурудзу в початках — у *кошах*. Для зберігання сільськогосподарського реманенту використовували *возовлі, сараї, шопи, повітки*.

Існував також ряд інших господарських споруд двору (*млин, вітряк, олійниця, крупорушка, коптільня, сушарня, стая, завагра, колиба, зимарка, шалаш* та ін.) постійного або сезонного характеру, які могли бути стаціонарними, переносними чи пересувними. Вони забезпечували переробку сировини полонинного, лісного, баштанського, риболовецького та інших видів господарської діяльності сільського населення та відповідали конкретним особливостям окремих культурно-господарських комплексів України. Як і більшість господарських споруд, їх зводили з менш цінних

матеріалів. Виключенням були лише комора та клуня, бо в них зберігались найбільш коштовні запаси землеробської сім'ї — зерно та хліб у снопах.

Подвір'я в Україні обов'язково мало огорожу. В північних районах Поділля та в Карпатах за огорожу могли правити покладені на землю вздовж межі стовбури дерев із гостро заломленим віттям або жердки. Заможні городили двір частоколом або дощатим парканом. На переважній більшості території України, особливо в лісостеповій смузі, огорожу сплітали з лози (*пліт, тин*), а найбідніші обкопували садибу ровом і висаджували по краю колючі кущі. У південних районах та придністровській зоні огорожу викладали з природного каменю (*мури*).

Ворота (*брама*), що ними замикали подвір'я, були переважно з суцільних добре підібраних дощок, іноді з різьбленням або розписом. Бідніше населення робило ворота решітчастими, з жердок або лози. Над воротами, а іноді й над цілим тином, влаштовували одно- або двосхилий дашок.

Районування народного житла та його еволюція. Як показує картографування традиційного народного житла, за комплексом типологічних ознак останнє представлене п'ятьма зональними типами, в межах яких виділяється ще декілька підтипів:

північноукраїнський (поліський) тип із підтипами: західним (Волинське Полісся), центральним (Київсько-Житомирське Полісся), східним (Чернігово-Сіверське Полісся);

центральнуукраїнський правобережний тип із підтипами: львівським (галицьким), подільським, південнокиївським;

центральнуукраїнський лівобережний тип із підтипами: північнополтавським, південнополтавським та слобожанським;

західноукраїнський (карпатський) тип із підтипами: бойківським, лемківським, буковинським та закарпатським;

південноукраїнський тип із підтипами: дністровсько-дунайським, нижньодніпровським та приазовським.

У середині ХХ ст. сільське житло українців зазнало докорінних змін. Їхня суть — в удосконаленні структури плану, збільшенні камерності, виділенні окремих приміщень, відокремленні господарської частини від житлової; у підвищенні капітальності конструктивних елементів житла шляхом поступової заміни природних матеріалів

на промислові; у зникненні архаїчних будівельних засобів та впровадженні професійної будівельної практики, опануванні сучасними прийомами декоративного оздоблення тощо.

Слід підкреслити, що у виборі того чи іншого будівельного матеріалу, конструктивних засобів і особливо прийомів декоративного оздоблення й дотепер залишається зональна варіативність, яка майже повторює наведений вище територіальний поділ традиційного сільського житла.

Зокрема продовжує виділятися житло *північноукраїнського* типу. Йому притаманні переважаюча двосхила форма даху, досить широке використання дерева в оздобленні фронтонів, шалівок стін, фарбування дерев'яних елементів. Дещо зберігається й характер формування садиби, зв'язку між собою господарських споруд двору. В межах регіону вже не так помітно виділяються зональні особливості, але певною мірою відрізняється житло окремих місцевостей, приміром, волинське житло і житло Новгород-Сіверщини.

З другого боку, наявні зміни відбулись у характері забудови двору. Це — наслідок недавньої хибної орієнтації лише на укрупнені колгоспно-радгоспні форми сільського господарювання і негативного ставлення до інших форм, що призвело до ліквідації традиційного індивідуального господарювання, особливо м'ясо-молочного профілю, який переважав на Поліссі. Саме через цю багаторічну тенденцію переважаючим типом забудови садиби став двір, у якому центральне місце, наближене до вулиці, було відведене хаті, а господарські споруди обмежились лише невеликим сараєм та льохом-стебкою. Однак у процесі відновлення традиційних форм господарювання, безумовно, стане в пригоді народний досвід влаштування індивідуальних садиб цієї зони. Із нівеляцією зональної господарської специфіки у діяльності жителів Полісся ареал північноукраїнського типу житла звузився за рахунок того, що південна його частина набула рис центральноукраїнського типу.

Досить чітко зональна специфіка визначається у *центральноукраїнському* типі житла, хоча і тут менш помітними стали відмінності між Правобережжям і Лівобережжям. Скрізь поширеним у цій зоні став тип двору з вільним розташуванням споруд, наближенням житла до вулиці та жорстко регламентованою державними архітектурними службами орієнтацією чільного фасаду на вулицю (а не на сонце, як це було властиве українській народній традиції). Так само уніфікувалося в межах зони планування

житла, наближене до квадрата. Зокрема, на Правобережжі превалюють центральне розташування входу, двобічно-дворядна схема житлових кімнат (на противагу традиційній двобічно-однорядній), відокремлення господарської частини забудови від житлової. Значного поширення набув розвиток традиційних за своєю основою прийомів оздоблення житла. На Правобережжі для цього використовують поліхромно-пластичні матеріали, на Лівобережжі перевага надається цеглі, різнобарвній та фактурній її викладці.

Центральноукраїнський тип житла розширив зону свого побутування на північ за рахунок північноукраїнського типу та на південь за рахунок південноукраїнського.

Південноукраїнський тип житла продовжує виявляти зональну своєрідність. Передусім це специфіка вирішення плану, в якому виділяються парадні неопалювані приміщення. Таке житло обов'язково має веранди. Своєрідно вирішується і план садиби, де житло займає наближене до вулиці місце і безпосередньо виходить причілковою стіною на червону лінію забудови. Невисокі похилі дахи, пластичне оздоблення стін та фронтонів, огорожі з природного каменю або штучних матеріалів, прихатні відкриті галереї, завиті виноградною лозою,— усе це ознаки цього типу сучасного сільського житла.

Надзвичайно привабливим є житло *західноукраїнського* типу. Хоча його традиційні особливості зазнали суттєвих змін, новаційний тип розширив ареал свого побутування на північ і на схід, захопивши суміжні частини території галицько-львівського, подільського і навіть подекуди волинського підтипів. Сучасне карпатське житло котеджного типу поширюється навіть у деяких районах Лівобережної України, куди запрошують карпатських будівельників. Переваги цього типу житла — його комфортність, досконалість плану, доцільна різноповерховість (використання цокольного та верхнього мансардного поверхів), багатство зовнішнього оформлення, оригінальність силуету (складна багатопрофільна конструкція даху з піддашками, перепадами схилів тощо), ансамблевість у вирішенні житлової і господарських споруд двору (сараю, гаражу, криниці, огорожі).

Таким чином, сучасне українське сільське житло, увібравши цілий ряд традиційних ознак, збагатившись досвідом професійної архітектурної творчості, виявляє зональну варіативність, що дає підставу зробити висновок: народні майстри у виборі засобів вирішення плану будівель, конструктивних та декоративно-художніх прийомів їх оформлення творчо розвивають мистецькі стереотипи

народної творчості, формують сучасні типи сільського житла, які відбивають їхні можливості та художні смаки. Щодо виявлення зональних господарських уподобань та пріоритетів, то нові закони про землю, приватну власність, кооперативну діяльність напевне сприятимуть покращенню будівельної практики на селі.

Розвиток новітньої житлової архітектури характеризується дедалі більшим взаємозв'язком традиційного та професійного архітектурно-будівельного досвіду. Досить яскраво цей процес виявив себе у творчості українських архітекторів В. Г. Кричевського, Д. М. Дяченка, М. О. Даміловського, О. М. Вербицького, О. Г. Сластіона, Є. Н. Сердюка, Л. Й. Тракала, С. П. Тимошенка, В. К. Проценка та інших у вигляді так званого народностильового напрямку архітектурного модерну, поширення якого в Україні почалося з кінця 90-х років минулого століття. Сучасний етап розвитку української архітектури продовжує процес всебічного проникнення професійної будівельно-архітектурної творчості на село та творчого освоєння традицій народної архітектурно-художньої спадщини в архітектурі міста. Традиційні елементи органічно входять у декор інтер'єрів жилих і громадських споруд, у монументально-пластичні прийоми їх зовнішнього оформлення. І навпаки, сільська архітектура дедалі більше спирається на промислову базу.

Література: Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Л., 1986; Восточнославянский этнографический сборник / Под ред. С. П. Толстова. М., 1956; Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987; Древнее жилище народов Восточной Европы / Под ред. М. Г. Рабиновича. М., 1975; Етнографія Києва і Київщини / За ред. В. Ф. Горленка. К., 1986; Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець ХІХ—ХХ ст. К., 1980; Приходько М. П. Житло робітників Донбасу. К., 1964; Самойлович В. П. Українське народне житло. К., 1972; Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество Украины. К., 1989; Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. К., 1964; Етнографія восточных славян / Под ред. Ю. В. Бромля, К. В. Чистова. М., 1988.

5. НАРОДНИЙ ОДЯГ

Формування традиційного одягу українців. Український народний одяг — яскраве й самобутнє культурне явище, котре розвивалося й удосконалювалося протягом століть. Зберігаючи ознаки різних епох, особливості костюма являють собою важливе джерело вивчення етнічної історії населення, його соціальної структури, естетичних поглядів та уявлень.

Історія українського народного костюма генетично пов'язана з традиціями Київської Русі. Археологічні розкопки засвідчують широкий розвиток ткацтва та різноманітних ремесел того часу, дають певне уявлення про давньоруське вбрання. Відомості про одяг є і в давньоруських писемних пам'ятках. Так, в Іпатіївському літописі згадується *кожух*, у «Слове о полку Ігореве» — *кожух і опанча*, в інших джерелах — *сорочка, ногавиці, плащ (корзно), свита, клобук, вінець* тощо. Чимало знахідок говорять і про побутування в Київській Русі шкіряного та плетеного взуття, великої кількості прикрас. Ці матеріали суттєво доповнюються іконографією XI—XIV ст.: фрески, ікони, книжкові мініатюри дають уявлення про одяг пануючих верств населення — князів, бояр, дружинників тощо. На фресках Софійського собору в Києві збереглися зображення одягу не тільки князівської сім'ї, а й музикантів, мисливців.

Костюм давньоруської селянки був самобутнім та барвистим. Він складався із довгої вишитої сорочки, поясного одягу у вигляді одного або двох незшитих (а пізніше — двох частково зшитих) полотниць орнаментованої або картатої вовняної тканини (*дві запаски, плахта, поньова*). На голові у дівчини був *вінець*, а у заміжньої жінки — рушничоподібний шматок тканини, що накидався на багато прикрашений твердий, виконаний із дорогої тканини головний убір, яким щільно закривали волосся. На ноги одягали плетені або шкіряні *постоли*.

Досить чітко виявлялись тогочасні регіональні відмінності костюма, які брали свій початок бодай з часів давніх племінних об'єднань. Це стосувалось перш за все прикрас, які вироблялись місцевими майстрами,— бронзових та срібних підвісок, якими прикрашали головне вбрання та зачіску, скроневих та нагрудних прикрас. Але дані особливості з розвитком ремісництва у містах поступово нівелювались. Стійкішими були традиції виробництва тканого одягу, плетення взуття, а також техніка та мотиви орнаментики — особливо сорочок, які майже до кінця ХІХ ст. зберігали давні локальні особливості. У цьому плані слід виділити одяг населення Середнього Подніпров'я — територіального центру формування української народності.

Комплекс чоловічого селянського одягу складався із сорочки до колін, що одягалась навипуск та підперезувалась шкіряним або в'язаним поясом, а також нешироких штанів (*портів, гачів*). На поясі кріпилися різні необхідні речі — кресало, гребінь, невеликий ніж. Головний убір становила валяна шапка, взуттям служили *личаки* або шкіряні *постоли*. У прохолодні пори року одягали сукняну *свиту*, взимку — хутряний *кожух*.

Костюм простого міського люду був близьким до селянського. Городянки також носили довгу сорочку та незшитий одяг типу *обгортки* або *запаски*. На голову дівчата одягали *вінець*, а жінки — *очіпок*, який покривали рушничкоподібним вбранням із білої тканини (*убрус, намітка*). Але значно різноманітнішими були прикраси: привіски, сережки, намиста, браслети тощо. Чоловічий костюм теж генетично був пов'язаний із селянським.

Одяг заможних городян — феодалів, багатих купців — мав більшу кількість елементів та виконувався з дорогих тканин як місцевого виробу, так і привезених із закордону. Жіночий костюм складався з довгої сорочки, поверх якої одягався плечовий короткий одяг із дорогої тканини, що залишав відкритими вишитий поділ та низ рукавів. Зверху накидали плащ — *корзно*, закріплений фібулою на правому плечі. На ногах — кольорові *чоботи*, голову обвивали рушничкоподібним вбранням, під яким носили шапки, прикрашені дорогоцінним камінням, вишивкою, підвісками — *колтами*. Головний убір жінки, як і багато інших елементів вбрання, мав ритуальне значення і використовувався у різних обрядах. Закривання волосся було обов'язковим. «Світити волоси» вважалось неприпустимим і, за уявами, могло викликати неврожай, падіння тварин тощо.

На Русь імпортувались різні види тканин — шовкові (*паволока*), сукняні, оксамитові. Із Західної Європи виво-

зили фризькі та фламандські сукна. Ці тканини використовували переважно князі та бояри, з них виготовляли церковний одяг. Із арабського Сходу, крім тканин, надходило намисто з кольорового, посрібленого чи позолоченого скла. У той же час широкі верстви населення користувались виробами місцевих майстрів та ремісників.

Отже, основні елементи українського народного одягу за своїм походженням були давньослов'янськими. Їх можна розпізнати за такими компонентами, як тунікоподібні сорочки, поясний одяг у вигляді прямокутної смуги тканини (*опинці, горботки*) або вузької орнаментованої запаски, вузькі полотняні чоловічі *порти*. Давньослов'янські елементи присутні й у верхньому одязі типу *гуні, манти* та *опанчі*, дівочих вінках, рушнікоподібному жіночому головному вбранні, домотканих поясах та ін. Вони певною мірою збереглися й у орнаментиці вишивок та художньому ткацтві: стилізовані мотиви тваринного орнаменту, ромб із гачками, який у давніх слов'ян уособлював родючість, тощо.

Генетичний зв'язок народного українського вбрання з культурою Давньої Русі простежується й за іншими джерелами. Так, археологічні матеріали, що стосуються другої половини I тисячоліття н. е., засвідчують, що на території Дніпровсько-Дністровського межиріччя вирощувалися льон та коноплі, на базі землеробства розвивалося скотарство, постійним заняттям було й полювання на диких звірів. Отже, рослинні волокна та продукти тваринного походження були основною сировиною для тканин.

Одночасно археологічні та писемні пам'ятки засвідчують майнову та соціальну диференціацію східнослов'янського суспільства. Йдеться про численні скарби коштовностей і монет, поховання, що містили, зокрема, речі, які були ознакою влади або високого сану (гривни, поясні набори, персні, коштовна зброя). Ці прикраси декорувалися багатим орнаментом. В «Слове о богатом и убогом» (XII ст.) багатий ходить «в паволоце и в кунах, а убогий руба не имать на телесь», у першого нога у «червлене сапозе», а у другого — «в личницы».

Незважаючи на феодальну роздробленість та ординську навалу, що гальмували загальний розвиток давньоруської культури, традиції Київської Русі продовжували грати важливу роль у наступні епохи. Водночас давалися ознаки інтегративні культурні процеси, котрі сприяли, зокрема, формуванню народного вбрання.

Так, одяг населення Правобережної України зазнав деякого впливу польсько-литовської культури, який особливо був відчутний з переселенням польського населення на

Поділля. Носіння одягу регламентувалось спеціальними законами, виданими польським урядом. Зокрема, навіть заможному міщанству не дозволялось носити шляхетський одяг; якщо ясновельможні пани носили яскравочервоні *кунтуші* та *жупани*, то дрібна шляхта — лише сірого кольору тощо. Але городяни все ж намагались хизувати своїм одягом, його матеріалом та кроєм — особливо у ХІХ ст., з послабленням дискримінаційних законів щодо одягу. Інколи одяг української міщанки міг бути багатшим, ніж у польської графині.

Одяг і соціальне розшарування суспільства. Український одяг ХVІІ—ХІХ ст. рельєфно розкриває складність соціальної структури суспільства. Представники різних соціальних груп (ремісники, феодалі, козацька старшина, рядове козацтво, бідні селяни, поміщики, міщани, торговці, згодом робітники і буржуа) відрізнялись своєрідністю вбрання. Костюм того часу був своєрідною позначкою, за якою визначалась належність людини до певної соціальної верстви.

Розкішний одяг феодалів стверджував їхнє панівне становище, підкреслював державні привілеї. Виділялося своїм вбранням і заможне козацтво, особливо старшина. Особливості в одязі мало духовенство — не лише у специфіці церковного одягу, а і в його незрівнянному багатстві, використанні золототканих привозних тканин, прикрас, дорогоцінної культової атрибутики.

Для виготовлення святкового одягу заможних верств населення використовувались високоякісні тканини — *парча*, *оксамит*, *штоф* — із чергуванням блискучих і матових елементів орнаменту в стилі ренесансу та барокко. Тканини прикрашались елементами стилізованого рослинного орнаменту, вписаного у різні медальйони. У ХVІІ ст. розвивається золототкацьке виробництво у Бродах та інших містах Галичини. Використання орнаментованих тканин було продовженням культурних традицій Давньої Русі, які підкріплювались постійними торговельними контактами з європейськими країнами та Сходом.

Приналежністю костюма заможної козацької старшини була сорочка з тонкого полотна, вишита шовком, сріблом або золотом. Подібна за кроєм до народної, вона відрізнялась якістю тканини, оздобленням. Сорочка заправлялась у широкі сукняні, шовкові або плісові *шаровари* яскравого кольору. Поверх неї одягався дорогий *жупан*, який підперезувався золототканим *персидським* або *слуцьким* поясом, а під час урочистих подій — *шуба* (*ферезея*),

прикрашена дорогоцінною *запоною*. Козацька старшина носила різнокольорові сап'янові чоботи. Шапки були переважно плісові, опушені дорогим хутром та прикрашені коштовним камінням, пір'ям страуса. Шуби козацька верхівка підбивала рисячим, соболевим або лисячим хутром, оздоблювала горностаєм, золотим шнуром, галунами, дорогоцінностями.

Буденний козацький одяг складався із *жупана, черкески, барвистіх шароварів, шалевого пояса, шапки-кабардинки, вовняної бурки (вільчура)*.

Українська знать наслідувала польській шляхті у побуті та костюмі, намагалася підкреслити класову з нею спільність, протиставляючи себе простому людові.

Найстійкішим щодо збереження давньоруських традицій був одяг сільського населення України, хоча й він вбирав характерні риси попередніх епох і трансформував, пристосовуючи до конкретних умов, досвід інших народів.

Локальні особливості народного одягу. Характерною рисою традиційного українського вбрання є його декоративна мальовничість, яка відбиває розвиток ремесел, високу культуру виробництва матеріалів для одягу, створення різноманітних його форм, володіння багатьма видами і техніками опорядження та декорування одягу. В цьому розумінні український народний одяг вирізняється значною варіативністю. Найбільш помітні відмінності у народному костюмі, що побутував на Лівобережжі та Правобережжі, на Слобожанщині та частково на Поділлі. Це ж стосується традиційного одягу населення Карпат, Полісся, Волині.

Основними елементами чоловічого вбрання Наддніпрянщини були *штани, безрукавка, свита, кожух, жупан, кирея, пояс*. Сорочка мала тунікоподібний крій (тобто із згорнутого навпіл полотна) або прямокутні вставки на плечах (*полики*), пришиті по пітканню. Такий тип чоловічої сорочки був характерний для всіх східних слов'ян. Були також сорочки з вузьким поликом, що іноді нашивався на трикутну вставку на плечах (*стрілкова сорочка*).

Чоловічі сорочки мали на грудях прямий розріз — *пазушку*. Святкові, меншою мірою буденні, сорочки по поликах, коміру, пазушці та чохлах рукавів оздоблювалися вишивкою. Заправлялися сорочки у полотняні штани, які до кінця ХІХ ст. були досить широкими. *Шаровари* як одяг, зручний для верхової їзди, побутували у районах із відгонним скотарством. Поступово їх замінили більш вузькі штани, холоші яких з'єднувалися між собою клинами.

Обов'язковою складовою чоловічого вбрання центральних областей України була *безрукавка*, на зміну якій у кінці XIX — на початку XX ст. прийшов *жилет*.

Верхній одяг шився з доморобного сукна чорного, коричневого, а в давніші часи білого кольору. *Свита* на спині призбиралась до талії, у XIX ст. — іноді тільки по боках (*свита з прохідкою*). Зустрічалися чоловічі свити з так званими *вусами* — вставними ззаду до лінії талії клинцями. Заможніше населення влітку носило *жупан* із фабричної тканини, схожий за кроєм на свиту, а взимку — *кожух* з овчини до талії або тулубчастий (переважно на Київщині та Слобожанщині). Овчини до кінця XIX ст. були білого кольору, пізніше — жовтого. Свити й кожухи оздоблювались вишивкою та аплікацією.

У негоду на свиту чи кожух одягали плащоподібний одяг із грубого домотканого сукна — *кирею*, що мала відлогу (*бородицю, кобку*). В деяких місцевостях кирея навіть заміняла свиту, а тому й називалася свитою. Верхній одяг чоловіки підперезували тканим або плетеним шерстяним, шовковим, бавовняним поясом.

Волосся на голові підрізували *під макітру*. Бороди відпускали тільки літні чоловіки. Стрижка *під макітру* витіснила в XIX ст. інші її види, зокрема бриття голови із залишенням *оселедця*, поширене у XV—XVIII ст. На голову влітку вдягали солом'яні *брилі*, взимку — смушкові або хутрянні шапки циліндричної форми із сферичним або плоским дном. На ноги бідніше селянство одягало *постоли* — стягнуті шматки сиром'ятної шкіри, а на Полтавщині — плетені з лика *личаки*. Заможніше населення носило *черевики, чоботи*.

Жіночий народний одяг Наддніпрянщини складався з *сорочки, запаски, дерги* або *плахти, корсетки, свити* або *юпки, кожуха*. Найбільше розповсюдження мала сорочка з суцільнокроєним рукавом, пришитим до станка по основі тканини. Вона була відома й іншим східним слов'янам. Другий тип сорочок — з прямими плечовими вставками (*полики, або уставки*), що пришивались до станка по основі або підканню, — був характерний для Полтавщини. На Правобережжі сорочки мали виложистий або стоячий комір, а також широкі *чохли*. На Київщині сорочки шились коротшими, ніж в інших місцевостях, довжина їх сягала колін. Жіночі сорочки по рукавах, поликах, коміру, нагрудній частині й по подолу вишивались льняною білосірою ниткою (Лівобережжя) або червоною та чорною *заполочню* (Правобережжя). На Полтавщині комірчик, краї рукавів і пазуха жіночої сорочки прикрашались вишивкою менше.

Поверх сорочки жінка огортала стегна двома шматками однотонної або орнаментованої вовняної тканини — *запаскою*. Іноді замість запаски одягали *дергу* — розпашний одяг, зшитий з кількох шматків тканини.

Як святковий одяг була поширена *плахта* — поясне вбрання з двох до середини зшитих полотен, доповнене спереду вовняним або полотняним *фартухом* (*попередниця, хваргух*). Одяг типу плахти був поширений тільки на Подніпров'ї і мав дуже давнє походження. На початку ХХ ст. зазначені види поясного вбрання поступово витісняє *спідниця* — саморобна (*димка, мальованка*) або з фабричної тканини.

Зверху на сорочку одягався *керсет* — безрукавка з фабричної тканини, яка в кожній місцевості мала своє забарвлення, особливості крою та оздоблення.

Верхнім одягом жінок були *свита* з білого сукна з вусами або *юпка* з легких тканин (вибійки на полотні, доморобної баї та фабричних тканин). У деяких районах різновидністю юпки був *халат*. Узимку жінки носили *кожух*, який оздобленням не відрізнявся від чоловічого.

Дівчата заплітали волосся в одну або дві коси. Влітку ходили з непокритою головою, обвиваючи її стрічкою, а на свята одягали вінки. На Лівобережжі обв'язували голову хусткою, складеною у вузьку смугу. Така пов'язка зустрічалась і в інших слов'янських народів. Взимку поверх неї вдягали теплу хустку, влітку — легеньку, зав'язуючи кінці під підборіддям або на потилиці.

Заміжні жінки скрізь в Україні обов'язково покривали голову *очіпком*. До кінця ХІХ ст. був поширений давній головний убір — *намітка*, оздоблена вишитим або тканим орнаментом. Намітку одягали на надітий на голову обруч (*кибалку*) з лубу, картону або на очіпок.

Основними прикрасами жіночого населення Наддніпрянщини були стрічки, сережки, намисто з коралів, бурштину або дутого скла, дукачі, каблучки, персні.

Чоботи носили чорні або двокольорові (*чорнобривці*), які вийшли з ужитку в кінці ХІХ ст. Святковим взуттям улітку були черевики. Повсякденно жінки, як і чоловіки, здебільшого ходили босоніж або в постолах.

Своєрідністю відзначався костюм населення Полісся. В цьому історико-етнографічному районі стійкіше зберігалися архаїчні традиції. Тут побутувала чоловіча сорочка з поликами, оздоблена тканим узором, яку носили поверх вузьких полотняних штанів, підперезаних ремінцем. Поширені були безрукавки з сукна домашнього виробництва. Свити й кожухи шили за давньою традицією — з вусами,

носили також прямоспинний кожух (*толуб*). Свити переважали сірого кольору, кожухи — білого, а на Східному Поліссі — жовтогарячого. Влітку і взимку бідніше населення ходило в личаках.

Жіноча сорочка на Поліссі була з прямим поликом, пришитим по пітканню, і виложистим коміром. Шилась вона з суворого або напіввідбіленого полотна, оздоблювалась тканим або вишитим монохромним орнаментом переважно червоного кольору (на Чернігівщині — білого). Спідниця шилася з вовняної (*літник*) або льняної доморобної тканини зі смугами різних кольорів. Спереду літник мав вставку з іншої тканини (*притичка*). Широко побутовував *фартух* — вовняний або льняний — з тканим орнаментом. Крім того, жінки носили подібний до білоруського *андарак* та безрукавку з білого сукна — *катанку*.

Лівобережне Полісся певною мірою відрізнялось від Правобережного. Крім андарака, який тут шили з однотонної червоної вовняної тканини зі смугою орнаменту на спинці, жінки носили плаhti й керсетки з домашніх, а пізніше — з фабричних тканин. Для костюмів Полісся в основному характерний білий колорит з переважанням червоного тону в оздобленні.

Праслов'янські риси досить стійко зберігались у народному одязі Волині: поликові жіночі сорочки, прикрашені червоною гладдю, чоловічі сорочки з поликами, пришитими по пітканню з подібною вишивкою, намітки, постолы та ін. Одяг цього регіону відзначався різноманітними декоративно-технічними засобами оздоблення: заволікання, хрестик, ткані узор (*перетик*), настилування, ажурне вирізування (*ризь*) тощо.

В окремий комплекс можна виділити одяг населення Карпат. Своєрідністю відзначався костюм гуцулів, в якому зберігалося багато архаїчних рис. Чоловіча сорочка була тунікоподібною, з характерною вишивкою на з'єднанні рукавів із станком. Носили її навипуск і підперезували широким шкіряним поясом (*чересом*) з металевими прикрасами і орнаментальним тісненням. Штани шилися з білого полотна (*покрениці*), кольорового сукна (*крашениці*) або білого сукна (*гачі*). Холоші знизу іноді закочувались і вишивались. Найвідоміші елементи костюма гуцулів — *киптар* (овчинна безрукавка) й *сердак* (прямоспинний короткий піджак із домашнього сукна темного кольору, з бічними клинками або без них). Зверху вдягалася прямоспинна довга *манта* з пелериною. Плечовий та верхній одяг у гуцулів густо оздоблювався вишивкою, аплікаціями. Чоловіки пов'язували шю хусткою, а волосся

підрізували спереду. З головних уборів поширені були облямована хутром шапка і хутряна ушанка. Влітку в багатьох місцевостях чоловіки одягали пояркові *брилі-кресані*, оздоблені півнячим пір'ям. Характерним взуттям були постолі, що вдягались на онучі або панчохи з домотканого сукна (*капці*). Молодь носила й чоботи. Не розлучались гуцули зі шкіряною, прикрашеною тисненням та мідними бляшками торбинкою, яку вішали через плече (*тобізка, дісаги*), порохівницею (*перехресниця*) і топірцем.

Чоловіки, як і жінки, прикрашали себе намистом з плодів, у яке іноді вплітали мідні гудзики, а також браслетами, мідними ланцюжками-*ретязями*. Ретязі з хрестиками одягали на шию, ними скріплювали поли сердака, коли його накидали на плечі, на них підвішували до пояса люльку. Носили також персні з пірамідальними бугорками.

Сорочка гуцулок була з прямим поликом і вузькою обшивкою при шиї. Заміжні жінки одягали одну або дві смугасті запаски, дівчата — спідниці. Жіночі киптар і сердак не відрізнялися від чоловічих. Крім того, жінки носили також сердак на хутрі і короткий кожущок. Святковим жіночим одягом була *гугля* — плащоподібна накидка з вовняної тканини.

У гуцулів заплітали коси не тільки дівчата, а й заміжні жінки. Дівчата вплітали у волосся також штучні коси з конопель або гарусу. Дівоче вбрання голови було, як правило, вінкоподібне; зокрема тут носили старовинне *чільце* — нанизані на дріт або ремінець мідні пластинки у формі маленьких стручків чи пелюсток. У заміжніх жінок побутовала намітка, поверх якої голову інколи обвивали складеною в смугу хусткою. На свята надівали багато шийних, вушних і ручних прикрас: *згарди* — нанизані на шнурок хрестики, а між них трубочки з латуні або закручені спіраллю мідні дротики; *гердан* — плоский ланцюжок, подібний до ажурного коміра; *ковтки* — низані з різнобарвного бісеру грушоподібні сережки, а також сережки з підвісками з намистин або металевих пластин; *ретязі, нараквиці* (щось на зразок браслетів, сплетених із різнокольорової вовни), персні. За взуття для всіх жінок правили постолі, які в свята одягали з панчохами (*капчурами*), а для дівчат — ще й чоботи. Жінки носили ногавиці — *доколінниці*.

В одязі бойків, лемків, покутян і буковинців чимало спільного з гуцулами. Чоловіки всіх зазначених груп носили короткий верхній одяг типу сердака або піджака, подібні до киптаря безрукавки (*мунтян* у буковинців і покутян

та безрукавки з тканини — *лейбики*, *катанки* — в інших групах). Поширений був також одяг типу опанчі, в якому замість відлоги пришивалася пелерина (*манта* у буковинців і покутян, *сірманя* у лемків, *сіряк* у бойків).

Буковинці, покутяни та частково бойки сорочку випускали поверх штанів, через плече вішали торбину. Підрізали волосся тільки спереду, носили шапки, брилі.

Особливостями лемківського чоловічого комплексу були сорочка з розрізом на спині, що заправлялася в штани, та *чуганя* — сукняний плащоподібний одяг із довгою пелериною та з імітацією рукавів, що сягав подолу і одягався наопашки.

Сорочка бойків також мала розріз на спині. Їх сердак, як і лемківський, нагадував свиту. У бойків ще на початку ХХ ст. зустрічалась хутряна безрукавка — *бунда*, один бік якої був незащитий і зав'язувався ремінцями. Чоловіки-бойки подекуди заплітали волосся у дві коси.

На Буковині переважали тунікоподібна сорочка і полотняні, сукняні або шкіряні штани (*мишини*) з вузькими довгими холошами. У буковинців і покутян сердак прилягав у талії, побутував тулуп-кожух.

Спільними елементами жіночого костюма бойків, лемків, буковинців і покутян були безрукавки і сердаки, що майже не відрізнялися від чоловічих, і постолі — як найбільш поширений вид взуття. Проте вбрання кожної з цих груп також мало свої відмінності.

Для бойківчанок характерною була сорочка з відокремленим станком, густо зібраним подолом та з розрізом на спині або на плечі. Сорочки вишивались на грудях півколом на зразок намиста. Спідниці шились із білого полотна або вибійки, рясно призбирувались і вишивались. З-під очіпка заміжні жінки випускали по боках кучерики, які іноді згортали у *скругні*. У свята волосся розпускалося, а на голову одягалася біла хустка.

Лемчанки носили також дводольну зі зборами сорочку з розрізом на плечі, кольорові спідниці, а як верхній одяг — шубу, пошиту в талію і покриту фабричним сукном (*манту*). Заміжні жінки розділяли волосся на дві половини, а потім, згорнувши кожну з них у скруть, намотували на луб'яний або мотузяний обруч, що накривався очіпком; зверху накидався *обрус* (тип рушника).

Значно більше різнився одяг буковинок і покутянок. Тут побутувало два типи жіночої сорочки: тунікоподібна з рукавами без зборок і сорочка з поликами. Поясним одягом були *горботка* або спідниця. Горботка — це шматок смугастої або однотонної чорної чи червоної вовняної тка-

нини, якою огортаються стегна, один із кінців підтикається під пояс.

До плечового та верхнього одягу буковинців і покутян входили киттарі, сердаки і кожухи. Кожух іноді покривався фабричним сукном (*кунтуш*). Кожухи на свята одягали і влітку. Був поширений на Буковині одяг типу пальта — *бурнус*. Дівчата, крім хусток, носили *коди* — вінкоподібні прикраси із жмутку тирси, що кріпилися на тімені й пишно піднімалися вгору, а волосся при цьому розпускалось. Іноді під цей убір підтикалося пташине пір'я. Заміжні жінки, викладаючи волосся, робили фігурну пов'язку на тімені. Взимку та влітку носили постоли і чоботи.

Своєрідним був костюм українського населення Закарпаття. У чоловіків побутували довгі поликові сорочки, вузькі сукняні або полотняні штани без з'єднуючої холоші вставки, а також широкі штани, що підперезувались широким поясом. Нагрудний та верхній довгополий одяг складався з піджакоподібного *сіряка*, короткого *кожушка* та довгого прямоспинного безрукавного кожуха з широким коміром (*губи*). Чоловіки носили брилі, взувалися в постоли і чоботи.

У жінок Закарпаття поширеними були плісирована сорочка з розрізом на плечі або на спині, полотняна спідниця з передньою вставкою (*попередниця*). Побутовав також фартух (*плат*) як єдиний поясний одяг. Широкого вжитку набули безрукавки міського типу (*камізельки*), сіряки й кожухи, що не відрізнялись від чоловічих, й оригінальне верхнє вбрання — *гуня* з ворсистого сірого або білого сукна з імітацією рукавів. Дівчата заплітали волосся в дрібні коси (*дрібушки*), на голову вдягали луб'яний обруч з нашитими монетами, вінки і жмутки штучних квітів. В усі пори року взували постоли або чоботи.

Перехідним між буковинсько-покутським одягом і одягом, характерним для Прикарпаття, Західного Поділля та частково Волині, можна вважати східноподільський комплекс. Чоловіки тут носили навипуск тунікоподібну, з вільними рукавами і високим коміром сорочку, вузький тканий пояс або ремінець, темного кольору свиту з шалевим коміром і прохідкою, опанчу, *полотнянку*. В широкому вжитку були брилі і постоли.

На Поділлі до останнього часу зберігалися давні слов'янські традиції прикрашання одягу на основі зооморфного орнаменту. Домінуючий чорний колір вишивки був характерним для верхнього плечового одягу типу свити (*чугаїни*, *гуньки*), а також поясного одягу (*запаски*, *горботки*). На відміну від Наддніпряни жіночі сорочки тут частіше

мали виложистий комір, цільнокроєний рукав, покритий вишивкою (*виноград*), чорними, синіми або металевими нитками (*золото*).

Подільський народний костюм визначався також специфікою фактури доморобних матеріалів, яка полягала у більшій рельєфності порівняно з іншими районами України, підкресленою прямолінійністю крою, оригінальним принципом вирішення підлеглості одних компонентів іншим, своєрідністю носіння одягу.

Костюм населення степової частини України — наслідок взаємодії культур українського, російського, білоруського, молдавського та інших народів, що заселяли край. Крім того, на ньому позначився вплив міста. Чоловіки тут носили верхні міські сорочки, *косоворотки*, пальта, прямоспинні свити, що нагадували пальто, але мали стоячий комір, а також кожухи. Поширені були *картузи*, традиційні високі *конічні шапки*, черевики, чоботи.

Жінки одягали сорочки та керсети з чотирикутним вирізом, *сарафани*. Під впливом сарафана та міського плаття набула поширення сорочка *до талійки* — з поликами, на кокетці, до якої пришивались станок і підтичка. Широко побутували міські спідниці, кофточки, блузки, пальта з фабричної тканини, іноді з пелериною, а також свити із стоячим коміром, хустки, взимку — *шالی*, у заміжніх жінок — традиційні очіпки та шапки міського типу. Дівчата зачісували волосся найчастіше по-міському.

Такими були різновиди традиційного народного вбрання, що побутували в Україні аж до початку ХХ ст.

Розвиток сучасного костюма. З початком ХХ ст. основну тенденцію розвитку костюма українців становив *перехід на одяг так званого загальноєвропейського типу або окремі його види в поєднанні з традиційними елементами*.

Вирішальну роль у розвитку народного одягу відігравали етнічні традиції, що забезпечували передачу від покоління до покоління досвіду, набутого народними майстрами протягом століть. Втілені в системі конструктивних засобів та прийомів виготовлення й декоративно-художнього оформлення одягу, традиції змінювались із соціально-економічним та історико-культурним розвитком суспільства. Окремі види одягу, а інколи й цілі комплекси зазнавали певних змін також унаслідок взаємовпливів культур сусідніх народів, особливо у етнічно мішаних районах. Усі ці обставини прискорили еволюцію успадкованих від попередніх епох явищ культури, зокрема одягу, а також викликали появу нових чинників, які зумовлювали його

розвиток. Особливе значення мали перехід до масового промислового виробництва, а також становлення й розвиток проектування та моделювання одягу на професійній основі.

Професіоналізація виробництва сучасного одягу призвела до помітного відриву його розвитку від народних традицій та значно звузила сферу їх побутування. Нині ця сфера пов'язана лише з творчістю двох груп: *майстрів художніх промислів* та *майстрів, що працюють індивідуально*.

Вироби майстрів народних художніх промислів зберігають локальну, регіональну та етнічну специфіку народного одягу. Чимало традиційних конструктивних та декоративно-художніх прийомів дійшли до наших днів лише завдяки цим майстрам. Водночас форми трансляції навичок та умінь у сфері народних художніх промислів поступово наближаються до тих, що характерні для професійного мистецтва костюма.

Для майстрів-індивідуалів традиції народного одягу виступають важливим засобом прилучення до національної культурної спадщини. Однак індивідуали також здебільшого успадковують традиції не шляхом прямих міжпоколінних контактів, а через вивчення побутуючих зразків, музейних колекцій, використання наукової та методичної літератури.

Зростання рівня культури та освіти, посилення міжетнічних взаємозв'язків відкрили для широких кіл населення можливості знайомства з культурними надбаннями інших народів. Як наслідок, поступово стирались традиційні ціннісні орієнтації, формувались нові запити й смаки. З розвитком міжнародної торгівлі, урбанізаційних процесів досягнення професійної моди одних країн швидко поширювались серед інших, ставали побутуючими компонентами національних культур. *Від безпосередніх взаємовпливів на побутовому рівні, характерних для традиційного одягу, відбувся перехід до інтенсивної етнокультурної взаємодії, що має по суті всесвітній характер.*

Внаслідок поширення досягнень професійної моди у сучасному одязі більшості народів світу все відчутніше проявляються спільні стандарти та еталони, вимоги щодо якості та естетичного рівня виробів. Водночас зростання художніх смаків та естетичних потреб населення, зміна вимог, які висуваються до практичних функцій одягу в умовах масового тиражування уніфікованих та стандартизованих костюмів, стимулюють пошук засобів та прийомів їх індивідуалізації. Цю масову творчість можна вважа-

ти за *самодіяльну моду*, яка активно впливає на розвиток сучасного костюма.

Ознаки самодіяльної моди передають ті особливості побутуючого костюма, які відрізняють його від досягнень професіоналів. Найповніше самодіяльна мода проявляється у вибірковому ставленні до тих чи інших компонентів сучасного костюма промислового виробництва, у варіантах їх поєднання, способах носіння та ін. Помітне місце в ній належить й окремим елементам традиційного одягу, які адаптувались до нових умов і продовжують активно побудувати як компоненти сучасних костюмів різного призначення. Відтворення конструктивних та декоративно-художніх традицій певних видів народного одягу чи їх стилізація поширені насамперед при виготовленні святково-обрядових костюмів, сценічного одягу тощо. Розвиткові народної творчості в галузі сучасного костюма сприяють досить високий рівень побутування в окремих районах України елементів традиційних комплексів одягу, а також порівняно чітке знання традицій значною кількістю населення.

Таким чином, на розвиткові сучасного костюма помітно позначилась взаємодія професійної, самодіяльної та народної творчості. Особливості цієї взаємодії дозволяють виділити у розвитку одягу в Україні протягом ХХ ст. ряд етапів.

У період з *1917 р. до кінця 20-х років* головним чином продовжували діяти тенденції, що зародились у попередній епохи. Світова та громадянська війна, інтервенція та економічна розруха призвели до скорочення промислового виробництва, внаслідок чого більшість сільського населення повернулась до одягу домашнього або кустарного виробництва з традиційних матеріалів. Проникнення елементів загальноєвропейського костюма, яке розпочалось на рубежі ХІХ—ХХ ст., помітно загальмувалось. Поширення в чоловічому костюмі елементів військової уніформи — шинелей, гімнастерок, френчів, галіфе, будьонівок та ін. — призвело до утворення своєрідного напіввійськового костюма. Так одягалось чимало демобілізованих червоноармійців, сільських активістів, комуністів та комсомольців — тих, хто рішуче відкидав норми старого життя. Поширення елементів військової уніформи було викликане їх чіткими знаковими функціями. Це підтверджується побутуванням цих елементів і в наступні роки, коли напіввійськовий костюм був особливо популярним серед партійних та радянських працівників.

На 20-ті роки припадає зародження в нашій країні професійного моделювання одягу. Його програмними принци-

пами були функціональність, економія та конструктивність. Закономірно, що увагу спеціалістів привертав народний одяг, у якому названі принципи були втілені досить досконало. Тому в основі перших радянських моделей лежали конструктивні та декоративно-художні особливості народного одягу. Однак моделювання цих років практично не мало зв'язку з промисловістю, яка до того ж тільки налагоджувалась, а тому й не справило помітного впливу на розвиток костюма, залишившись лише творчим експериментом одинаків.

У першій половині 30-х років зросла кількість фабрик, що випускали готовий одяг, збільшився асортимент виробів. Промисловий спосіб виробництва одягу поступово витісняв домашній та кустарний.

Із цього часу на розвитку костюма починає відчутно позначатись вплив професійної моди. Її здобутки пов'язані із створенням у Харкові першого в республіці осередку професійного моделювання одягу — Всеукраїнської центральної дослідної лабораторії швейної промисловості. Розгорнулася робота по впровадженню у побут таких видів одягу, які, за задумом їх авторів, повинні були визначати обличчя «нової людини».

У 30-ті роки серед селян стали інтенсивно поширюватись елементи міського одягу, внаслідок чого їхній повсякденний костюм значною мірою втратив етнічні ознаки. Прямі штани фігурного крою, піджаки, пальта спочатку доповнювали, а згодом практично витіснили елементи традиційного чоловічого одягу. Помітні зрушення відбулись у жіночому одязі: сорочки з домотканого полотна, плахти, свити замінювались блузками, ситцевими кофтами, спідницями з фабричних тканин, жакетами, пальтами. У цей час склався повсякденний костюм селян, який з певними змінами продовжує побутувати й дотепер.

Ці перетворення мали загалом позитивний характер. Однак інколи відмова від традиційного одягу, пристосованого до конкретних умов, зокрема специфіки сільськогосподарської праці, була викликана причинами скоріше престижними, ніж практичними. Особливо негативні наслідки мало руйнування прогресивних традицій, пов'язаних із користуванням одягом, його місцем у святково-обрядовій сфері життя, народній художній творчості.

Промислові тканини, що виготовлялись у ці роки, були здебільшого однотонних темних кольорів, бідні за фактурою. Намагаючись подолати ці недоліки, народні майстри звертали особливу увагу на виразність силуету, збільшували кількість конструктивно-декоративних елементів.

Водночас спрощувались, ставали чіткішими основні лінії крою: зникали поширені в традиційному одязі «вуса», «фалди» та інші елементи, які забезпечували об'ємність одягу. В чоловічому, а поступово й жіночому одязі відбувалась зміна різних типів крою на прямоспинний — зручніший, практичніший в користуванні.

Суттєво зменшилось розповсюдження полотняного одягу; окремі його види — насамперед верхнє вбрання, головні убори — практично повністю зникають з ужитку. Чоловічий полотняний одяг використовувався переважно як білизна, тобто став додатковим елементом костюма.

Загалом, починаючи з 30-х років у розвитку костюма в Україні діяли тенденції, спільні для всіх народів СРСР. Насамперед це перехід на міські види вбрання, а також зміна співвідношення традиційних та нових форм одягу на користь останніх. Костюм став визначати не стільки соціальний стан і національність людини, скільки вікову градацію та професійну специфіку.

Наступний період розвитку костюма охоплює *40—50-ті роки*. У самодіяльній моді в основному продовжували поглиблюватись зазначені вище тенденції. Це проявлялось у скороченні кількості елементів традиційних комплексів, припиненні масового виготовлення доморобних тканин та інших матеріалів для одягу, а також у тому, що виготовлення одягу ручним способом втратило значення однієї з основних галузей домашнього виробництва та кустарного промислу. Ці зміни поширились і серед населення західноукраїнських земель, возз'єднаних з радянською Україною напередодні війни.

У післявоєнний період розвиток костюма стає відчутно залежним від професійного моделювання. Важливе значення у цьому плані мало створення у 1944 р. Будинку моделей одягу в Києві, а згодом у Львові. При Львівському державному інституті прикладного та декоративного мистецтва розпочалась підготовка кваліфікованих кадрів для цих установ.

Протягом 50-х років основні напрями моделювання одягу визначали дві домінанти: доцільність та функціональність. Усе багатство функцій одягу було зведене до утилітарності, у зв'язку з чим зусилля художників-модельєрів спрямовувались на досягнення вимог простоти, легкості, лаконізму. Це не могло не збіднювати розвиток одягу, обмежувало творчі можливості професійної моди та й перешкоджало масовому впровадженню таких форм одягу.

Разом із тим 40-ві та певною мірою 50-ті роки характеризуються короточасним поверненням до традиційного

одягу, що пояснюється зниженням рівня легкої промисловості, погіршенням забезпечення населення промисловими товарами внаслідок недавньої війни. Подібні явища у розвитку побутової культури належать до своєрідної *рекультурації*, що відрізняє їх від поступального розвитку народних традицій. Форми одягу, близькі до традиційних, були поширені здебільшого серед населення тих регіонів, де вони нещодавно побутовали (Поділля, Волинь).

Значне прискорення розвитку одягу в Україні спостерігалось у *60-х роках*. Особливо це стосується міського одягу, в якому взаємодія етнічної і міжетнічної сфер культури відзначалась особливою інтенсивністю. Цьому сприяли насамперед динаміка професійної моди на основі вдосконалення моделювання одягу та зростання його промислового виробництва, масове освоєння синтетичних матеріалів. Темпи змінюваності модних тенденцій на цей час помітно зросли. Набуло поширення явище так званого *морального старіння одягу*: населення переставало використовувати за прямим призначенням речі, які ще не втратили своїх споживацьких властивостей.

Однак дистанція між зразками-еталонами та масовою продукцією промислових підприємств продовжувала залишатись досить значною. Моделювання відзначалось особливим потягом до виставочних, унікальних моделей. Чимало їх з успіхом було показано на найавторитетніших оглядах мистецтва сучасного костюма, що засвідчило й досягнення українських модельєрів. Але промисловість не була готова тиражувати виставочні моделі, тому розробка таких зразків впливала на побутуючий одяг незначною мірою. За таких умов розходження між професійною та самодіяльною модою стало поглиблюватись. При цьому міжнародні виставки показали, що *вирішення проблем одягу ізольовано від світової практики, на основі лише відродження національного стилю не може дати очікуваних результатів*.

Завдяки певному підвищенню добробуту сільських жителів, їхньої орієнтації на міські стандарти село стає масовим споживачем готового одягу промислового виробництва. Традиційний одяг у більшості районів України практично зникає з повсякденного вжитку, залишаючись, однак, важливим компонентом святково-обрядової культури. Оскільки переважна більшість населення знає традиційний народний одяг не як активно побутуюче явище, а лише у вигляді різними способами фіксованих зразків та музейних експонатів, колективний характер розвитку його традицій переривається.

Падіння престижності народного одягу було певним

чином пов'язане також із організаційними прорахунками у розвитку народних художніх промислів. Зокрема, однобічно розглядаючи широку популярність вишиваних чоловічих сорочок-«гуцулок», Укрхудожпромспілка почала переводити більшість підприємств художніх промислів на виготовлення виробів лише з геометричним орнаментом. Тенденція ігнорування розмаїтості народних традицій призвела до штучної стандартизації виробів, отже й втрати ними зв'язку з народною творчістю.

На цьому тлі особливо виразними були досягнення майстрів-індивідуалів. Вони не лише забезпечували відтворення, а й сприяли певному розвитку кращих конструктивних та декоративно-художніх традицій народного одягу окремих регіонів.

Розвиток костюма в останні десятиріччя відзначається інтенсифікацією міжетнічних тенденцій як на рівні професійної та самодіяльної моди, так і їх взаємодії, що становить загальну лінію розвитку сучасного одягу більшості народів світу. Можна сказати, що формування спільних рис в одязі населення колишнього СРСР є складовою процесу *інтернаціоналізації одягу у всесвітньому масштабі*.

У творчому плані моделювання одягу в Україні, як і інші галузі сучасної професійної творчості, зазнає помітного впливу *неофольклоризму*. Порівняно з попередніми роками, коли використання народного досвіду обмежувалось окремими видами одягу, неофольклоризм охопив розвиток костюма в цілому.

Неофольклоризм виник в зв'язку з необхідністю задовольняти природну потребу людей в урізноманітненні світу оточуючих їх речей. Використання традицій народного одягу здатне досить успішно задовольняти цю потребу. Крім того, зросли нові покоління художників, які вбачають у народних традиціях можливість відображення своїх творчих задумів. При цьому етнокультурна взаємодія на рівні професійної моди підготувала їх до сприйняття й використання конструктивних та виражальних засобів одягу не лише свого, а й інших народів. У результаті відкрились можливості для поліпшення практичних властивостей та декоративно-художнього оформлення масового одягу, що виконується у відповідності з досягненнями міжнародної моди. Насамперед це позитивно позначається на повсякденному одязі, у розвитку якого нівелюючі тенденції особливо помітні.

Українські художники-модельєри найчастіше звертаються до конструктивних особливостей сорочок, та інших видів народного одягу, запозичуючи елементи їхнього крою,

принципи силуетного вирішення, пропорції. Привертає увагу вміння народних майстрів використовувати структуру, фактуру, колір тканини, широко застосовувати (особливо у верхньому одязі) матеріали, близькі до традиційних,— овчину, натуральну та штучну шкіру тощо.

Самодіяльна мода останніх десятиліть не обмежується функцією посередника, перекладача рішень професійної моди на мову масових смаків. Особливо посилилось її значення з виникненням так званого *фолькстилю*, який забезпечує засвоєння міжетнічних цінностей етнічною культурою, збереження її локальної та зональної варіативності.

Фолькстиль належить до наймасовіших напрямів використання народного досвіду за умов масової стандартизації сучасного одягу і певною мірою сприяє подоланню негативних наслідків його промислового тиражування. Основні ознаки цього стилю — широке застосування натуральних тканин, багатоманітність прийомів поєднання окремих видів одягу, простота крою тощо — відкривають можливість кожному проявляти свої здібності, втілювати індивідуальні смаки й уподобання у створенні костюма, виборі варіантів поєднання його компонентів. Нерідко окремі види одягу, взуття, прикрас та доповнень костюма, «відкриті» фолькстилем, ставали особливо модними елементами (наприклад, кожухи, жіночі чобітки та хустки) або навіть напрямками професійної моди.

Цілком слушно, що найбільшого поширення фолькстиль набув у міському середовищі, особливо молодіжному. При цьому уявлення більшості городян про традиційний народний одяг пов'язані насамперед з виробами народних художніх промислів. Натомість серед мешканців села такі вироби тривалий час асоціювались з дореволюційним селянським побутом і витіснялись більш престижними формами. Водночас у старших вікових групах населення Карпат, Поділля, Полісся, подекуди Лівобережної України елементи, а в окремих випадках і традиційні комплекси одягу, використовувались як святкове вбрання. Останнім часом тенденція утвердження святкової функції традиційного одягу набуває дальшого поширення, а у тих регіонах, де вона побутувала раніше, стає масовою. Населення не лише використовує речі, які дійшли з давнини, а й виготовляє нові за зразками традиційних. Зокрема, можна говорити про тенденцію відродження традиційного весільного одягу.

Особливо поширеним є використання традиційного одягу як сценічних костюмів. Так, фольклорні колективи завжди намагаються передати локальні особливості народного одягу регіону, який вони представляють.

Перетворення міста на активного споживача виробів народних художніх промислів викликало помітне підвищення попиту на ці вироби. Тому підприємства художніх промислів, які тривалий час випускали головним чином сувенірну продукцію, дещо збільшили випуск товарів практичного призначення, в тому числі одягу. Розширився асортимент виробів: поряд з чоловічими сорочками й жіночими блузами виготовляються святковий жіночий одяг, комплекти дитячого вбрання, доповнення та прикраси сучасних костюмів з яскраво вираженою етнічною специфікою. З метою підвищення якості виробів, кращого забезпечення їх відповідності сучасним вимогам поглиблюється творче співробітництво професійних і народних майстрів.

Помітно поживавилась діяльність майстрів-індивідуалів, які створили чимало високохудожніх зразків сучасного костюма, прикрас та доповнень до нього. Вишукані ансамблі одягу з успіхом демонструються на багатьох виставках у нас та за рубежем. Сучасним майстрам притаманна творча інтерпретація основних принципів народного одягу, насамперед функціонального призначення виробу, його зв'язку з матеріалом, технікою виконання традиційних прийомів декоративно-художнього оформлення тощо. Кращі з них володіють умінням передавати практичні та естетичні властивості матеріалів, їх пластику і фактуру. Намагаючись надати виробам виразності, майстри активно звертаються до різноманітних засобів декорування, застосовуючи аплікації з шкіри, прикраси з металу тощо.

Отже, у сучасному костюмі українців поряд із набутками світової моди продовжують використовуватись традиційні речі. Більше того, престижність багатьох елементів традиційних комплексів та прийомів їх декоративно-художнього оформлення помітно підвищується. Внаслідок цього за умов нівелювання побутової культури сучасний костюм зберігає певні риси національної своєрідності.

Література: Древняя одежда народов Восточной Европы / Под ред. М. Г. Рабиновича. М., 1986; Волков (Вовк) Ф. К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916. Т. II; Матейко К. I. Український народний одяг. К., 1977; Николаева Т. А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. К., 1988; Український народний одяг в акварелях Ю. Глоговського. К., 1987; Этнография восточных славян / Под ред. Ю. В. Бромлея, К. В. Чистова. М., 1987; Яворницький Д. I. Історія запорізьких козаків // Жовтень. 1988. № 8.

6. ЇЖА І ХАРЧУВАННЯ

Господарська основа харчування. Система харчування складається з сукупності певних ознак традиційно-побутової культури етносу: набір харчових продуктів, способи їх обробки і приготування страв, харчові обмеження, заборони й переваги, режим повсякденного харчування, асортимент обрядових страв, звичаї, пов'язані з приготуванням і споживанням їжі.

Харчування українців, як і інших народів, формувалося у значній залежності від природно-географічних умов і зумовлених ними напрямів господарської діяльності.

Нагадаємо, що до середини ХІХ ст. в Україні склався господарський комплекс, що сполучав землеробство зі скотарством (при перевазі землеробства), а рибальство, мисливство, бджільництво, збиральництво як способи набуття харчових продуктів являли собою допоміжні промисли. Незважаючи на швидкий розвиток капіталістичних відносин і внутрішнього ринку кінця ХІХ — початку ХХ ст., виробництво і споживання продуктів харчування у більшості селянських господарств продовжувало зберігати головним чином традиційний характер.

Здавна основні орні площі в Україні були засіяні житом, і лише на Півдні все більші території серед зернових відводили під пшеницю, яка на початку ХХ ст. займала вже біля третини всіх посівних площ. Сіяли також гречку, просо, ячмінь, овес, із бобових — горох, квасолю, з олійних — коноплі, льон, мак, згодом значного поширення набуває соняшник. З кінця ХІХ — початку ХХ ст. на всій території України розповсюджується кукурудза, але вона не відіграла помітної ролі у харчуванні.

Овочеві культури були представлені капустою, буряком, морквою, огірками, цибулею, часником і відносно новою культурою — картоплею, яка у ХVІІІ ст. ще посилено пропагувалася аграрниками серед заможних кіл населення, а наприкінці ХІХ ст. стала одним з головних заміників

хліба, становлячи у деяких районах третину всієї домашньої поживи. З баштанних культур вирощувався на всій території України гарбуз, а кавун і диня — переважно у південних і південно-східних губерніях. Для приправи культивували петрушку, пастернак, хрін, кріп, збирали також дикоростучі м'яту, чебрець, кмін.

Природно-географічні умови сприяли розвиткові садівництва, яке здавна було одним із важливих занять в Україні. Вирощували яблука, груші, сливи, вишні, смородину.

Скотарство, а пізніше тваринництво відіграло значну роль у південних та особливо гірських районах. У селянських господарствах тримали велику рогату худобу, переважно для молока й використання як тягової сили, свиней — для м'яса й жирів, овець — для м'яса (у Карпатах — і для молочних продуктів), птицю. Колись значна роль бджільництва на початку ХХ ст. поступово зменшується. Із допоміжних занять найпоширенішим було рибальство, чому сприяла мережа річок, велика кількість озер і ставків. У ХІХ ст. у річках водилися осетри, предметами промислу були також язь, лящ, жерех, чехоня тощо, у озерах, ставках і невеликих річках ловили линів, коропів, карасів. Щодо мисливства, то воно було мало поширеним у селянському середовищі через дорожнечу вогнепальної зброї. Дикого звіра і птицю добували здебільшого у Карпатах і на Поліссі за допомогою пасток чи сіток. Звичайними об'єктами полювання були птиці — дрохви, куріпки, тетереви, качки, лебеді, гуси, а із звірини — зайці, дикі кози, зрідка вепри.

Збиральництво продовжувало існувати і у ХІХ, і у ХХ ст. Воно суттєво доповнювало асортимент продуктів, який у бідних господарів був досить обмеженим. Збирали гриби, чорниці, суниці, калину, дикі вишні та сливи, бузину, пасльон, лісові яблука-дички тощо. Навесні цідили березовий і кленовий сік, збирали щавель, кропиву, лободу, дикий часник і цибулю.

Харчові запаси. Важливим елементом системи харчування є обробка продуктів для довшого зберігання, тобто створення харчових запасів для приготування страв.

У ХІХ ст. основним способом переробки зерна в Україні був *млинарський*. На борошно мололи жито, пшеницю, гречку, просо, ячмінь, кукурудзу. На крупорушках дерли крупи з проса, гречки, ячменю, пшениці й кукурудзи. Крупи виготовляли також у власному господарстві — товкли у ступах, мололи на ручних жорнах. Цими знаряддями користувалися лише для одержання невеликої кількості зерна,

найчастіше у голодні, неврожайні роки,— звідси й приказка: «Ступа й жорна — біда чорна». Крупи та мука були основними й надійними харчовими заготовками.

Найбільш давнім способом консервування овочевих продуктів для створення сезонних запасів (здебільшого на зиму) були *соління* й *квашіння*. Квасили й солили капусту, буряки, яблука, груші, огірки, кавуни, сливи, гриби. Ці способи дозволяли довго зберігати продукти і вживати їх потім у сирому вигляді або після термічної обробки.

Одним із поширених способів заготівлі садовини й продуктів збиральництва було *сушіння*. Сушили яблука, груші, сливи, вишні, смородину, чорниці, терен, гриби, на Півдні — абрикоси. З березового й кленового соку робили квас.

Через те, що *продукти тваринництва* були досить дорогими, більшість селян прагнули продати не лише надлишки м'ясо-молочних харчів, але й те, що було необхідне для власного харчування. Худобу кололи раз або двічі на рік, на великі свята: Різдво й Паску. Українці надавали перевагу свинині. Телятину або воловину й баранину продавали майже завжди, а із свинини робили запаси часом на цілий рік для власного споживання. Нутряний жир (*уздір*) злегка присолювали, завивали рулетом і зберігали у полотняних торбинках, використовуючи потім для заправки страв. З уздору ж та з кишкового жиру витоплювали смалець, шкварки. Сало різали смугами, солили і зберігали у скринях або торбах, підвішених на горищі або у димарях. М'ясо готували свіжим або свіжозамороженим, іноді його присолювали й зберігали у діжках. Кишки й шлунок після ретельної обробки начиняли м'ясом, салом (підчеревиною), кров'ю — з них виходили ковбаси, ковбик, кров'янка. Для тривалого збереження смажені ковбаси заливали смальцем і тримали на холоді. На Заході України виготовляли також вуджені ковбаси, шинку. Сало, ковбаси, шинку, смалець споживали і як готову страву, і як додаток до інших страв: капусти, каш, борщу.

З *молочних продуктів* на запас для пісних днів збирали сир, у районах Карпат і Буджаку — ще й овечу бринзу. Менш тривалі запаси робили зі сметани, яку переробляли на масло, здебільшого на продаж. Молоко зквашували на кисляк і ряжанку, зберігаючи у холодних місцях (льох, стебка).

Суттєвим доповненням до бідної на білки селянської їжі була *риба*. Її солили і зберігали у діжках, солону ще й в'ялили на повітрі або сушили у печі. Зберігали у полотняних торбинах, підвішених у коморі чи на горищі.

Повсякденні страви. Найбільш поширеними в Україні стравами були ті, що виготовлені з рослинних складників. Узагалі щоденну їжу можна розподілити на дві групи: *страви з рослин* і *страви з продуктів тваринного походження*. Перші в свою чергу поділимо на *страви з зернових* і *овочеві*, другі — на *м'ясні, молочні й рибні*. Українській кухні властиве приготування страв переважно способами варіння й тушкування і меншою мірою смаження й печіння, що зумовлено конструкцією української печі.

Серед рослинних страв більшу роль відігравали страви із зернових. Найдавніші за походженням, нескладні у приготуванні й висококалорійні каші складали суттєву частину народної їжі. Каші виготовлялися з проса (*пшоняна, ягляна*), гречки, кукурудзи (*кулеша*), ячменю (*пенцак, зубці, путря*), вівса, зрідка пшениці (*дробленка*). Із цих же крупів варили й рідкі страви: *пшоняний куліш, ячний крупник* та ін. На відміну від білорусів українці не готували каш з житніх крупів. Дуже поширеними на Україні були кашоподібні страви з борошна різних злаків: *гречана лемішка, пшенична або житня соломаха, пшоняні малаї, кукурудзяна мамалига, вівсяне толокно*. Борошняні варені страви, що попередньо піддавалися ферментації (бродинню), теж були здавна поширені на Україні; їх витоки можна знайти ще у давньоруській кухні. Це зокрема, вівсяний кисіль (*жур*), житньо-гречана *кваша*. Про деякі з цих страв згадується в «Енеїді» І. Котляревського:

На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, путрю, квашу
і з маком медовий шулик.

Варені страви з борошна не обмежувалися кашоподібними. В Україні готували ще велику кількість інших: *затірку, галушки, локшину, вареники, варяниці*, на Заході — *кльоцки*, на Поліссі — *коми*. Для затірки, локшини, варяниць і галушок готували круте прісне (бажано на яйцях) тісто і варили у ющі, молоці, воді. Їли з різними приправами. Вареники начиняли капустою, картоплею, сиром, гречаною кашею, маком, вареними й товченими сухофруктами, свіжими ягодами, а на Полтавщині — ще й вареною квасолею, часом перетертою з калиною, з підсмаженим пшеничним борошном. Поширеною пісною начинкою була *урда*, що утворювалась при кип'ятінні тертого конопляного сім'я. Вареники засмажували салом чи олією з цибулею, заправляли сметаною, ряжанкою. Їх готували з гречаної або пшеничної муки переважно у неділю або святкові дні.

Із печених страв найбільше цінувався хліб. «Хліб усьому голова», «Без хліба — суха бесіда», «Рибка без хліба бридка» — ці та інші приказки оцінюють величезну роль хліба у побутовій культурі. Хліб був не лише предметом їжі, він виконував і символічну функцію у багатьох обрядах.

В Україні хліб пекли переважно з житньої муки, що із здивуванням засвідчували іноземні мандрівники (зокрема Павло Алеппський, XVII ст.). Українців же, які «ходили» в чужі землі (В. Г. Григорович-Барський, XVIII ст.), дивував солодкий, як мед, пшеничний хліб, яким харчувалися європейці. Але у другій половині XIX ст. із зубожінням великої частини українських селян житній хліб без домішок ставав рідкістю. На Півдні сіяли більше пшениці, тому у цьому регіоні забезпеченість пшеничним хлібом (щоправда, теж з разового борошна і з домішками) була кращою. На Полтавщині й Слобожанщині переважав житній хліб з гречаними домішками, на Поліссі — з картопляними, у Західній Україні — ячмінними, кукурудзяними, вівсяними, а в Карпатах пекли й чисті *вівсяники*.

Найбільш характерним способом виготовлення хліба був опарний (розчинний), тобто шляхом ферментації. Хліб завдавали у дерев'яній діжі на залишкові розчини з минулої випічки, вимішували спочатку дерев'яною копісткою, а з додаванням борошна й загустінням тіста — рукою. Тісто підходило декілька годин у теплому місці. Випікали хліб у гарячій печі на капустиному або дубовому листі без форми.

Хліб готували раз на тиждень, найчастіше у суботу. Цим займалися жінки, рідше дівчата. Виготовлення хліба було своєрідним ритуалом, обставлялося низкою заборон і обмежень. Так, не можна було пекти хліб у п'ятницю, тримати двері відчиненими при садженні хліба у піч, торкатися до тіста «нечистій» жінці, позичати з дому хлібну діжу й лопату тощо.

Хліб символізував гостинність, добробут, ним благословляли молодих на щасливе подружнє життя, вітали матір з новонародженим, з хлібом-сіллю зустрічали дорогих гостей, вперше входили в нову хату.

Із вчиненого тіста готували *перепічки* або *підпалки*, якщо хліба не вистачало на тиждень. Пекли *пампушки*, *книші* з олією, *пирого* з капустою, гречаною кашею, сиром, вареними й підсмаженими потрохами, цибулею, горохом, квасолею, маком, гарбузом, ягодами і фруктами (свіжими, відвареними чи сушеними). Ці вироби, як і хліб, лише на великі свята пекли з пшеничного тіста, частіше — з жит-

нього. Робили також гречані *стовбці*, *пампушки*, *гречаники*. Із пшоняного й кукурудзяного борошна з домішками житньої чи пшеничної муки на Поділлі готували *малаї*.

Найдавнішим за способом приготування хліба можна вважати хліб прісний, без закваски. В Україні це були *коржі*, які смажили на сковороді у невеликій кількості олії (рідше смальцю) або у печі. Їх готували здебільшого у пости, на свята (Маковія, Спасо-Преображення). З тонко розкачаного тіста, підсмаженого і перекладеного засмажкою з олії й цибулі, робили *пундики*. Досить поширені були *млинці* з різних видів муки.

Українській кухні — більше, ніж російській чи білоруській — притаманні овочеві страви. Безумовно, найбільш популярною і улюбленою серед них був *борщ*. Існувало три різновиди страв із цією назвою. Найпоширенішим був борщ з капустою й квашеним буряком, морквою, цибулею. У ХІХ ст. до борщу вже додавали картоплю. На півдні й сході України борщ найчастіше готували з квасолею. Заправляли його буряковим квасом, сироваткою, по можливості сметаною. На свята варили борщ з м'ясом, а у будні заправляли салом. У піст в юшку клали сушену рибу або гриби, а заправляли олією. Навесні готували зелений борщ із щавлем, молодою зеленню кропиви, лободи, кропу, петрушки, заправляли яйцями і по можливості сметаною. Влітку популярним був холодний борщ на сироватці, який не варили. До сироватки лише додавали варену картоплю або буряк, петрушку, кріп, цибулю, по можливості круте яйце й сметану.

Дуже поширеною овочевою стравою був *капусняк* із квашеної капусти з пшоном. Борщ і капусняк готували і щоденно, і на всі свята й родинні урочистості. Капуста ще з давньоруських часів була однією з найпоширеніших городніх рослин, яку споживали сирого або квашеною у стравах типу салатів, тушкованою, вареною, смаженою.

Багато споживали й харчових гарбузів (гарбузова каша, печений гарбуз, начинка у пироги).

Цибуля, часник, червоний перець були популярними приправами, а з тертого хрину робили гостру страву типу соуса, заправляючи його буряковим квасом або оцтом. З чорної й білої редьки з олією готували гострі салати. Багато споживали свіжих і солоних огірків, а з початку ХХ ст. у південних районах почали солити помідори.

Особливе місце у харчуванні українських селян займала картопля. Хоча вона з'явилася в Україні відносно пізно, з неї готували велику кількість простих і поживних страв:

тушкована, печена, смажена, варена у різних видах, *оладки й деруни, коми й кльоцки* — ось далеко не повний їх перелік.

Із фруктів і ягід робили начинки для пирогів, вареників, використовували їх для узварів, їли свіжими.

М'ясні страви у повсякденному селянському побуті, як ми знаємо, були рідкістю. Багато споживали лише сала як у сирому вигляді (з цибулею, часником, хрінном, огірками), так і печеним, смаженим, вареним, а також у вигляді заправок. Страви з птиці готували переважно у неділю, а з м'яса — лише на свята. Зі свинини готували *печеню й душенину*, зрідка *голубці*, з ніжок варили холодець (*драглі, гишки*), з голови робили *ковбик*. Споживали й печінку, легені (як начинку для святкових пирогів), *хляки* або *рубці* з січеного вареного шлунка й кишок (овечих або телячих) із пшоном і спеціями. Яйця (варені й смажені) теж були приналежністю святкового столу.

Спеціальних рибних страв було мало. Нерідко в піст готували *юшку* із свіжої, сушеної або в'яленої риби, їли солону рибу, на свята пекли пироги з рибою або робили *товченики*.

Молочні страви споживали частіше. На селянському столі бували свіже й кисле молоко, відтоплений сир. У неділю й на свята варили вареники, пекли пироги з сиром. У Карпатах, де виготовляли *бринзу* й *будз*, їх додавали до *мамалиги* (*кулеші*), їли на полудень, вечерю. Сметану й масло звичайно продавали, залишаючи собі зрідка лише мізерну кількість для забілу борщів. Із втопленого у печі молока, заправленого сметаною, робили *ряжанку* (*роблену сметану, завдаванку, колотуху*), яка теж не була повсякденною стравою.

З напоїв домашнього виробництва найпоширенішими були *узвари* з сушини й свіжих фруктів чи ягід, *варенуха*, кваси: *сирівець* (хлібний квас), *буряковий, грушовий, яблучний, березовий*. Кваси відомі ще з часів Київської Русі, згадки про них є у «Повести временных лет». Пили також *сироватку, маслянку* (від сиру й масла), *жентицю* (від бринзи).

Хмільний мед і *пиво*, широко розповсюджені за часів Київської Русі, наприкінці ХІХ ст. готували вже рідко, а *медова сита* залишалася як ритуальний напій. *Наливки* й *настойки*, докладно описані І. Котляревським і М. Гоголем, виготовлялися лише у багатих селян і поміщиків.

Чай у ХІХ ст. ще не набув поширення у селянському середовищі. Заварювали й пили *настої цілющих рослин*: м'яти, звіробою, чебрецю, а також липовий цвіт, а то й

просто вишневі чи малинові гілки. *Кава* в Україні з'явилася на початку ХХ ст. більше у західних областях і тільки серед заможної частини суспільства.

Харчові заборони. На особливу увагу в харчуванні заслуговують заборони, які здебільшого мають давнє походження.

Одною з найпоширеніших заборон, адаптованих християнською релігією, є постування. Взагалі заборона споживання їжі тваринного походження у певні дні може й мала б раціональний характер, якби постування не охоплювало близько половини календарного року: сім тижнів Великого посту перед Паскою, від трьох до шести тижнів Петрівки, два — Спасівки, шість — Пилипівки і щотижневий піст у середу й п'ятницю навіть у М'ясоїд.

Деякі з заборон, продиктованих християнством, були засвоєні ще за часів Київської Русі (заборона на споживання конини), деякі ж (споживання крові і, таким чином, страв типу кров'янки) ігнорувались народом, і багатівікова боротьба християнської церкви проти «нечестивої трапези» залишалася марною.

Проте окремі з раціональних заборон і пов'язаних з ними звичаєвих обмежень продовжували існувати протягом століть. Так, заборонялося споживати здохлих тварин, не допускалися до спільної трапези люди, які знімали з тварин шкури (*шкуродери, гицелі*), тощо.

Режим харчування. Режим харчування селянина великою мірою залежав від режиму робочого дня й того чи іншого календарного сезону. Харчувалися завжди тричі на день (*сніданок, обід, вечеря*), а у гарячі польові весняно-літні дні додавали ще й *полуденок (полудень, полудник, підвечірок)*.

Усі прийоми їжі (крім полудника) були обов'язково пов'язані з гарячою, переважно вареною, стравою, для чого двічі витоплювали піч — вранці, готуючи сніданок і обід, і ввечері. Сніданок і вечеря мали досить різноманітне меню, в обід же майже завжди готували борщ (рідко капуста) і кашу. Обід ніс і певне символічне навантаження: єднання сім'ї. Обідали завжди разом, з однієї миски, кожний член сім'ї мав визначене місце, першим починав їсти старший у родині. Під час обіду заборонялося сваритися й просто голосно розмовляти, сміятися, стукати ложками тощо. Їжа, яка зароблялася важкою працею, вимагала й відповідного ставлення до неї.

У неділю не працювали. У ці дні кожна сім'я прагнула

приготувати більш різноманітну їжу: млинці, пироги. У неділю ходили у гості здебільшого до родичів чи кумів. Приймати гостя, особливо в обідню пору, за традицією вважалося доброю ознакою: гість приносив до оселі достаток. Гостей пригощали кращим, що було в домі, а старців, жебраків, прочан і убогих не відпускали без милостині. На знак гостинності на столі завжди лежали хліб-сіль, накриті рушником.

Обрядова їжа. Народна обрядова їжа — святкова, ритуальна або церемоніальна — не лише засіб задоволення життєвої потреби людини, а й важлива форма соціального спілкування, традиційна суспільна цінність, що несе на собі символічне навантаження.

Умовно поділивши обрядовий цикл свят на дві групи — *сімейні й календарні*, розглянемо їжу як їх незмінний атрибут. Так, у сімейних обрядах найбільш значимими є ті, що пов'язані з народженням дитини (родини, хрестини), весіллям і похоронами.

У *родинах* харчова атрибутика грала особливу роль при відвідуванні породіллі. За традицією це могли робити лише жінки. З собою вони несли хліб або хлібні вироби, яйця, мед, узвар або фрукти з узвару, тим самим допомагаючи слабій після пологів жінці калорійними продуктами. Подібний звичай громадської взаємодопомоги існував в Україні і в інших урочистих випадках: на весілля молодим підносили не лише дарунки, а й хліб, борошно, яйця, масло, цукор. На поминки теж годилося нести хліб, борошно, зерно або крупу. Ці продукти здавна сприймалися людьми як ті, що мають магічну силу.

У *весільній обрядовості* хліб, як ми знаємо, був одним з найголовніших атрибутів. Із хлібом ходили старости, хлібом благословляли молодих на подружнє життя, зустрічали й проводжали наречених, ходили до сватів тощо.

Виразною особливістю українського весільного обряду було виготовлення спеціального хліба — *короваю*. Ареал поширення короваю охоплює майже всю територію України (крім деяких районів Закарпаття та Середньої Наддністрянщини, де функції короваю виконували *весільні колачі*). Значення короваю в українському весіллі було настільки великим, що молодий, якому за певних причин (через бідність, сирітство) не випікали короваю, одержував прізвисько «Безкоровайний».

Коровай виготовляли, як правило, у обох молодих і ділили під час їх дарування. Коровай мав глибокий символічний зміст: єднання молодих у сім'ю, єднання двох

родин, продовження роду, плодючість, перехід молодих до вищої соціальної групи тощо. Усе, що стосувалося короваю, набувало й магічного значення. Коровайницями не мали права бути вдовиці або розведені — лише особа щасливої подружньої долі допускалася до діжі. Коровайну діжу й піч величали піснями, водою з-під помитих коровайницею рук умивали всіх присутніх на коровайному обряді, потім урочисто виливали цю воду під плодюче дерево.

Характерним весільним печивом були також *шишки*, якими обдаровували коровайниць, гостей, весільну челядь, молодь, яку не частували короваєм. У деяких районах роль шишок виконували *перепійці*, *зозульки*, *гуски*, *качки*. Їли й інше печиво — *верч* на Поліссі, *лежень* на Правобережжі, *дивень* на Півдні тощо.

Глибокого символічного змісту набувало у весіллі хлібне зерно, яким «посівали» молодого, випроводжаючи його з батьківського дому до шлюбу й молодих по шлюбі. У деяких районах до жита чи пшениці додавали овес, горіхи, які становлять один ряд у символіці продовження роду.

У поховальному обряді поминальна трапеза мала велике значення, продовжуючи традиції давньоруської тризни. Поминальне застілля на Україні навіть мало назву *обід* (*гобід*, *вобід*). Родинні поминки справляли у день похорону, на дев'ятий, сороковий день і через рік по смерті.

Обов'язковою ритуальною стравою на поминках було *коливо* (на Сході й Півдні воно називалося *канун*). Готували його з вареної пшениці з медовою ситою, яку пізніше у південних районах поступово замінив варений рис. На Поліссі пшеницю замінили білі булочки чи дрібно покришений пшеничний хліб, змащені медовою ситою.

Хліб набував символічного навантаження і в поховальному обряді: з хлібом (зерном, борошном) родичі йшли прощатися з небіжчиком, хліб клали на віко труни у поховальній процесії, хліб (печиво, пиріжки) роздавали присутнім на похороні чи на поминках, зерном посипали місце після виносу покійного з хати. Хлібне зерно, борошно, печений хліб і тут символізували невпинність людського роду, добробут у родині й громаді, які втратили свого члена.

Не меншим є значення хліба й хлібного зерна у *календарній обрядовості*. Різдвяні свята починалися Святим вечором. Це був останній день Пилипівського посту, тому за звичаєм готували щедрий, але пісний стіл: дванадцять страв з рибою та грибами, борщ, каша, книші, вареники. Ритуальними стравами були кутя з вареної пшениці з

медовою ситою, тертим маком і горіхами та узвар із сухих груш, вишень, яблук, слив. Кутю готували й на переддень Водохрещі, а у деяких районах і на Новий рік.

Переддень Нового року (Маланки) та ніч і день Нового року (Василя) відзначалися багатим застіллям, яке віщувало майбутній урожай і добробут в родині й називалося Щедрий вечір. У цей день ватаги щедрувальників вітали піснями односельців, одержуючи нехитру платню у вигляді паляниць, ковбаси, вареників, млинців тощо.

Багатством молочних страв відрізнялася Масляна, або Масниця. Цей тиждень у народі називався Сиропусним, бо м'ясні страви виключалися з раціону. Після цього починався семитижневий Великий піст. У середохресну середу, тобто рівно посередині посту, випікали хрести з тіста, які мали ритуальний характер. Хрести зберігали у посівному зерні, а потім їх під час сівби їли самі, давали худобі, заковували у землю на кутах ниви. Такий синкретизм язичництва (жертва, яку приносять землі) й християнства (форма печива) взагалі властивий трудовій обрядовості.

До Великодня готувалося ще пишніше застілля, ніж на Різдво. Пекли паски з пшеничної муки тонкого помолу, фарбували крашанки, писали писанки, робили ковбаси, смажили кров'янку, пекли книші, колачі, хліб. Годилося святити у церкві частину від кожної страви — «щоб господарство велося».

Через тиждень після Паски (у неділю, понеділок чи вівторок) відзначали громадські поминки (*проводи, гробки, могилки*). У ці дні провідували могили родичів, прибирали їх і влаштовували на цвинтарі спільні обіди у складчину, іноді цілим селом, іноді групами. Громадських обідів не робили лише у деяких районах Західної України.

Літні свята не відзначалися великими застіллями й спеціальними ритуальними стравами, — очевидно, через зайнятість у період косовиці, жнив, городніх робіт. Виняток можуть становити лише петрівські *мандрики* з сиру — печиво, яке виготовляли для дітей. Наприкінці літа на Маковія і Спаса пекли коржі — *шулики*, які їли з маком і медом.

Осінні свята проходили під знаком парубочо-дівочих гулянь. Одним з найяскравіших у цьому ряду було свято Андрія. Дівчата ворожили на *балабушках*, тісто для яких заміщували на воді, принесеній від криниці ротом. Молодь грала з *калотою* — великим коржем, який підвішували у хаті до сволока. Дослідники слушно виводили назву цього печива від слова «коляда», пов'язуючи його з символом сонця, зі святом зимового сонцестояння.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. харчування не лише селян, але й інших верств населення України зберегло традиційний характер. Так, у системі харчування городян переважали усталені способи приготування їжі й харчових запасів, застільний етикет, переваги та заборони. Меншою мірою це стосується обрядової їжі, проте у сфері релігійного календаря й сімейної обрядовості у робітників, міщан, навіть дрібного поміщицтва побутовали кутя й паска, крашанки й пироги, коливо й колачі. Звичайно, аграрна обрядова харчова атрибутика була зовсім відсутня.

У сучасній системі харчування українців обрядові трапези мають здебільшого традиційну структуру. Зокрема, популярна більшість обрядових дійств, пов'язаних із приготуванням і функціонуванням хліба, з хлібним колоссям і зерном. Таким чином, успадковані від предків традиційні цінності не втрачають свого значення й донині.

Збереглася, зокрема, поминальна трапеза з обов'язковою й сьогодні стравою — коливом (кануном). Отримавши нову, не характерну для нього престижну функцію, поминальний обід значно розширив своє меню за рахунок тих страв, які раніше готували на весілля, хрестини та інші урочистості й свята. При цьому збереглася й традиційна основа поминок із тими стравами, які здавна були характерними для того чи іншого регіону України.

У сучасній весільній і календарній обрядовості досі є обов'язковим обрядовий хліб — коровай. Широко побутують обряди виготовлення й дарування весільного короваю, а на обжинках вручення короваю стало апофеозом цього свята, символом поваги до хлібороба. Ці елементи обжинків мають значне етичне й естетичне навантаження.

Продовжуються традиції харчових переваг, зокрема у способах переробки продуктів і виготовлення страв, що є однією з причин збереження й відновлення на селі традиційного хатнього вогнища — печі. Приготування ритуальних страв (особливо весільних і поминальних) — також вагомий аргумент на користь збереження у сільському побуті варистої печі поряд із газовими плитами.

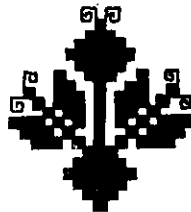
Розвиток домашньої кулінарії в місті й на селі дещо універсалізує заготівки, зроблені власними руками не лише у традиційний спосіб, а й за допомогою консервування овочів, фруктів, грибів і навіть м'яса й сала. Це великою мірою порушує досить значну в минулому сезонність харчування.

Характер інновацій у сучасному харчуванні стосується насамперед рівня споживання, підвищення калорійності, розширення асортименту страв за рахунок міжетнічних та

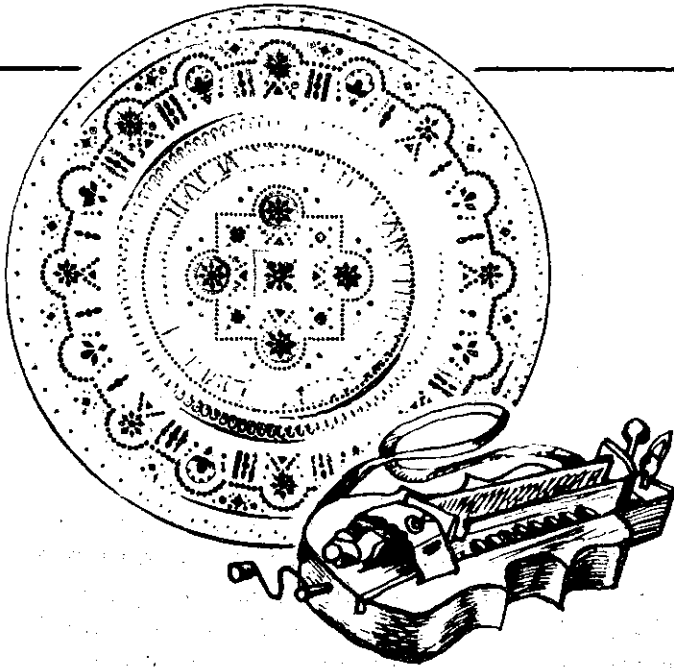
інших контактів, упровадження малої побутової техніки, газифікації, електрифікації жител тощо. Проте спостерігається й тенденція звуження якісного розмаїття повсякденного меню. Майже повністю забуті страви з вівсяних, ячних, гречаних, кукурудзяних крупів і борошна, виготовлені, зокрема, за допомогою ферментації, а також деякі види традиційних напоїв.

В останні десятиліття неабияку роль і в місті, й на селі відіграє громадське харчування. За всіх недоліків цієї системи, які, зокрема, виявляються у стандартизації їжі, вона чималою мірою сприяє закріпленню в побуті, збереженню й навіть відродженню певних традиційних страв. Кращі набутки української національної кухні — борщ із пампушками, вареники, галушки та багато інших — органічно входять до раціону харчування різних народів, стають символами-репрезентантами народної матеріальної культури взагалі.

Література: *Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія. К., 1977; *Гаврилюк Н. К.* Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). К., 1981; *Гонтар Г. О.* Народне харчування українців Карпат. К., 1979; *Етнографія Києва і Київщини / За ред. В. Ф. Горленка.* К., 1986; *Токарев С. А.* К методике этнографического изучения материальной культуры // Сов. этнография. 1970. № 4.

Розділ 3 Духовна культура українського народу

Громадський побут і звичаєвість

Сім'я і родинна обрядовість

Усна народна творчість

Народне образотворче мистецтво

*Народні знання, світоглядні
уявлення, вірування, мораль*

Культура традиційна і сучасна

1. ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ І ЗВИЧАЄВІСТЬ

Сільська громада та звичаєве право. Породжений об'єктивними соціально-економічними умовами і тісно пов'язаний з ними громадський побут кожного етносу — не застигле явище, а динамічна система, в якій постійно відбувається взаємодія старих, нових і змішаних форм. У цьому складному процесі традиції, як правило, постійно трансформуються (або зовсім виходять з ужитку), а інновації через компромісні форми перетворюються на традиції. Таким чином забезпечується живий зв'язок історії, відбувається передання культурних надбань від покоління до покоління, без якого не може існувати жоден народ.

Духовну культуру й побут суспільства доби феодалізму і капіталізму значною мірою визначав принцип *корпоративності* — належності індивіда до певного стану, верстви. Представники різних соціальних груп — дворяни, купці, духовенство, чиновники, ремісники, селяни, робітники та ін. — мали характерні особливості життя, свої традиції, звичаї, свята і розваги, свій кодекс поведінки — писаний або неписаний. Суттєво відрізнявся громадський побут міста і села. Диференціація культури посилювалася за рахунок національних, конфесійних, професійних відмінностей.

До початку ХХ ст. селянство складало основну масу населення України. Землеробський тип господарства, успадкований з часів неоліту, довгі віки визначав характер розвитку всіх сфер економічного і соціального життя слов'янських етносів. Тому природно, що саме селянство було головним носієм історичної та фольклорної пам'яті народу.

Традиційні форми громадського побуту українців найтіснішим чином пов'язані з сільською територіальною общиною — *громадою*. Утворена на стадії первісного родового ладу, сільська громада остаточно сформувалась у період раннього феодалізму. В середні віки вона існувала в Україні під назвою *копа*, *купа* і була органом місцевого

самоуправління. Інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин, закріпачення селянства сприяли руйнуванню поземельної общини. Цей процес у різних регіонах України проходив нерівномірно. Головною його ознакою був поступовий перехід від колективних форм землеволодіння до приватної власності окремих господарів на землю.

Якщо на Західній Україні та Правобережжі у зв'язку з інтенсивним розвитком фільваркового господарства сільська община була підірвана вже в XVI—XVII ст., то на Лівобережній та Слобідській Україні цей соціальний інститут активно функціонував і у XVIII ст. Розклад феодально-кріпосницьких та утвердження капіталістичних відносин остаточно зруйнували економічний базис громади. Буржуазні реформи в Австро-Угорщині (1848 р.) і царській Росії (1861 р.) законодавчо оформили її перетворення на найнижчу адміністративно-територіальну одиницю місцевого управління, підпорядковану державній владі. У XIX — на початку XX ст. подвірне землеволодіння вже цілковито панувало в Україні.

Проте у житті та побуті селянина стійко утримувались численні общинні пережитки, частина яких виявилась досить пластичною щодо нових умов соціально-економічного розвитку. Пройшовши багатовіковий шлях розвитку й зберігаючи певну спадкоємність із давньоруською общиною, пізня сільська громада являла собою насамперед територіальне об'єднання, що трималось на основі сусідських зв'язків. У структурі феодального, а певною мірою й капіталістичного суспільства вона відігравала роль станової організації селянства, яка регулювала усі аспекти його життєдіяльності. При цьому, з одного боку, вона була пережитком середньовічного укладу, а з другого — демократичною організацією, яка згуртовувала селян у боротьбі за свої права. Усна творчість українців відобразила погляд народу на громаду як велику колективну силу: «Громада — великий чоловік», «Де людей купа, не болить у пупа», «Що громада скаже, то й пан не pomoже» та ін.

У житті дореволюційного села паралельно з офіційним (юридичним) правом зберігала силу ціла система народних правових звичаїв, які протягом століть передавалися від покоління до покоління. На основі звичаєвого (*копного*) права, деякі з норм якого сформувались ще в період Київської Русі, вирішувались питання, пов'язані з земельною власністю, наслідуванням майна, орендою, особистим наймом, провинною членів общини тощо. Існували два типи громадського землеволодіння: *общинно-подушний* і *общинно-подвірний*. За першим з них одиницею розподілу землі була

душа, за другим — двір. Періодичні переділи землі були великою подією в житті кожного села. Вони відбувались завжди прилюдно з додержанням певних звичаїв. Сільська громада в Україні мала право відбирати общинний наділ у одного господаря (при несправній сплаті податків) і передавати іншому.

Крім земельних угідь, у користуванні громади перебували спільні ліси, водоймища, пасовища. За середньовіччя усі общинники користувалися ними спільно на правах колективного власника. Пізніше розпочався процес відчуження громадських володінь, які переходили до казни й окремих землевласників. Проте в народі досить міцно утримувались давні общинні уявлення про те, що приватна власність може поширюватись лише на поле, город, садок, які вимагали праці людей. Природні ж багатства — ліс, гриби, ягоди, звірі, риба в річці та інше, що «від бога» — визнавались загальними. Такі погляди сільських общинників нерідко ставали причиною їх гострих сутичок з поміщиками-землевласниками та офіційною владою. Боротьба за *сервітути* — право на вільне користування лісами, пасовищами, місцями рибної ловлі, добування глини, піску, каменю тощо — на Західній Україні після реформи 1848 р. вилилась у цілу низку судових процесів, відкритих виступів і масових заворушень. При цьому сільські громади виявляли велику наполегливість і рішучість. Із свого гурту вони обирали ходоків, які рушали «шукати правду» до Львова й навіть Відня.

Пережитки форм громадського землекористування у деяких місцях збереглися навіть при індивідуальному обробітку ґрунтів. Зокрема, на Бойківщині до початку ХХ ст. звичаєве право дозволяло вільно користуватися для випасу худоби чужою землею від Покрови (1 жовтня ст. ст.) до Св. Юрія (26 листопада). А в деяких районах Сумської області ще й нині щорічний розподіл сіножатей серед окремих сімей відбувається у відповідності з методикою общинних переділів.

Як при подушній, так і при подвірній формі землеволодіння громада відповідала круговою порукою за кожного із своїх членів при відбуванні казенних, земських і громадських повинностей, визначала заходи і способи стягнення недоїмок. В особі своїх повноважних представників громада стежила за станом селянських господарств, використанням громадських лісів, пасовищ, здавала їх у тимчасову оренду, а подекуди контролювала діяльність корчем, ярмарків, базарів, визначала ціни на товари, перевіряла міри ваги, місткості. Вона слідувала також за станом доріг, мостів,

річок, громадських будівель на своїй території, виконувала так званий *стаційний обов'язок* — забезпечувала харчами і всім потрібним урядових осіб, які приїжджали для розв'язання якихось питань.

Без громади не обходилась жодна більш-менш важлива подія на селі. За її участю розв'язувались суперечки при поділі сім'ї, призначалась опіка над господарствами непрацездатних стариків та малолітніх сиріт, вирішувались питання про будівництво громадських споруд (церкви, школи, млина, лікарні тощо).

У відповідності з нормами звичаєвого права громада обирала сільського пастуха. Плата йому визначалася залежно від кількості худоби і складалася із грошової та натуральної частин. Крім плати хазяї по черзі повинні були давати пастухові одноденний харч. У деяких селах України цей порядок зберігається і понині. Пережитки общинного господарювання надовго законсервувались у традиціях тваринництва населення Карпат. Велику рогату худобу, овець і кіз тут донедавна випасали на громадському пасовищі: волів і корів під доглядом *волярів*, а овець і кіз під доглядом *вівчарів*. Воляря громада наймала спільно, а вівчарів (їх було п'ять-шість на череду, залежно від кількості овець) — ті господарі, у яких було багато овець. На Гуцульщині випас худоби на гірському пасовищі — *полонині* — організовував власник або орендар — *депутат*, якого обирали з-поміж себе члени сільської громади на загальних зборах. Він відповідав за роботу пастухів, керував випасом овець на полонині. Громада у свою чергу контролювала діяльність депутата під час сезонного випасу і при кінцевому розрахунку.

Особливими нормами звичаєвого права у дореволюційному українському селі регламентувались договори на купівлю-продаж майна, обмін, особисті найми та ряд інших угод. Поширеною формою найму була *скіпщина* — звичай передавати орну землю на один посів або луки на одну косовицю в оренду за певну частку врожаю. Під час жнив у центральних районах України були поширені найми «за сніп». *Зажин*, так називався цей звичай, був важливим засобом існування багатьох малоземельних і безземельних сімей. У залежності від місцевих умов зажинщикам платили п'ятий, шостий, а інколи лише десятий або дванадцятий сніп.

Колективна взаємодопомога і громадське самоуправління. Релікти давньої виробничої єдності громад виразно простежуються в українців, як і в інших слов'янських

народів, у традиційних звичаях колективної взаємодопомоги селян при виконанні невідкладних і трудомістких робіт. Це насамперед широко розповсюджений в Україні звичай *толоки*. Характерними ознаками традиційної толоки було те, що вона відбувалася звичайно у святкові й вихідні дні, на добровільних засадах і без оплати за виконану роботу. Найчастіше її учасниками були сусіди й близькі родичі. Толоку застосовували при найрізноманітніших роботах — як польових (оранка, сівба, збирання врожаю, заготівля сіна), так і домашніх (прядіння льону, конопель, вовни, заготівля продуктів, будівництво житла і господарських споруд). На Поліссі в такий спосіб копали картоплю, збирали і молотили хліб, а на Покутті і Закарпатті — луцили кукурудзу. В народі говорили: «Без толоки як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш».

Для оранки важких ґрунтів (особливо цілинних) у ряді випадків було необхідно запрягати в плуг три-чотири пари волів або коней. Не маючи необхідного тягла і сільсько-господарського реманенту, незаможні селяни об'єднувалися, щоб обробити свої поля. Ця усталена форма кооперації називалась *супрягою*.

Досить розповсюдженою була форма взаємодопомоги *на відробіток*. Її застосовували переважно жінки, виконуючи по черзі польові роботи — день у однієї, день у другої і т. ін.

До колективної допомоги односельцям вдавались у разі стихійного лиха та інших скрутних обставин. Толокою виконували й громадські роботи: будівництво й ремонт церков, шкіл, лікарень, доріг, мостів тощо. В очах громади трудова допомога була почесною справою, її проводили навіть у дні, які за народними уявленнями вважались забороненими для праці. Толока, як правило, проходила у піднесеному настрої, в дусі трудового змагання, з піснями і жартами. За традицією господарі, що діставали допомогу, годували толочан, а іноді й наймали для них музик.

В умовах пореформеного українського села, коли активно проходили процеси майнового і соціального розшарування, добрий народний звичай трудової взаємодопомоги нерідко перетворювався на засіб неприкритої експлуатації односельчан. Ним подекуди користалися куркулі й духовенство, які, маючи великі земельні наділи, намагались залучати дешеву робочу силу. Безплатну роботу по обробітку полів, які належали причту, по ремонту церков у народі називали «попівською панщиною» або «попівськими празниками». З'явилися толоки, де учасники працювали за вигідну в майбутньому форму найму, — за без-

процентну позику, іноді вони ставали формою колективних відробітків. Тоді толоки поступово втрачали свої традиційні форми і церемонії: на них уже не запрошували, їх просто замовляли.

Давні традиції спільного господарювання у формі так званого *сябринства* до ХХ ст. побутували на українському і білоруському Поліссі. Кілька родичів або сусідів (*сябрів, спольників*) за домовленістю об'єднували свої наділи або разом обробляли неосвоєні землі, проводячи спільно весь цикл польових робіт і розділяючи навпіл готовий продукт. Схильність українського селянства до громадської трудової кооперації знайшла свій вираз і в діяльності різних артільей, що мали свою спеціалізацію. Помітну роль в економічному житті України XVII і особливо XVIII ст. відігравали артілі (*валжи*) чумаків та рибалок. У період формування капіталізму набули поширення артілі косарів, молотильників, чередників, тютюнниць та ін. Об'єднувались в артілі й селяни, відправляючись на заробітки. Ці добровільні об'єднання ґрунтувалися на круговій поруці й відстоювали інтереси своїх членів.

Згуртовано та оперативно сільські громади виступали за врятування врожаю від різних шкідників, при захисті худоби від нападу хижаків тощо. У таких випадках на громадські роботи виходило все працездатне населення. За часів феодалізму, коли над общиною нависала смертельна загроза (холера, чума, неврожай), виконувались спеціальні колективні роботи магічно-охоронного призначення: *оборювання, огороджування* села, ткання за одну ніч жертвовного полотна — *громадського рушника* і т. ін.

Навіть на стадії розкладу сільська громада в Україні зуміла почасти зберегти свої позитивні начала. В разі потреби надавалась не лише трудова, а й спільна матеріальна допомога убогим, хворим, потерпілим від стихійного лиха. На великі релігійні свята громадським коштом влаштовувалися трапези для жебраків і престарілих. Щоб не потрапити у залежність до лихварів, односельчани створювали громадські позикові каси і *шпихліри* (комори), де зберігався «на чорний день» недоторканий запас зерна. Але разом із тим у громадському побуті українського селянства виявляли себе й такі риси дрібновласницької психології, як егоїзм та індивідуалізм, що нерідко перетворювали трудівника на обмеженого хазяйчика, спотворювали його мораль і поведінку. Концентрованим виразом цих тенденцій було прислів'я «Моя хата з краю», що, на жаль, відоме й сьогодні.

У процесі розвитку селянської громади склались її специфічні самоуправлінські риси. Першорядну роль тут відігравав *загальний схід* — збори представників від усіх господарств. Громадські сходи українців успадкували традиції давньоруського віча. Слід відзначити, що у горян Карпат зібрання під назвою «віче» у ХІХ ст. проходили не лише в окремих селах, а й в масштабах усієї округи, нерідко набираючи політичного забарвлення. Повноправним учасником громадського сходу, як правило, виступав глава сім'ї — батько. Його могли замінити старший повнолітній син або дружина. Нарівні з ними правом голосу на сході користувалися вдови, які самотійно вели господарство. Сільські сходи звичайно збиралися на майдані біля церкви або управи. Скликали на них за допомогою церковного дзвону. Серед козаків Лівобережжя відомі спеціальні приміщення для общинних зібрань — *зборні*.

Загальний схід обирав адміністративних осіб громади: *старосту села* (*війта* — у західних областях), *соцьких, десятицьких, наглядачів хлібних гамазеїв* (громадських запасів хліба), *об'їждчиків полів* та ін. Потім ці кандидатури затверджувались паном або державними урядовцями залежно від того, яким було село — панським чи державним. Представників сільської старшини, які не виконували своїх обов'язків або завинили перед громадою, переобирали достроково. За капіталізму виборні органи общини виражали насамперед інтереси заможної верхівки села й перетворилися на жалюгідну пародію народного самоуправління. Гострі суперечності між багатіями і біднотою розкривалися під час сільських сходів з особливою силою.

Громадське дозвілля та етикет. Важливу роль у громадському житті традиційного українського села відіграла *церква*. Відвідання церкви вважалось релігійним і моральним обов'язком кожного християнина. За цим ретельно стежили представники духовенства. Проте вони ж самі визначали, що в народі ходили не стільки до церкви, скільки «під церкву», щоб поспілкуватись, похвалитись обною, почути останні новини. На великі релігійні свята (Великдень, Різдво, Водохрещу, Храм та ін.) у церкві й біля неї (на цвинтарі) відбувалися загальногромадські ритуальні церемонії, масові народні розваги.

Своєрідним народним клубом, за відсутності інших культурних закладів на селі, була *корчма*. Відомий український етнограф П. Чубинський писав, що «сюди сходяться в години дозвілля чоловіки і жінки і заводять дружні бесіди із знайомими і приятелями. Сюди сходяться більше з

метою людей подивитись і себе показати. В корчму приходять музиканти, збираються парубки і дівчата, для яких у дні свят музика — єдина забава». Тут же у корчмі уклались і скріплювались рукобиттям і *могоричем* (випивкою, що її ставила одна з довірливих сторін або обидві) різноманітні усні угоди та лихварські операції. Переслідуючи свої інтереси, корчмарі нерідко споювали селян, обплутували їх боргами, що призводило до розорення деяких господарств. Ставлення народу до корчми, де марнується людське здоров'я і розум, яскраво відображене в українському фольклорі.

Значне поживлення у життя селян вносили різноманітні *базари* та *ярмарки*. На них вибирались не лише заради купівлі-продажу, а й для того, щоб відпочити від щоденних турбот, набратись нових вражень. У дореформений і післяреформений період на українських ярмарках можна було зустріти чимало колоритних фігур тогочасного святково-розважального комплексу. Тут виступали циркачі, фокусники, мандрівні актори, співаки і танцюристи, сліпі кобзарі та лірники, петрущечники і вертепники, шарманщики, астрологи і факіри. Повертаючись з ярмарку, селяни неодмінно купували гостинці і подарунки рідним, особливо дітям.

Характерною прикметою селянського побуту ХІХ — початку ХХ ст. було *ходіння на богомілья*. Ходили пішки, переважно весною або восени (до початку або після закінчення основних сільськогосподарських робіт), невеликими групами з одного або ближніх сіл. Для поклоніння «святим реліквіям» відвідували місцеві і дальні монастирі, особливо Києво-Печерську і Почаївську лаври. Нерідко при цьому прочанам доводилось долати пішки десятки й сотні верст. Реалістичний образ богомільної баби Палажки, яка хизувалася перед односельчанами тим, що «з'їла двадцять пасок у Києві», виведений у повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Такі мандрівники були носіями різних історій і переказів, і їх охоче приймали в селах на ночівлю. Взагалі всілякі чутки й балачки посідали значне місце у тогочасній громадській свідомості. Ними селянство було змушене компенсувати брак реальної інформації про події в «широкому світі». Вільно або невільно перекручені, ці чутки з часом набирали стійкої фольклорної форми і ставали народними анекдотами, переказами, бувальщинами.

Традиційні форми регуляції й самоорганізації життєдіяльності сільської громади відобразились у виробленій нею системі *етикету* — стереотипізованих правилах поведінки і нормах взаємовідносин людей. Ця система форму-

валася під впливом соціально-психологічних рис, притаманних сільському способу життя, національних традицій, що склалися віками. Стабільність патріархальних підвалин селянського побуту значною мірою підтримувалась статевовіковою структурою громади, яка характеризувалась певною ієрархічністю.

Наочно уявити внутрішній устрій общини дозволяє порядок розміщення прихожан у церкві, де кожний знав своє місце. Так, у селах Покуття звичайно першими від входу ставали старі жінки, за ними середнього віку господині, молодиці, потім дівчата. Перед дівчатами стояли парубки, далі молоді жонаті господарі, за ними чоловіки середнього і старшого віку, а попереду всіх, ближче до вівтаря — старі діди. Принагідно відзначимо, що в традиційному аграрному суспільстві завжди високо цінувалися життєвий досвід і мудрість старожилів, і їх оточували загальною повагою.

Статевовікова диференціація мала важливе значення в субординації взаємовідносин селянського середовища, визначала місце кожного в розподілі праці, його громадські права і обов'язки, регулювала норми поведінки у повсякденному побуті й на дозвіллі. Для українського села, зокрема, була характерною певна господарсько-побутова відособленість чоловіків і жінок. Форми громадської поведінки останніх мали різні обмеження, характерні для доби патріархату. Жінки не могли, наприклад, увійти до виборних органів громади.

Протягом віків в українському селі складався узвичаєний порядок *соціалізації особи* — прилучення її до життєвих норм і цінностей колективу. Громадська зрілість людини пов'язувалась із здатністю створити власну сім'ю й вести самостійне господарство. Шлюб передував період *парубкування і дівування*, який наступав для хлопців у 17—18 років і для дівчат — у 15—16. У народі вважали, що в цьому віці хлопець здатний вже бути повноцінним косарем, а дівчина — доброю пряхою.

Досягнувши повноліття, молодь об'єднувалась у самостійні статевовікові групи, так звані *парубочі і дівочі громади*. Вони мали свої специфічні звичаї і традиції й комплектувались за територіальним принципом. Великі села мали одну парубочу громаду, а великі — кілька, що формувались в окремих частинах села. Вступаючи до громади, новачок повинен був почастивати усе товариство пивом або горілкою. На Поділлі ця церемонія називалась *коронуванням* і проходила як справжнє обрядове дійство. У кожній парубочій громаді раз на рік обирали ватажка

(старшого парубка, отамана, березу). Його обов'язки полягали в тому, щоб боронити інтереси парубоцтва перед сільською владою, вирішувати всякі непорозуміння між самими парубками, керувати організацією молодіжних розваг, святкових ритуалів, наймати музик тощо. Менш чітко простежується організаційна структура дівочих громад, які на кінець ХІХ ст. майже повсюдно злилися з парубочими.

Улітку молодь вечорами збиралась у загальноприйнятих місцях на розваги і танці (*вулиці, колодки, пляс, данцище*), а в холодний час — у спеціально найнятих хатах на *вечорниці (досвітки, супрядки, годенки)*. Ця своєрідна форма дозволяла молоді передбачала певний церемоніал відносин між парубками і дівчатами. На Покутті, наприклад, кожна дівчина на всі іасниці» прикрашала капелюх свого обранця. Він же був зобов'язаний «кликати» її в перший та останній танець. Існувала певна ієрархія, згідно з якою у центрі майданчика танцювали старші парубки, а на периферії — молодші. За неписаними правилами дівчина не могла відмовитись від танцю, навіть якщо парубок їй не подобався. У протилежному випадку її виставляли на загальний осуд і виганяли з танців.

На всіх етапах свого існування сільська громада здійснювала функцію *охорони й передання традицій*. За середньовіччя вона контролювала всі сторони життя своїх членів, стежила за додержанням узвичаєних правових і морально-етичних норм, застосовувала репресивні заходи щодо їх порушників. Із часом таку місію взяло на себе державне законодавство, залишивши за звичаєвим правом порівняно дрібні справи. За порушення норм громадського співжиття у ХІХ ст. здебільшого накладали грошові штрафи, але нерідко застосовувались й середньовічні форми покарання: били різками, саджали у *холодну*, замикали у *колодку*. Сільська громада по-своєму виховувала і жінок, які порушували шлюбну вірність. Їх привселюдно ганьбили, прив'язуючи до *куни* — спеціальної залізної скоби, вмурованої у притворі церкви. Громадському осуду піддавали також і злодіїв. З украденою річчю в руках їх водили по селу і соромили перед кожною хатою. Нещадно били пійманих «на гарячому» паліїв і викрадачів коней, хоча громадський самосуд був офіційно заборонений.

Консервативність побуту селян сприяла збереженню багатьох пережитків. До них належав, зокрема, варварський звичай розправ над дівчатами, які втратили невинність до шлюбу. За відомостями І. Франка, на Бойківщині дівчат-покриток, наприклад, били шнурами від церковних

дзвонів. Перед цим шнури спеціально мочили у соляній ропі. В інших місцевостях застосовувались такі форми покарання, як насильне відрізання коси (ознака дівочості) або обмазування хати покритки дьогтем чи гноєм. Жертвами фанатичного натовпу могли стати жінки, яких звинувачували у відьмістві, у зв'язках з «нечистою силою» взагалі. У XVII і навіть XVIII ст., особливо в період епідемій, посух тощо, містично настроєні члени громади нерідко закликали спалювати таких жінок або піддавати їх «випробуванню водою», тобто топити. Подібна розправа яскраво описана в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма».

Істотні особливості традиційного побуту й духовної культури трудящих визначалися домінуючим впливом *релігійної ідеології*. Кожна сільська територіальна громада була водночас конфесійною общиною, що об'єднувала прихожан навколо місцевого храму. Більшість українців сповідувала *православ'я*. На Західній і Правобережній Україні мільйони прихильників мала *греко-католицька церква*, що виникла в результаті Брестської церковної унії 1596 р. Певну частину віруючих українців склали також представники різних груп сектантства: *штундисти, баптисти, адвентисти* та ін.

Побутова релігія народних мас являла собою складну суміш християнських ідей з язичницькими віруваннями і уявленнями. У свідомості українського селянина віра в «єдиного» Бога уживалась з різноманітними повір'ями про чортів, упирів, домових, русалок й іншу «нечисту силу», євангельські заповіді — з віруваннями в чародійство, магію, ворожбу тощо. Образи християнських святих наділялись рисами слов'янських богів (наприклад, Ілля Пророк замінив громовержця Перуна, святі Георгій і Власій — покровителя худоби Велеса і т. ін.). У народний побут увійшли церковні молитовні формули, що за своїми функціями були близькими до прадавніх заклинань, а у ролі магічних предметів стали використовувати деякі предмети церковного культу. Фольклор наповнився іменами Христа, Богородиці, святих. Водночас поряд із релігійністю у світогляді українського селянства існували атеїстичні й антиклерикальні настрої.

Календарні свята й обряди. До числа інститутів, породжених релігійними уявленнями й аграрним укладом побуту, належали календарні свята і обряди, що у минулому регламентували всі сфери життя українського селянства — виробничу, громадську, сімейну. У річному колово-

роті хлібороб спостерігав певну закономірність, усвідомлення якої вело його до виділення періодів річного циклу, що повторювались. Виробничі календарні цикли утворювались із послідовних дат праці у полі й вдома і супроводжувались релігійними святами і обрядами, магічними діями, забобонними прикметами, повір'ями, звичаями, багато з яких походили від первісної віри в залежність людини від надприродних сил. Календарні звичаї і обряди українців формально узгоджувалися з річним літургічним циклом православної церкви, головними віхами якого були так звані дванадесять свята і пости. Проте дійсною основою «побутових святців» був *трудоий сільськогосподарський календар*, який визначав життя землероба. Помітне розходження мала клерикальна і народна трактовка тих самих святкових дат.

Громадський характер традиційної обрядовості чітко виявлявся у зв'язку з початком різних сільськогосподарських робіт. Жителі одного села нерідко спільно замовляли хресний хід і молебень у полі до початку оранки, сівби, на перший вигін худоби, перед початком жнив. Приводом для церковних відправ, які організовувались гуртом, служили також церемонії освячення громадських будівель, різні стихійні лиха. Спільні трапези (*братчини, меди*) члени сільської (церковної) общини організовували з нагоди храмових свят, які влаштовувались на честь святого, ім'ям якого був названий місцевий храм.

В аграрному календарі українців не було різкого розмежування між сезонами. Кожен із них плавно переходив у наступний, утворюючи нескінченний ряд кругооберту природи, чергування періодів праці й відпочинку. Найсприятливішим для селянського дозвілля повсюди в Європі вважався осінньо-зимовий період, особливо насичений різноманітними звичаями та обрядами.

Святом, коли «вводиться літо в зиму», на значній території України вважали *Введення* (21 листопада). З цим днем пов'язано чимало прикмет і прогнозів, що розкривають прагнення хлібороба зазирнути в майбутнє, передбачити, якою буде зима і як вона вплине на врожай: «Як Введення мосте мостки, а Микола (6 грудня) забива гвіздки, то люта зима буде». Характерним звичаєм Введення був прихід першого відвідувача — *полазника*. В основі його лежала так звана «магія першого дня» — віра людей в щасливу або нещасливу прикмету. На Введення стежили, щоб першою до хати не зайшла жінка або дівчина: такий візит вважався небажаним. Натомість вірили, що прихід особи чоловічої статі обіцяє щастя і добробут.

Молодіжний характер мали свята *Катерини* (24 листопада) і *Андрія* (30 листопада), що слугували немовби репетицією до наступних різдвяно-новорічних свят.

Увечері на Катерини дівчата, а часто й хлопці, ворожили про майбутню пару в шлюбі. Найчастіше для цього зрізали гілки вишні, ставили їх у воду або в землю на покуті у хаті. Якщо вони розквітали до Різдва або Нового року, це передвіщало скорий шлюб. Одним з різновидів шлюбної магії було також *заклинання долі* або *судженого*. Дохристиянськими обрядами були наповнені молодіжні зібрання на Андрія, що подекуди називались *великими вечорницями*. У програмі їх важливу роль відігравали різноманітні прийоми любовно-шлюбної магії: *засівання конопель*, *ворожіння з балабушками*, *калітою* тощо. Вже у ХІХ ст. вони стали втрачати свою магічну функцію і перетворились на традиційні ігри, що супроводжувались сміхом і жартами. Пережитки язичницьких уявлень знайшли відображення у звичаях «карнавальної свободи», яка негласно проголошувалась на Андрія. В цю ніч, як і в новорічну, народний етикет дозволяв деякі вияви антигромадської поведінки, які в інший час суворо засуджувалися і підлягали покаранню за звичаєвим правом. У ролі «порушників порядку» звичайно виступали представники парубоцтва і підлітки. Набір типових «андріївських жартів» не відрізнявся особливою вибагливістю: парубки знімали з воріт хвіртки і заносили на край села, зав'язували мотузкою, підпирали кілком двері хати, вилазили на стріху і затикали комин, пускали в димар горобців тощо. Ці та інші ритуальні безчинства практикувалися здебільшого на подвір'ях, де були дівчата «на порі», що досягли шлюбного віку.

Слід відзначити, що веселі андріївські та катерининські вечорниці припадали на 40-денний *Пилипівський піст* (розпочинався 15 листопада) і, отже, різко суперечили нормам християнської моралі. Але спроби духовенства подолати цю народну традицію не дали наслідків.

Серед низки зимових свят українців особливо виділявся період *Дванадцятидення* (*Святки*) з кульмінаційними точками 25 грудня (*Різдво*), 1 січня (*Новий рік*) і 6 січня (*Хрещення*). Навколо цих дат церковного та громадянського календаря протягом віків склався надзвичайно багатий комплекс звичаєвості. Маючи ряд специфічних рис, три головних зимових свята мали чимало спільного, оскільки обрядовість кожного з них повинна була виконувати схожі функції: захищати людей від впливу злих сил, особливо небезпечних у цей період (*апотропеїчна магія*),

забезпечити добробут і щастя сім'ї в наступному році (*магія родючості*), визначити перспективи на майбутнє (*всілякі прогнози, мантичні обряди*) тощо.

Святкова трапеза напередодні Різдва (*Свят-вечір, багата кутя, вілія*), яка проходила у сімейному колі, повсюди в Україні мала урочистий характер і виливалась у справжній ритуал. За народними уявленнями усі предмети, що стосувались обрядового столу, набували чудодійної сили. Широко побутувала традиція обмінюватись на Свят-вечір ритуальними стравами. Родичам, хрещеним батькам, бабі-повитусі, бідним сусідам святкову вечерю носили, як правило, діти.

Напередодні або в перший день Різдва з вечора починали *колядувати*. Зміст колядування, як і новорічного *щедрування*, полягав у тому, що групи чоловіків, парубочої молоді, а пізніше дівчат і дітей заходили на подвір'я кожної хати, піснями славили господарів, бажали їм здоров'я, добробуту і виконували ряд обрядодійств, за що отримували певну винагороду. В основі цих обходів, які підтримувалися громадською традицією, лежали давні магичні уявлення про те, що побажання, висловлені у період Новоріччя, мали стати реальністю. Почесне місце в українських колядках посідає мотив багатого врожаю, який відображає найзаповітніші мрії і сподівання хлібороба.

За своїм походженням колядування є позацерковним звичаєм, що існував задовго до прийняття християнства. Але з часом давні аграрно-новорічні обходи, що несли у собі ідеї родючості, були частково християнізовані. Так утворилися дві генетично відмінні форми колядування: світська та церковна. Доба розкладу феодальних відносин і переходу до капіталізму взагалі характеризувалася наступом клерикальної ідеології на народну культуру. Усюди в Україні в цей час йшло поступове витіснення народних календарних пісень релігійними колядками, віршами, в основі яких лежало Священне писання, насамперед легенди про народження Христа і Божу матір. Цей процес уміло скеровувало духовенство, використовуючи різні засоби впливу на віруючих: церковну ритуалістику, літературу, шкільну освіту тощо.

Обряд колядування у різних місцевостях мав деякі відмінності. На Східній Україні переважали обходи із зіркою, що виготовлялась, як правило, зі звичайного решета, до якого приладжували роги (від 5 до 12). Потім цю конструкцію обклеювали різнокольоровим папером, прикрашали фольгою, стрічками та китицями. Всередину вставляли свічку — так утворювалося щось на зразок чарівного

ліхтаря. На Західній Україні частіше ходили з вертепом (*бетлегемом, шопкою*), який формою нагадував селянську хату або церкву. Відомі й більш ускладнені (дво- і навіть триповерхові) моделі вертепної скриньки, що являли собою справжній театр ляльок. На відміну від західноєвропейських країн, де вертеп довгий час функціонував у лоні церкви, у східнослов'янських народів він від самого початку мав найтісніший зв'язок із демократичною театральновидовищною культурою трудящих мас.

Поруч із ляльковим у багатьох місцевостях України побутував і «живий» вертеп — специфічний фольклорний театр костюмованих виконавців, відомий під різними назвами: *Іроди, Героди, Королі, Ангели, Пастирі* тощо. Хоча в основі усіх цих драматичних вистав лежала загальновідома новозавітна версія народження Ісуса Христа, але в різних місцевостях вона розігрувалась по-своєму, з певними відмінностями у тексті, складі виконавців, оформленні костюмів і реквізиті.

Останній день старого і перший день нового року українці відзначали як свята *Меланки (Маланки)* і *Василя*. На відміну від Різдва і Хрещення ці дні не відігравали важливої ролі у релігійному календарі, тому в їхній обрядовості майже не помітні церковні мотиви. Напередодні Нового року, як і на коляди, побутували урочисті обходи дворів зі *щедрівками* — календарними величальними піснями. Основний їхній зміст — прославлення господаря і його сім'ї, побажання їм щастя, здоров'я, багатого врожаю. Часто щедрування набирало театралізованого характеру, включаючи маскування і рядження. Ось характерний приклад новорічної поздоровчої пісні:

Щедрик, щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка,
Стала собі щебетати,
Господаря викликати:
Вийди, вийди, господарю,
Подивися на кошару,
Там овечки покотились,
А ягнички народились.
В тебе товар весь хороший,
Будеш мати мірку грошей.
Хоч не гроші, то полова,
В тебе жінка чорноброва.
Щедрик, щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка.

Широко популярною в Україні була драматизована обрядова гра з участю масок — «Коза», що мала свій характерний ритуальний сценарій, пісенний і музичний репертуар. Назва її походить від головного діючого персо-

нажа — парубка, перевдягнутого козою. Центральним у ритуальному дійстві був танець кози під супровідну пісню, її «вмирання» й «воскресіння», що символізували кругообіг часу. Землеробська спрямованість цього давнього обряду, життєво важливого для всієї селянської общини, яскраво розкривається у супровідній пісні:

Де коза ходить, там жито родить,
Де не буває, там вилягає.
Де коза ногою, там жито копою,
Де коза рогом, там жито стогом.

На останній стадії свого існування цей обряд утратив магічну функцію і трансформувався у народну виставу пародійно-гумористичного плану.

У південно-західних областях України до наших днів побутують новорічні церемоніальні обходи ряджених — *Маланка* (назва походить, очевидно, від св. Меланії, день якої за церковним календарем відзначався 31 грудня). Центральну роль виконував парубок, переодягнений у народне вбрання дівчини або молодиці. Всі інші ролі за традицією також виконували нежонаті хлопці. Обряд «Маланка», як і «Коза», бере початок від давніх аграрно-магічних звичаїв. У ХІХ ст. він перетворився на своєрідний сільський карнавал, важливу роль у якому відігравали шлюбні мотиви. Під хатою або зайшовши до неї, масковані учасники процесії розігрували кумедні сценки — *інтермедії*. Маланка зображувала господиню, що все робить недоладно, — підмазує піч водою, а лави миє глиною, підмітає хату від порога до середини тощо. Загалом структура традиційних карнавальних образів українців, пов'язаних з Новоріччям, багатопланова і віддзеркалює різні етапи уявлень людей про оточуючий світ. Вона включає до себе маски тварин — кози, ведмедя, журавля, бика, коня, пов'язані з культом предків маски діда і баби, а також багато інших соціально-побутових персонажів.

Виразний аграрно-магічний зміст мав новорічний обряд *засівання, посипання*, відомий у всіх східних слов'ян. Його здійснювали хлопчики 7—14 років. Заходячи ще вдосвіта до хати, вони робили символічне посівання зерном, висловлюючи при цьому традиційні побажання на зразок: «Сію, сію, посіваю, з Новим роком вас вітаю!» Іноді ці поздоровлення були більш розлогими:

Ходе Ілля на Василя,
Несе пугу житяную,
Куди махне — жито росте.
Вроди, Боже, жито, пшеницю
І всяку пашницю.

У полі ядро,
У домі добро,
У полі колосок,
А у домі пиріжок.
Здрастуйте, з Новим роком, з Василем.

Різдвяно-новорічний період селянського календаря завершувався святом *Богоявлення* (*Водосвяття, Водохрещі, Ордан, Йордан, Ардан*). Вечір напередодні (5 січня) українці називали *другим Свят-вечором*, або *голодною кутею*. Кульмінаційним моментом свята було занурення священником хреста у воду, після чого вона вважалась освяченою. За давньою традицією ця церемонія відбувалась просто неба, на берегах річок, струмків, озер. Ще напередодні з льоду вирубували великий хрест, пробивали ополонку, з якої віруючі набирали «цілющу» воду. У день Водосвяття в селах і містах влаштовувались багатолюдні хресні ходи до річки. В багатьох місцевостях це супроводжувалося стріляниною з рушниць й запуском голубів, що мали символізувати «духа Божого». В Україні (переважно Східній) влаштовували катання на святково прикрашених конях, кулачні бої.

На честь весняного пробудження природи давні слов'яни відзначали свято *Масляної*. Православна церква включила його до свого календаря («масляний тиждень» припадав на лютий — березень). На відміну від інших язичницьких свят Масляна майже не зазнала християнського впливу й лишалась просто часом веселого дозвілля, пов'язаного з деякими елементами ритуалістики. Українці на цьому тижні катались на конях, ходили в гості, готували вареники, млинці, частувалися горілкою. Віддаленим пережитком весняних шлюбів у слов'ян можна вважати український звичай *тягнути колоду*. Він полягав у тому, що парубкам і дівчатам, які не взяли шлюб у минулому році, на ознаку їх символічного покарання прив'язували поліно або стрічку й вимагали могорич. Тут за жартівливою формою проглядає цілком серйозне прагнення селянської громади до регуляції своєї демографічної рівноваги.

Своєрідний різновид цього звичаю — *колодки* — побував на Поділлі. На Масляну хлопці пригощали дівчат горілкою, пивом, солодощами — *купували (запивали) колодку*. У подяку за це кожна дівчина вишивала перкалеву хусточку, оздоблювала її квітами й ініціалами свого обранця. Разом з кількома писанками вона вручала її парубкові на Великдень — *повертала колодку*. Такі ритуалізовані дії виявляли взаємні симпатії молодих людей і нерідко завершувались весіллям.

У Великий Піст, коли земля очищалась від снігу, дівчата починали закликати весну. На Поділлі, наприклад, співали:

А вже весна скресла,
Що ти нам принесла?
Принесла вам росу,
Дівочьку красу,
Гей, дівчата, весна красна,
Зілля зелененьке.

Серед весняних свят в українців, як і у всіх східних слов'ян, найбільшим багатством обрядових дій та звичаїв виділявся *великодній цикл*. Установлене християнською церквою на честь «чудесного воскресіння Ісуса Христа» свято Паски (Великодня) у народному побуті чітко утримувало елементи язичницької весняної ритуалістики. До них слід віднести випікання обрядового печива, фарбування яєць, весняні ігри і танці молоді, культ предків, аграрно-магічні, апотропеїчні, очисні обряди тощо.

У Вербну неділю приносили з церков освячену вербу й шмагали нею всіх членів сім'ї й худобу, приказуючи: «Лоза б'є, не я б'ю, за тиждень — Великдень». Пізніше цією гілкою перший раз виганяли корів у череду. Від Вербної неділі починали активну підготовку до Великодня: варили яйця і розписували *писанки*, фарбували однотонні *галунки*, або *крашанки*, начиняли ковбаси, випікали обрядове печиво, включаючи обов'язкову пшеничну паску й солодку бабу. Увечері на Страсний, або Чистий, четвер кожна господиня намагалась принести з церкви запалену свічку. Нею випалювали хрести на стелі й дверях, сподіваючись у такий спосіб захистити свій дім від впливу злих сил.

Давні джерела має звичай ритуальних великодніх вогнів, які розкладали на пагорбах чи безпосередньо біля церкви у ніч із суботи на неділю. Підготовкою великого колективного багаття, яке мало горіти всю ніч, звичайно займалась парубоча молодь. У деяких карпатських селах хлопці змагались між собою, намагаючись розкласти вогонь якомога вище в горах.

Все село, від малого до великого, сходилось на масове великоднє гуляння, яке за традицією відбувалось на подвір'ї коло церкви. На Західній Україні й Поділлі ці гуляння називались *гаївками*, *гагілками*, *ягілками* (від місцевої назви весняних пісень і хороводів). Протягом трьох великодніх днів усім парафіянам дозволялось дзвонити у церковні дзвони. Найбільше цим правом користувались діти.

Пасхальному дзвону приписувалась певна ритуально-магічна роль. Вважалося, що він відлякує «нечисту силу» і сприяє тому, «щоб гречка уродила».

Дуже багатий репертуар традиційних великодніх ігор, що поділялись на *дитячі, парубочі, дівочі, змішані й загальні*. Популярною дитячою грою на Паску було *цокання* — биття яєць. Той, кому вдалося розбити яйце суперника, забирав його собі як виграш. Парубочі ігри (*бити дупака, піп, чорт, харлай, шила бити, кашу варити, довгої лози та ін.*) мали здебільшого характер змагання у спритності, швидкості й силі. Натомість у дівочих іграх (*шум, жельман, кострубонька, мак, кривий танець, вербова дощечка та ін.*) випробовувались художні здібності учасниць — вміння танцювати, співати, перевтілюватись у певний образ. Недарма великодні ігрища вважались у народі справжніми ярмарками наречених.

У весняному циклі українців значне місце посідали обряди, пов'язані з культом предків. Померлих родичів провідували, як правило, у першу неділю після Великодня. На кладовище несли паску, яйця, інші страви й обідали прямо на могилах. Подекуди було заведено пов'язувати рушники на хрестах. У цей день обов'язково годували старців і роздавали милостиню «за упокій душі». З культом предків, очевидно, пов'язане і свято «рахманський (навський) Великдень», яке приурочувалося до першої середі-четверга після Паски.

В урочистій обстановці щорічно проходив вигін худоби на гірські пасовища у карпатських верховинців (гуцулів, бойків). Це свято відбувалось звичайно у травні. Полонинський хід супроводжувався релігійно-магічними церемоніями, грою на *трембітах* і *флюярах*, стрільбою з рушниць і пістолів, співом коломийок. За традицією старший пастух запалював на полонині ритуальне багаття (*ватру*), яке необхідно було підтримувати протягом усього періоду випасу овець. За народними віруваннями, цей вогонь охороняв отару від хижих звірів та інших злих сил.

Завершення весняного і початок літнього періоду у східних слов'ян пов'язувались із *троїцько-русальною обрядовістю*, в основі якої лежали культ рослинності, магія заклинання майбутнього врожаю. На *Зелені свята* (так у народі називали християнське свято Трійці) українці обов'язково обмаювали подвір'я, хату, господарські будівлі зеленими гілками клену, верби, липи, акації тощо. Гілки встромляли у стріху, на воротах, біля вікон, за ікони. Одночасно підлогу або земляну долівку встеляли запаш-

ними травами: любистком, м'ятою, пижмою, ласкавцями, аїром та ін.

На Зелені свята, як і на проводи, провідували померлих родичів, на кладовищах влаштовували панахиди й спільні поминальні трапези. Рештки глибокої старовини зберегли звичаї *завивання берези*, троїцький обряд *водіння куста*. Головними компонентами останнього, згадуваного ще в літописах XII ст., були церемонія прикрашення «куста» (дівчинки або дівчини) у рослинний наряд і обходи дворів із виконанням спеціальних поздоровчих пісень. Функціональне призначення обряду полягало в накликанні багатого врожаю.

Від Трійці розпочинався період посту — *Петрівка*. На першому його тижні на значній території України відзначали *розигри*, або *русалі*, які несли у собі рештки язичницьких ігрищ. Вони простежуються, зокрема, у поширеному на Поділлі обряді *гонити шуляка*, у поліському обряді *проводів русалок* та ін. Широко побутували повір'я, що на Зелені свята русалки виходять на землю й можуть залоскотати людей. Щоб застерегтися від них, увесь тиждень не працювали. Застосовували також різні обереги: носили при собі полин, розкладали на вікнах кропиву тощо.

Давньослов'янське свято літнього сонцестояння — *Купала*, або *Івана Купала*, відзначали 24 червня в період підготовки до збору врожаю. Воно поєднувало у собі елементи солярного культу, аграрної магії, очисних і еротичних обрядів. Відгомони язичницького культу Сонця — це купальські вогні. У ніч напередодні свята парубки розкладали великі купи хмизу на пагорбах, берегах річок, озер тощо. Запалити їх у давнину доручали дідам, які повинні були до вечірньої зорі якимось з примітивних способів добути вогонь. Купальським багаттям приписували родючу й очисну силу. Вірили, що, стрибаючи через них, можна позбутися хвороб, злих чар і безплідності. На підставі того, вдалим чи невдалим вийшов стрибок, дівчата й парубки ворожили про своє майбутнє.

Прикрашання ритуального дерева (*купайла*, *купайлиці*, *гільця*, *марени*), яке посідає центральне місце у святі, було справою дівчат. Звичайно для цього вирубували гілку верби, рідше — берези, ясеня, вишні, черешні. Її оздоблювали польовими і луговими квітами, а нерідко ще паперовими стрічками, пофарбованими стружками, запаленими свічками тощо. Поклавши на голову вінки, дівчата водили біля гільця кругові танки та співали пісні, у тематиці яких переважали мотиви кохання, сватання, майбутнього шлюбу, зокрема:

Заплету віночок,
Заплету шовковий
На щастя, на долю,
На чорні брови.
Ой, пуцу віночок
На биструю воду
На щастя, на долю,
На милого вроду,
Ой, полинь, віночку,
Прудко за водою
На щастя, на долю
Милому за мною.

Традиційна селянська свідомість приписувала купальському дереву важливе аграрно-магічне значення. У багатьох місцевостях його купали у воді, а потім розламували так, щоб кожній дівчині дісталась гілочка. Шматочки обов'язково несли на городи і кидали там, щоб краще в'язалися огірки. Іноколи їх затикали під стріху, «щоб багатство велось», або кидали в річку, «щоб дощ пішов».

Купальську ніч вважали чарівною, коли пробуджувалася всіляка «нечиста сила». Широко були розповсюджені дівочі ворожіння на вінках, численні обряди і магічні засоби, за допомогою яких застерігались од відьом. У народі вірили, що трави, зібрані на Купала, мають особливі цілющі властивості. Багато повір'їв було пов'язано з папороттю, квітка якої начебто розквітала опівночі. Здобути її можна лише уклавши договір із чортом. Тим, хто знаходив чарівну квітку папороті, відкривалися скарби і різні таємниці. Цей фольклорний мотив не раз використовувався в художній літературі, зокрема в повісті М. В. Гоголя «Вечір напередодні Івана Купала».

Апогеєм аграрно-господарського року українського селянина було свято *обжинок*, багате обрядодійствами і піснями. Один із його компонентів — звичай *спасової бороди*, яку зав'язували з останніх пучечків незжатого колосся й лишали на хлібній ниві. Дослідники правомірно вбачають у цьому звичаї рештки жертвоприношення матері-землі. З останнього колосся жниці робили також гарний сніп і вінок, який, причепуривши квітами і стрічками, одягали найкрасивішій дівчині. Зі снопом у руках, у супроводі натовпу жниць і косарів її вели до панського двору. У тих випадках, коли обжинки влаштовувалися після збирання врожаю толокою, власник поля зустрічав цю процесію у себе на садибі. З традиційними побажаннями йому передавали символічний сніп і вінок. У відповідь господар запрошував толочан до святкового столу. Урочистий настрій обряду підтримували обжинкові пісні.

Обжинковий вінок зберігався в коморі до весни, коли зерном з нього починали сівбу. Так через символічну естафету хліба замикалося річне коло аграрного календаря.

Зміни у громадському побуті протягом ХХ ст. Порівняно з селом духовна культура населення українських міст ХІХ — початку ХХ ст. мала більш складний і диференційований характер. Вирішальну роль відігравала певна відособленість різних станів, кожний з яких мав свої специфічні звичаї і форми поведінки. На одному полюсі суспільства знаходились дворяни та велика буржуазія, які були і соціально пануючою верствою, і культурною елітою. Через активне спілкування з іноземцями, орієнтацію на західні зразки, яка нерідко призводила до повної денационалізації (зі втратою рідної мови), серед пануючих верств українців утверджувалася загальноєвропейська модель великосвітського побуту. Зокрема, привілеєм заможних прошарків тривалий час були такі форми святкового дозвілля, як бали, маскаради, звані обіди, музично-літературні вечори, симфонічні концерти тощо.

На іншому полюсі суспільства знаходилися трудящі маси зі своєю культурою, яка хоч і мала цілющі народні коріння, але рідко сягала вище від видовищ і забав. Лише на рубежі ХІХ—ХХ ст. почались певні зрушення в бік загальної демократизації культури.

Після жовтня 1917 р. громадський та побутовий уклад усіх народів колишньої царської Росії планувалося перебудувати на новій, «соціалістичній» основі. Фундамент для цих перетворень підготували законодавчі акти радянського уряду, які знищили панування поміщиків і буржуазії, відібрали у них засоби виробництва, проголосили землю, заводи, фабрики, залізницю, банки власністю всіх громадян, рівність і суверенність народів, скасування національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень. Поряд із цим ставилося завдання широкого залучення трудящих мас до управління державними і громадськими справами.

Проте за порівняно короткий період мирного розвитку у відсталій напівфеодалній країні не встигли виробитись і закріпитись демократичні традиції і норми громадського життя. Натомість тоталітарний режим досить швидко реанімував мало не найгірші вади минулих суспільств: страх перед будь-якою владою, безвідмовну покору «начальству», зневагу до прав і свободи людини і чимало іншого. Таким чином, в СРСР склалося суспільство казармного типу, а якому інститути народовладдя лише декларувалися.

XX століття з його соціальними катаклізмами, колосальними зрушеннями у всіх сферах життєдіяльності людини немовби могутнім котком пройшлося по живому тілу народних, насамперед селянських, традицій. Унаслідок процесів урбанізації, секуляризації тощо була зруйнована народна модель макро- і мікрокосму, відбулися незворотні зміни в укладі життя, світогляді, соціальній психології мас. Якщо у багатьох країнах Західної Європи процес руйнування селянської культури розтягнувся на цілі століття і проходив відносно плавно, то в Україні він здійснювався надзвичайно швидкими темпами, що зумовило його вкрай напружений, навіть стресовий характер. Фатальну роль при цьому відіграв сталінський метод індустріалізації та колективізації, що реалізувався шляхом масових репресій і терору.

Епоха так званого «великого перелому» постає як колосальна психологічна драма, культурна катастрофа селянства і всього суспільства в цілому. Більш того, процес «розселянювання селянства», супроводжуваний огульним перекресленням нагромадженого ним за тисячоліття досвіду життя і господарювання на землі, продовжувався навіть до недавніх часів. Все це врешті-решт призвело до кризової ситуації в аграрному секторі, яка триває й дотепер.

Безпрецедентний психологічний тиск на селянську традицію, який протягом десятиліть відчували на собі мільйони землеробів, боляче позначився не лише на економіці, демографії, а й на культурі, зокрема сфері звичаєвості та моралі. Не випадково, що саме з періодом колективізації пов'язується хронологічний рубіж занепаду традиційної обрядовості, потрясіння усіх основ життєдіяльності селянства, підриву духовних цінностей.

До розряду пережиткових, «ворожих соціалізму» явищ була віднесена і вся без розбору народна календарна звичаєвість. Тривалий час її викорінювали і забороняли під гаслом войовничого атеїзму і боротьби з «націоналізмом» і «патріархальщиною». В результаті такого нігілістичного підходу разом із дійсно віджилими було втрачено чимало позитивних народних звичаїв і традицій, що не могло не позначитися на загальній екології культури.

Лише на початку 60-х років, з деякими проявами демократизації суспільства, зміг розгорнутися обрядотворчий рух. Саме в цей період у селах і містах України набули поширення адаптовані до тогочасних умов календарні народні звичаї, що найменше перебували під впливом християнської ідеології.

Так, прекрасним доповненням до новорічних свят стали дещо переосмислені традиційні календарні пісні українського народу — колядки та щедрівки (переважно у сільській місцевості). Через канали масової комунікації й завдяки міжнаціональному спілкуванню ці фольклорні утвори стали надбанням не лише основної етнічної спільності України, а й інших народів, що проживають на її території.

Своє місце знайшло і трансформоване свято Весни (або проводи Зими), що увібрало в себе чимало рис давньої слов'янської Масляни. Розважальну частину свята складають народні ігри та звичаї. Дуже часто використовуються елементи обрядової традиції, такі як спалення опудала Зими, рядження, календарні пісні-веснянки, театралізовані сценки.

З 70-х років став поступово відроджуватися такий традиційний інститут громадського життя села, як вечорниці. У різних районах вони набули визнання як один із варіантів організації святкового дозвілля. Традиційна модель вечорниць і донині використовується у роботі культурно-освітніх закладів, у підготовці розважальних радіо-і телепрограм.

Творчо використовуються у сучасній обрядовості й традиції Купальського свята. У наші дні купальські вогонь, вода, рослини стали поетичними символами, а квітка папороті, яка начебто розпускається в цю ніч, сприймається як казковий образ, що втілює вічне прагнення людини до пізнання самої себе і таємниць природи. Щодо сучасного свята Врожаю, то поряд із новими символами воно включає такі традиційні хліборобські атрибути, як обжинковий сніп, обжинковий вінок, пшеничний коровай, прикрашений вишитими рушниками, та ін. Високохудожні елементи календарних звичаїв знаходять своє сучасне «прочитання» у творчості професійних і самодіяльних артистів, використовуються у декоративно-прикладному і театральному мистецтві.

Рішучі кроки до утвердження реальної незалежності України відкривають шлях для зрушень на терені загальнолюдської моралі й гуманістичних ідеалів. Якщо ці тенденції візьмуть гору, можна чекати відчутного ренесансу народних традицій, підвищення авторитету національної культури. Ці надії вже отримують законодавчу базу. Так, після багатолітнього панування войовничої безбожності у 1990 р. рішенням Верховної Ради України офіційними святами проголошені Різдво, Великдень, Трійця. Ця акція впливається у загальний рух за відродження національної

самосвідомості, мови, культури, що став прикметою нашого часу.

Література: Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983; Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987; Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. К., 1966; Курочкин О. В. Новорічні свята українців. К., 1978; Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ — 30-х років ХХ ст. К., 1978; Носова Г. А. Язычество в православии. М., 1975; Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья / Под ред. В. К. Бондарчика. Минск, 1987; Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників Півдня України. К., 1963; Свята та обряди трудящих Києва / За ред. Б. В. Попова. К., 1982; Советские традиции, праздники и обряды: Слов.-справ. К., 1988; Федас Й. Ю. Український народний вертеп. К., 1987; Франко І. Я. Вибрані твори про народну творчість. К., 1955; Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. СПб., 1872—1878. Т. I—VII.

2. СІМ'Я І РОДИННА ОБРЯДОВІСТЬ

Шлюбні звичаї та шлюб. Важливим етапом у житті людини є укладання шлюбу, який, власне, і становить основу для створення сім'ї. Будучи однією з форм регулювання статевих відносин (а воно здійснюється за допомогою або державного законодавства, або ж звичаєвого права), шлюб не обмежується лише правовою основою. Він концентрує у собі всю сукупність соціальних відносин, являючи досить складну діалектичну єдність біологічного і соціального, матеріального і духовного, громадського і особистого.

Щодо соціальної сутності шлюбу, то вона виявляється через різні види відносин: *духовно-психологічні* (скажімо, через почуття кохання, спільність духовних інтересів, прихильність, психологічну сумісність); *моральні* (дотримання або ж порушення подружнього обов'язку як одне перед одним, так і перед суспільством, додержання вірності, честі, гідності); *економічні* (виробництво засобів до життя та їх розподіл); *культурні* (передання та відтворення міжпоколінних культурних традицій). Усі ці відносини, як і інститут шлюбу в цілому, розвиваються і змінюються разом із змінами в суспільстві. Адже шлюб та сім'я досить жорстко детерміновані чинниками соціально-економічного порядку. У той же час моральні обов'язки подружжя набувають суспільної значущості.

Необхідність соціально-морального регулювання шлюбних відносин випливає з того, що вони безпосередньо пов'язані з головними функціями сім'ї: *відтворенням людського роду та вихованням дітей*. Саме тут виникає суспільний інтерес, обов'язок відносно колективу. Подружні взаємини таким чином дістають правову (державну) санкцію, яка реалізується або через вінчання, або через громадянську реєстрацію.

Отже, шлюб можна визначити як історично зумовлену, санкційовану та регульовану суспільством форму взаємин

між чоловіком і жінкою, що визначає їхні права та обов'язки відносно одне одного та дітей.

Першою формою суспільного регулювання статевих взаємин вважається *дуально-родовий*, або *груповий*, шлюб, характерний для ранньої стадії первіснообщинного ладу. Груповий шлюб був відношенням між родами, а не між особами; будь-які статеві зв'язки в межах роду суворо заборонялися, тобто вони були *екзогамними*. В подальшому груповий шлюб між членами різних родів звузився до осіб, які належали до одного покоління, і поступово перетворився на *парний* шлюб. На першому етапі його розвитку члени подружжя мешкали окремо (кожен у своєму роду), в подальшому чоловік переходив у рід дружини (*матрілокальний шлюб*), а на більш пізньому етапі дружина у свою чергу стала оселятися в роду чоловіка (*патрілокальний шлюб*).

Перехід до землеробства та скотарства сприяв піднесенню господарської ролі чоловіка. Як наслідок — парний шлюб зміцнюється, дає початок *моногамії* (єдиношлюбності), в основі якої лежить одвічний союз одного чоловіка з однією жінкою. За господарсько-побутовими характеристиками шлюб стає *монолокальним* — подружжя входить до складу однієї сім'ї та одного господарства.

Моногамія — основна форма шлюбу в класових суспільствах, яка, проте, упродовж століть у різних регіонах та серед різних народів не була одноманітною; вона варіювалась в залежності від специфіки об'єктивних умов: соціально-економічних, етнічних, конфесійних. Вона виступала і у вигляді *конкубітату* — фактичного шлюбу, юридично не оформленого, характерного для соціально неоднорідних союзів між чоловіком і жінкою, і у вигляді *левірару* — передачі шлюбних обов'язків у разі смерті чоловіка його братові або іншому родичеві.

Щодо об'єктивних умов формування шлюбно-сімейних звичаїв, то в Україні вони відзначались особливим різноманіттям. Адже відомо, що окремі землі України протягом тривалого часу перебували у складі різних держав, кожна з яких була своєрідною щодо соціально-економічного розвитку, політичного устрою, конфесійної ситуації. Це врешті-решт призводило до формування регіональних типів традиційно-побутової культури України. Дуже складними були соціальна й етнічна структура населення, характер міжетнічних та міжрегіональних взаємин, що також позначалося на системі звичаєвих правил, норм поведінки та моральних підвалин.

Проте в усьому цьому розмаїтті існувала усталена осно-

ва, притаманна українському населенню всіх регіонів України. Однією з її складників була система цінностей сімейного життя. В середовищі українців підготовка до сімейного життя ніколи не сприймалась лише як особиста справа тих, хто укладав шлюб, їхніх батьків та родичів; це була і справа громадськості. Вплив громадськості на практику добору шлюбних пар та утворення сім'ї здійснювався через цілу мережу добре організованих інституцій: сільську громаду, молодіжні об'єднання (парубоцькі та дівочі громади).

Великого значення надавалось і громадській думці, котра, як правило, реалізовувалась через систему звичаєвих норм. У відповідності до норм звичаєвого права українців чоловіка вважали за самостійну людину тільки після одруження: неодружений чоловік, якого б віку він не був, вважався парубком. У народі склалась негативна думка про тих, хто вчасно не одружився. До тих же, хто взагалі не хотів одружуватися, не тільки ставились зневажливо, але й застосовували певні покарання: їм, наприклад, надавали меншу частину спадкового майна.

Були поширені і такі випадки безшлюбності, які не дискримінувалися. Від одруження міг відмовитися один із синів, щоб не дробити батькового господарства або щоб допомогти меншим братам та сестрам, котрі залишилися без годувальників. Цю функцію могла взяти на себе і одна з дочок. Історія знає випадки, коли заручені дівчата на знак жалоби по вмерлому нареченому назавжди відмовлялися від заміжжя.

Звичай давати обітницю безшлюбності сягає сивої давнини, пов'язуючись, як правило, з частими війнами та набігами войовничих сусідів. Даючи обітницю, дівчата нарівні з чоловіками нерідко брали участь у воєнних діях, а в мирний час виконували суто чоловічу роботу. Цей звичай в окремих регіонах зберігався до початку нашого століття.

І все ж безшлюбність не мала значного поширення. Навпаки, саме укладання шлюбу набувало великої соціальної престижності, підвищуючи авторитет людини.

В основі укладання шлюбу в Україні упродовж XVI—XIX ст. був *договір (зговір, змовини, згода)*, який укладався між двома сторонами: батьками й родичами молодого та батьками і родичами молодої. Посередниками між ними виступали довірені особи: сват або сваха.

Шлюбний договір спочатку укладався усно, а починаючи з XVII ст. оформлювався і письмово, особливо в тих випадках, коли молодим як придане надавали землю.

В міру того як загострювалася земельна проблема, письмове оформлення шлюбного договору стало обов'язковим. Договір фіксувався відповідними документами — *шлюбними*, або *виновними*, *листами*.

У відповідності зі звичаєвим правом під час укладання договору домовлялися про розмір приданого нареченої, яке складалося зі *скрині* та *худоби*, внеску молодого (так званого *вина* та *привинку*), а також внеску батьків і родичів. Для здійснення цієї акції батьки молодого і молоді збирались на *змовини*, в яких нерідко брала участь і молода пара.

Однією з важливих умов шлюбного договору було наділення молодих землею. Молодому, як правило, скрізь давали землю, молодій — лише в деяких регіонах України. Натомість їй виділяли *посаг*, який наприкінці XIX ст. в основному включав лише «скриню» — постіль, одяг, білизну. Щодо колись головної частини посагу — «худоби», яка за традицією включала батькове придане (худобу, землю, гроші), то вона рідко коли включалась до шлюбної угоди, що було пов'язано з обезземеленням селянства. Одною з особливостей внутрісімейних майнових відносин українського селянства можна вважати поширену практику надання молодій *материзни* — тієї частини землі, що передавалась у спадщину тільки по жіночій лінії. Одержавши цю землю, молода могла за власним міркуванням розпоряджатися доходом з неї. Як правило, цей доход використовувався на власні потреби, а також на підготовку посагу для дочок.

Взагалі земля як придане була тим стрижнем, навколо якого будувалася вся система шлюбного договору та шлюбних звичаїв. У той же час її значення при укладанні шлюбу не було однаковим. Найбільшої ваги воно набувало в регіонах з найконсервативнішою системою землеволодіння та землекористування, відповідно позначаючись на цінностях шлюбу. У Прикарпатті, наприклад, шлюб із безземельним зневажливо називали «шлюбом на вітер». З тієї ж причини визначалась і участь молоді у змовинах. Там, де наявності землі при укладанні шлюбу надавали великого значення, роль молоді була незначною. І це логічно, адже в договорі йшлося не про любов молодих, а про «поле», яке належало батькам.

Участь молоді у вирішенні питання про одруження, як і структура шлюбного договору, є показниками демократизації суспільства та *егалітаризації* (рівноправності) членів сім'ї. Батьки, звичайно, завжди втручались у процес одруження своїх дітей, але їхня роль у цьому на різних

етапах історичного розвитку була неоднаковою. За умов патріархальних відносин ця роль була переважаючою, оскільки в розпорядженні батьків знаходились найважливіші санкції — економічні: позбавлення спадщини або ж приданого.

З розвитком капіталістичних відносин, із зміцненням економічної незалежності дітей від батьків, послабленням сімейного контролю над дорослими дітьми зростала роль молоді у самостійному вирішенні питання про своє одруження. Вже у другій половині ХІХ ст. в більшості районів України поширилась практика участі молоді у шлюбних змовинах та сватанні.

Тривалий час існуючі господарські міркування при укладанні шлюбу позначалися на певній обмеженості кола вибору шлюбного партнера, тобто соціальній *ендогамності* шлюбу. Майже до ХІХ ст. побутував звичай обирати супутника життя у своєму селі або найближчих селах. В основі цього звичаю лежало бажання краще пізнати ту родину, з якою мали породичатися. Адже репутація сім'ї мала таке ж велике значення, як і її економічний та соціальний стан. Обираючи гідну для свояцьких зв'язків родину (як правило, подібну в соціальному відношенні), розв'язували і проблему вибору обранця — рівного за соціальним станом.

Звичаєве право українців обмежувало укладання нерівних шлюбів — і перш за все між багатими та бідними. Заможні господарі неохоче родичалися з біднотою, але й бідні селяни так само вважали за краще вибирати собі пару серед рівних: «Не з багатством жить, а з людиною», — говорилося у народі. Але інколи, щоб поліпшити матеріальне становище, батьки силоміць віддавали дітей у заможну сім'ю.

Одним із наслідків укладання нерівних шлюбів було *приймацтво* — поселення зятя в господарстві тестя. Ця практика в цілому суперечила звичаєвому праву українців — *патрімоніальності* шлюбу, коли син, одружуючись, залишався зі своїми батьками, а донька «йшла у невістки». І все ж вона була досить-таки поширеною, оскільки мала певну соціально-економічну базу: це не тільки намагання підняти свій матеріальний рівень за рахунок більш багатих сватів, але й компенсація дефіциту чоловіків у сім'ї нареченої.

В Україні можна виділити такі види приймацтва: *за волею батьків; за бажанням; за запрошенням*. В основі першого виду приймацтва нерідко лежали меркантильні міркування батьків, і зрозуміло, що зять-приймак часто

потрапляв в економічну кабалу до тестя. Така форма була найбільш поширеною в районах, де панувала система відробітків та найманої праці (наприклад, на Півдні), а також у районах із консервативним типом господарювання (на Волині, Прикарпатті). Тут приймака довгий час вважали за чужого, а якщо він мав залишити сім'ю, то з ним розраховувались як з найманим робітником. І тільки після десяти років співжиття він діставав право на одержання певної частини майна.

В інших районах України поширенішим було приймацтво за запрошенням. Зять запрошували в родину дружини особливо тоді, коли там не було синів або ж коли вони були малими, а сім'ю очолювала удовиця. В останньому випадку зять виступав як голова родини, одержуючи певні права на майно, яке належало батькам дружини. У більшості губерній України (насамперед Київській, Полтавській, Харківській) приймак вважався ніби усиновленим, і його прирівнювали в майнових правах до інших членів родини. У цих же губерніях мало поширення і приймацтво за бажанням — добровільне оселення зятя в родині тестя.

В залежності від того, на якій основі базувалось приймацтво, склалося і різне до нього ставлення. До приймацтва за волею батьків, як правило, ставились негативно («Приймаччя — доля собача»), а до такого приймака — з певною зневагою. Адже він не був господарем у сім'ї, не міг представляти її на сільському сході, а у місті — на цехових зборах. Приймацтво за бажанням громадськості не засуджувалося, але й не завжди схвалювалося, особливо тоді, коли приймак не очолював родину. Щодо приймацтва за запрошенням, то воно, як правило, схвалювалось: адже приймак був рівноправним членом родини та мав право голосу на сільському сході.

Своєрідність об'єктивних умов України зумовила різноманітність шлюбу. Можна відзначити такі його форми: *за згодою* (договором, домовленістю); *уходом*; *уводом*; *на віру*. Перший варіант шлюбу вважався законним, інші — незаконними, оскільки вони не вписувалися в систему державного права та релігійних канонів.

Майже до XVI ст. в Україні побутував громадянський шлюб, заснований на народних весільних звичаях. Починаючи з XVI—XVII ст. укладання шлюбу підпало під контроль церкви, яка оголосила шлюб таїнством, і тільки через вінчання ця акція набувала чинності.

Втручання церкви, однак, радикально не змінило справи: в народі, як і колись, законним вважали шлюб, укладений на основі договору та відзначений весільною обрядо-

вістю. Шлюб із вінчанням, але без весілля вважався недійсним. Як один із проявів опору втручання церкви виник шлюб «на віру» — без вінчання, але з невеликим весіллям: «Не справивши весілля, не можна жити в парі».

Народні звичаї громадянського оформлення шлюбу продовжували існувати і після того, як Синод у 1843 р. видав спеціальний указ, згідно з яким «молоді після вінчання мають вважатися подружжям і жити разом». Пізніше, на рубежі XVIII—XIX ст., коли вінчання все ж таки стало складовою частиною весільної обрядовості, шлюбний звичай «на віру» не зник, але дещо трансформувався. Його побутування зумовлювалося своєрідністю соціально-економічної та демографічної ситуації, наприклад, необхідністю ведення спільного господарства розлученими або вдовими, котрі згідно з законодавством не мали права вінчатися. До шлюбів без вінчання (а інколи і без весілля) вдавалася біднота, а також ті, хто не мав згоди батьків.

Існувало багато регіональних різновидів звичаю жити «на віру». На Волинсько-Подільському порубіжжі, наприклад, такі шлюби називались «на совість» і укладались, як правило, з *покритками* (дівчатами, котрі мали позашлюбну дитину). Інший зміст таких шлюбів на Наддністрянщині: це захист прав дівчини, яку ошукав парубок, відмовившись від одруження. Для улаштування справи батьки дівчини приводили її до спокусника і намагались умовити його батьків одружити свого сина. В деяких районах України цю акцію виконувала сама дівчина. Природа цього звичаю сягає часів матріархату, і у пізніші часи вона виявилась у вигляді сватання дівчини до хлопця.

«Колись,— писав І. С. Нечуй-Левицький,— дівчата самі сватались за парубків: кажуть, що дівчина була прийде в хату, де вона назнає собі парубка, покладе хліб на столі і сяде на лаві. То був знак, що вона хоче заручитись з господарським сином. Як до неї господар не промовляв і слова, то був знак, що його син не хоче женитись з нею, але кажуть, що люди мали за гріх давати гарбуза дівчині».

Традиція обрання дівчиною нареченого колись мала значне поширення, але з посиленням церкви поступово втрачала своє значення. І лише в Україні в силу своєрідних історичних умов ця призабута традиція в XVI—XVII ст. зажила новим життям, позначившись, зокрема, на зростанні незалежності жінки, в тому числі її ініціативи у сватанні. Недарма шлюб «за домовленістю» — найпоширеніша в Україні форма утворення сім'ї.

Крім згаданих різновидів шлюбних звичаїв, існували шлюби «уводом» та «уходом». Шлюби «уводом» генетично

близькі давнім шлюбом із викраденням, але мають свої особливості. В XVIII—XIX ст. вони, наприклад, передбачали викрадення дівчини, як правило, з її згоди. Про викрадення не знали лише батьки, які, до речі, і не погоджувались на шлюб своїх дітей. Отже, шлюби «уводом» у «чистому вигляді» були винятковими.

Шлюби «уходом», навпаки, мали досить значне поширення в Україні, оскільки до них вдавалися ті, що не одержували згоди від батьків, а також бідняки, котрі були не в змозі влаштувати весілля та купити дарунки за шлюбним договором. Саме тому в кінці XIX ст. у зв'язку з масовим обезземелюванням селян та зубожінням значної частини городян багато з видів оплати за шлюбним договором (наприклад, «вино» та «привинок») відпали, а основним видом витрат став посаг, що, нагадуємо, складався з двох частин: «скрині» та «худоби», а пізніше — лише із «скрині». Цей традиційний компонент залишається і в сучасній весільній обрядовості.

Разом із тим система традиційних шлюбних звичаїв істотно трансформується. Скажімо, послабився принцип вузькотериторіального спілкування молоді, хоча на селі він і тепер переважає. Щодо шлюбної вибірковості, зокрема свободи вибору, то міська молодь, як правило, сама знайомиться з майбутнім подружжям і самостійно розв'язує питання про укладання шлюбу. На селі вибір шлюбного партнера здійснюється також самою молоддю, але переважно за участю батьків. Причому сільська молодь надає великого значення порадам батьків, в тому числі і одержанню батьківської згоди, хоча остаточне рішення про укладання шлюбу тепер залишається все ж за молоддю.

Відкритість спілкування сучасної молоді створює умови для розширення критеріїв мотивації шлюбу. Власне, вся сутність шлюбу, а відтак і обличчя сім'ї, визначається мотивами її створення. Соціологічні дослідження показують, що саме любов посідає перше місце в сучасній структурі мотивацій шлюбу. За нею ідуть: спільність інтересів та поглядів, дружба, фізіологічні чинники, так звані «реальні погляди» (матеріальні розрахунки тощо).

Отже, шлюби сучасної молоді в своїй основі укладаються на підставі виявлення особистих почуттів. Тим більше, що вибір шлюбного партнера за взаємною схильністю має традиційну основу.

Сім'я та внутрісімейні взаємини. Сім'я — це об'єднання людей, зв'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю, об'єднання, що ґрунтується на шлюбі або крив-

ній спорідненості. Основу сім'ї становить шлюбний союз між чоловіком і жінкою, у тих чи інших формах санкціонований суспільством. Ця основа не зводиться, однак, лише до відносин між ними, навіть юридично оформлених, а являє собою відношення між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми. Саме це надає сім'ї характеру найважливішого соціального інституту.

Як і кожний соціальний інститут, сім'я має чітку структуру, певні взаємозв'язані підрозділи та компоненти. Всі вони постійно змінюються, віддзеркалюючи соціально-економічні умови, розвиток суспільства в цілому. І це природно, якщо мати на увазі тісний зв'язок сім'ї з суспільством, з усіма соціальними інститутами. Як продукт певної соціальної системи, сім'я відображає стан її розвитку. Звідси можна твердити про історичну змінність сім'ї, її соціального потенціалу та характеру внутрісімейних взаємин, у тому числі основоположних — родинних.

Визначимо спочатку поняття спорідненості. *Спорідненість* — це зв'язок між людьми, зумовлений спільністю їхнього походження, що виникає на основі відношень шлюбу і поріднення. Розрізняють два види спорідненості: *природну*, визначену генетичною близькістю, і *соціальну*, що являє собою соціально санкціоновану систему групування родинних відносин. Ця система завжди є закритою структурою і має егоцентричний характер: ступінь спорідненості починається від того, хто її здійснює.

На різних етапах розвитку суспільства і в різних соціальних умовах виникають системи спорідненості, котрі істотно відрізняються одна від одної. Виділимо з них чотири основних історичних типи.

Перший — *австралійський* — пов'язаний з дуально-родовою організацією. Він належить до тих часів, коли сім'я ще не стала самостійним соціальним осередком. Характерною особливістю цього типу є реалізація принципу розмежування родичів по лінії батька і лінії матері. Ця система не розрізняє ступенів спорідненості і відображає не індивідуальну спорідненість, а відношення між групами родичів.

Історично пізнішим є *арабський* тип спорідненості. Він розрізняє родичів по *прямій* (зв'язок між людьми, один з яких походить від іншого) і *бічній* (зв'язок між людьми, котрі походять від одного предка) лініях.

За умов, коли функціонування нормальної, екзогамної форми клану було неможливим, виник *ендогамний* варіант кланової організації, а на її основі система спорідненості третього типу — *гавайська* (генераційна). В ній не було

розмежування родичів як за принципом роздвоєння, так і лінійності. Єдиною диференціюючою ознакою була належність до певного покоління.

З розпадом великої сім'ї виникає система спорідненості четвертого типу — *англійського*, або лінійного. Спорідненість цього типу не диференціює родичів по лініях батька і матері, а протиставляє пряму лінію споріднення бічним. Відношення спорідненості в цій системі мають індивідуальний характер і визначаються як лінією, так і ступенем споріднення. Власне, *це той тип спорідненості, який ми сьогодні відносимо до себе.*

Відношення спорідненості є основними в системі сім'ї, але вони не єдині. Існує багато інших відношень та компонентів, які в сукупності складають конструкцію сім'ї. Щодо сутності останньої, то вона виявляється через структуру, склад, функції. Співвідношення усіх цих компонентів — різне на окремих етапах історичного розвитку — визначає той чи інший клас, тип, форму та варіант сім'ї.

Розрізняють *парні, моногамні та полігамні сім'ї.* У наш час існують лише моногамні та полігамні сім'ї. Полігамна сім'я, заснована на багатошлюбності, функціонує в обмежених регіонах світу (Пакистані, Єгипті, Південній Індії) у двох формах шлюбу: *полігінійному* (багатоженство) і *поліандрічному* (багато чоловіків у жінки).

Найпоширенішим типом сім'ї, у тому числі в Україні, є моногамна сім'я, яку в залежності від ступенів її історичного розвитку можна поділити на *велику і малу.* Велика сім'я характерна для Давньої Русі та України раннього середньовіччя. Мала — пізнішого походження. Серед народів Східної Європи велика сім'я не збереглася, хоча і залишилися деякі її перехідні варіанти.

Нині існуючі сім'ї можна підрозділити на два основних типи — *просту (малу, індивідуальну, нуклеарну)*, що складається з однієї шлюбної пари з дітьми або без дітей, і *складну (розширену, нерозділену, братську)*, котра складається з кількох простих сімей.

Ця типологія цілком відповідає етапам розвитку та структурі української сім'ї, хоча типологічна її динаміка дещо своєрідна, позначена регіональною специфікою. В Карпатському регіоні, наприклад, довгий час існували консервативні форми землеволодіння з притаманними їм сім'ями общинного типу — великими патріархальними родинами. На Поділлі хоча і розвивалося фільваркове господарство, але його розбалансованість створювала передумови для розукрупнення великої сім'ї. На Лівобережжі,

Півдні та Слобожанщині, де ще до XVII ст. інтенсивно розвивались товарно-грошові відносини, зароджувалось відхідництво, інтенсивно йшов процес *нуклеаризації* — збільшення індивідуальних сімей. Остаточному розпаду великої сім'ї патріархального типу сприяв розвиток капіталістичних відносин. Руйнуючи економічну базу старої сім'ї, капіталізм фактично позбавляв її значення виробничого об'єднання, котре вона мала раніше.

Розвиток капіталізму неминуче втягував у суспільне виробництво чимдалі більше людей, у тому числі жінок і дітей, відвертаючи їх від домашньої праці. Тим самим створювались економічні передумови звільнення жінок і дітей від залежності від чоловіка і батька. А це в свою чергу становить основу для масової нуклеаризації та *сегментації* сім'ї.

Такою є загальна схема типологічного розвитку сім'ї, в тому числі української. Типологічні зміни сім'ї пов'язані із перетвореннями економічної основи її — господарства. Дані подимних переписів населення свідчать про розукрупнення господарств ще на початку XVII ст. на окремі *дими*, або *дворища*. Цей процес відбувався поступово, що зумовлювало різноманітність типів господарств і відповідних типів сімей. Якщо в середині XVII ст. двори включали по три господарства, в кінці XVII ст.— 2,4, то в середині XVIII ст.— лише по два. Зменшувався і кількісний склад сім'ї: якщо в XVII ст. він у середньому становив 6,9 особи, в середині XVIII ст.— 6, то в середині XIX ст.— 5,2. За даними Всесоюзного перепису населення 1979 р., середній розмір сім'ї в Україні становив 3,4 особи.

Існувало кілька шляхів трансформації сім'ї. Основним процесом була *редукція* (спрощення) великої сім'ї: розукрупнюючись, вона перетворювалась на розширену та малу. Розширена у свою чергу поступово ділилась на кілька простих сімей. Інший шлях — утворення малих сімей через *патронімії* — тимчасові об'єднання батьківської та дочірніх сімей на господарській основі. Воно проходило кілька етапів. На першому етапі відокремлення прості сім'ї оселялись на батьківському подвір'ї (*батькущині*), пізніше залишали його, зберігаючи з батьківською родиною спільність господарства або єдиний бюджет. На останньому етапі кожна проста сім'я вела свій бюджет, підтримуючи з батьківською родиною лише ритуально-обрядову спільність. Найбільшої інтенсивності відокремлення подружніх пар досягло у середині XIX ст.

Відомий тогочасний дослідник В. Тарновський зазначав, що «на Україні не лише далекі родичі не зберігали між

собою господарської єдності, але навіть і одружений син відокремлюється від батька, будує окрему хату і веде окреме господарство. Два одружених брати майже ніколи не можуть жити разом. Навіть там, де бідність або інші обставини заважають розділу, немає підкорення старшому, немає єдності у власності та праці».

У ході цього процесу в рамках малої сім'ї стала утворюватися найпростіша її форма, так звана *нуклеарна* (від слова «ядро») *сім'я*, яка і тепер є найпоширенішим типом. До складу такої сім'ї входять дві послідовні, кривно споріднені генерації: батьки та неодружені діти.

Але разом із тим серед українців досить міцно зберігався принцип не залишати батьків на самоті. Згідно зі звичаєвим правом із батьками залишався один із синів: на Лівобережжі — молодший, на Правобережжі — старший. Дочки з батьками залишались тоді, коли батьки не мали синів; у цій ситуації одна з дочок приводила на «батьківський ґрунт» приймака. Лишитися на «батющині» вважалося не тільки почесним, але й вигідним, бо за звичаєвим правом тому, хто доглядав батьків, передавалася у спадщину батьківська оселя і більша частина землі. Це правило поширювалось і на дочок, котрі залишались на «батьківському ґрунті».

Передача спадщини нерідко оформлювалася договором (так званим — «на доживання»), особливо у випадках, коли звичаєве право нечітко трактувало, хто ж мусив лишатись з батьками. В таких ситуаціях батько сам обирав спадкоємця — найслухнянішого сина, котрий міг би найкращим чином доглянути батьків. Ідучи «на доживання», батьки домовлялися з тими дітьми, які лишались на їхньому подвір'ї, про долю спадщини, розмір наділу, характер роботи в господарстві. Окремі пункти договору складали умови догляду за батьками та їхніми неодруженими дітьми. Адже спадкоємці були зобов'язані виховувати своїх менших братів та сестер, готувати їм придане, одружити, а в разі, коли останні схочуть залишитися на батьківському подвір'ї, — виділяти їм земельний наділ.

Трансформація кількісного і родинно-свояцького складу сім'ї супроводжувалась якісними змінами, що торкалися різних її компонентів: функцій, відношення до власності, внутрісімейних та подружніх взаємин. Найбільш складним утвором була, звичайно, велика батьківська родина (*служба*), в якій сплітались усі види родинних взаємин: подружні, міжпоколінні, між батьками і дітьми, дітьми і прабабками, прямими і бічними родичами, свояками і родичами. За характером влади сім'я була патріархаль-

ною, оскільки всі члени сім'ї перебували у залежності від голови (найчастіше батька), котрий до того ж розпоряджався сімейною власністю. Але патріархальність влади була все ж відносною і в основному виявлялася на побутовому рівні — як підлеглість дружини чоловікові, всіх членів сім'ї її голові. Щодо юридичних прав, зокрема прав на майно, то голова не мав права одноосібно ним розпоряджатися.

Право спадковості є одним з об'єктивних показників типологічного розвитку сім'ї та характеру внутрісімейних взаємин. Наприкінці ХІХ ст. серед українців була поширена така звичаєво-спадкова система, яка відтворювала процес демократизації внутрісімейного укладу та нуклеаризації родини.

Найбільшою мірою ця система виявилася на Лівобережжі, південних районах України та Слобожанщині, свідченням чого може бути майже рівномірний розподіл батьківського майна між усіма членами сім'ї, включаючи дочок. Щоправда, розмір спадщини для них залежав від багатьох причин і у різних місцевостях становив від однієї третини до чотирнадцяти відсотків.

На Правобережній Україні звичаєво-спадкова система мала значні обмеження, характерні для Литовського статуту: жінка хоча й не усувалася від спадкоємства, але її право на спадщину було непевним. Воно або мало тимчасовий характер, або обставлялося цілою низкою обмежень. І все ж порівняно з іншими етнічними групами українська жінка перебувала у більш рівноправному становищі. Про це, зокрема, свідчать такі норми звичаєвого права: жінка (дружина, дочка) нарівні з усіма мала право на особисте майно, яке вона могла придбати за власні кошти, вона також мала право на «материзну» та придане.

Своєрідність майнових відносин позначалась і на подружніх взаєминах, які в українській родині, як правило, відзначалися згодою. Нерідко траплялось і так, що жінка всупереч звичаєвому праву була номінальним головою родини, відіграючи в ній першорядну роль. Недаремно казали: «Чоловік за один кут хату тримає, а жінка — за три».

Відносна незалежність української жінки пов'язана з тією традицією, яка склалася через вимушену відсутність чоловіків. Адже в Україні довгий час тривала визвольна боротьба, йшло формування козацтва — все це відволікало чоловіків від домівок. За цих обставин жінка брала на себе всі функції забезпечення життєдіяльності сім'ї, і це не могло не позначитися на особливостях її поведінки та рисах характеру.

Певне рівноправ'я подружжя, що історично склалося, стало важливою запорукою міцності сім'ї. Неабияке значення при цьому мав і соціальний контроль, який здійснювався у відповідності до звичаєвих норм громадою та головою родини. Громада суворо доглядала за укладом родини, зокрема за моральною поведінкою подружжя, і в разі якоїсь провини карала.

Негативно ставилась громада і до «незаконних» шлюбів — тих, зокрема, що уклалися без додержання шлюбного ритуалу та весільної обрядовості. В Українських Карпатах, де в XVI—XVII ст. норми звичаєвого права були особливо консервативними, поширеною формою покарання «незаконних» шлюбів був грошовий штраф, який в народі називався *биковим*. При сплаті цього податку можна було жити разом, однак лише доти, поки не народжувалася дитина; при народженні дитини співжителі мусли одружитися.

Розлучення через незлагодженість відносин, як правило, засуджувалось громадою, бо «законними» вважались лише ті розлучення, що були викликані неможливістю мати дітей або серйозною хворобою одного з подружжя. В таких випадках подружжя розходилося мирно, часом додержуючись усталених ритуалів. Вони полягали в тому, що чоловік та жінка просили одне в одного пробачення, дякували за спільно прожиті роки і бажали щастя в новому шлюбі. Серед українців Північної Буковини цей ритуал завершувався розрізанням пояса або хустини. Подібні дії були поширені і в інших регіонах.

Коли шлюб розривався через незлагодженість взаємовідносин або легковажне ставлення до нього, шлюбозлучних ритуалів не дотримувались. У деяких місцевостях власне розлук не було зовсім, бо там у таких випадках чоловік або дружина кидали дім та йшли з села назавжди.

В цілому серед українців розлучення в минулому траплялися рідко. Наприклад, на початку XX ст. їх рівень становив 0,5 на 1 тис. шлюбів. Це зумовлювалося насамперед характером соціально-економічних відносин. В основі традиційної сім'ї лежали економічні підвалини, а в основі шлюбно-сімейних відносин — економічний розрахунок. Як говорилося в народі: «Господарство тримає сім'ю».

Із посиленням приватновласницьких відносин і відповідної моралі рівень розлучуваності не міг виступати справжнім мірилом міцності шлюбного союзу, показником його гармонійності. Закономірність тут в основному була такою:

чим міцніші «обручі», що скріплюють шлюб (економічні, конфесійні, правові), тим менш гармонійні подружні взаємини. Їх руйнування викликало розпад тих шлюбів, які фактично розпалися вже давно.

Чинником цього процесу стало радянське сімейно-шлюбне законодавство, в основу якого був покладений принцип *найменшого юридичного обмеження*, що відповідало вимозі свободи розлучення як однієї з вимог свободи особи. Логічним результатом реалізації цього принципу стало підвищення рівня розлучуваності. В 20-х роках він становив 1,7 на 1 тис. шлюбів, у 50-х — 1,1, в 70-х — 1,3, у середині 80-х — 3,9. В історичному плані це, безумовно, позитивний факт, оскільки він свідчить про егалітаризацію подружніх взаємин, зростання соціальної ролі жінки, вдосконалення правових норм.

Разом із тим тут криється і результат деяких негативних явищ сучасного суспільства: послаблення соціального контролю, пов'язаного з урбанізацією способу життя та автономізацією сімей; збіднення міжпоколінних зв'язків; ускладнення практики поєднання соціальної та сімейної ролей жінки; послаблення традиційної системи спілкування. *Відродження системи традиційних зв'язків* (звичайно, за умови, що вона приведена у відповідність до сучасних соціально-економічних та культурних особливостей розвитку суспільства) *є найважливішим чинником зміцнення шлюбу та гармонізації сім'ї*. Необхідність такого відродження важлива й тому, що воно сприятиме підвищенню цінностей шлюбу та престижності сім'ї. А це, власне,— головна умова стабілізації сучасної родини.

Певною запорукою гармонізації сім'ї є сучасні процеси егалітаризації внутрісімейних взаємин. Вони деякою мірою пов'язані із перетвореннями у складі сім'ї. *Сучасна українська сім'я за своїм складом переважно нуклеарна*: 64 % становлять нуклеарні сім'ї, 19 % — подружні і 17 % — складні.

Найбільш егалітарними є сім'ї простих типів, у складних же егалітарні форми нерідко поєднуються з авторитарними, причому головують в них в основному чоловіки. Нуклеарні сім'ї очолюють не тільки чоловіки (43 %), а й жінки (31 %), а в кожній четвертій існує подвійне главенство. Останнім часом збільшується частка сімей, котрі очолює жінка, а нерідко й зять-приймак.

Загальний процес егалітаризації сім'ї має певні відмінності в умовах міста і села. На селі інститут главенства в цілому зберігає традиційну основу: головою, як правило, виступає чоловік, хоча більшість розпорядницьких функцій

здійснює жінка. Вона, як і колись, «веде господарство», але її влада в родині є не тільки номінальною, а й фактичною.

У місті інститут главенства в основному розвивається в напрямку *біархатії* — рівної участі членів подружжя в життєдіяльності сім'ї та виконанні сімейних обов'язків (забезпечення матеріальної основи родини, розподіл домашньої праці, організація дозвілля тощо). Наприклад, рішення, що торкаються матеріального побуту, в 87 % випадків приймають обидва з подружжя, організації дозвілля — у 91 %.

Трансформація ролевих функцій членів сучасної сім'ї неминуче призводить до змін у внутрісімейних взаєминах, зокрема, у кооперуванні домашньої праці. Традиційно вона поділялась на «чоловічу» і «жіночу». Тепер така градація не має чіткого вираження, хоча певна нерівномірність у розподілі домашньої праці між окремими членами сім'ї зберігається.

Останнє досить виразно позначається на труднощах поєднання професійної і сімейної ролей жінки. Посилює цю проблему інтенсивна нуклеаризація сучасної сім'ї: адже в сім'ї простого типу весь обсяг домашньої праці має виконуватися подружньою парою, а часом і одним з подружжя. В родині ж складного типу цей обсяг розподіляється між кількома людьми: подружжям, їхніми батьками, дітьми, хоча на практиці основну частину роботи бере на себе жінка старшого покоління, що, як правило, не зайнята у сфері суспільного виробництва.

Розподіл домашньої праці у сільській сім'ї в цілому і тепер лишається традиційним. У хатньому господарстві порядкує жінка, залучаючи до цього дітей (чоловіки переважно займаються роботою на присадибній ділянці). У місті розподіл домашньої праці в основному вирівняний між членами подружжя, що пов'язане, зокрема, як із більшим обсягом вільного часу городянина, так і з відсутністю підсобного господарства. Саме недостатній зв'язок міської сім'ї з домашнім господарством спричинив до послаблення її виробничих функцій, а певною мірою і виховних: адже діти в міській сім'ї нерідко відчужені від трудового процесу.

Практика відродження домашнього господарства, що набуває нині значного поширення, організація сімейного садівництва та городництва, створення сімейних бригад — все це має призвести до помітних змін у функціях сім'ї та, зокрема, до відтворення її виробничих функцій. Це допоможе компенсувати і той дефіцит занять, що пов'язані з тра-

диційною роллю чоловіка і вимагають якостей, котрі роблять його лідером сім'ї, підвищують його статус у родині.

Тому й назрілою є проблема використання позитивного досвіду традиційної трудової сім'ї, для якої була характерна спільність трудової діяльності, в тому числі й дітей. Це — неминущі людські цінності, від яких не можна відмовлятися і які необхідно підняти на рівень сучасних потреб життя.

Сімейні обряди. Усе сімейне життя в минулому супроводжувалося різноманітними обрядами та ритуалами, котрі в образно-символічній формі визначали певні етапи життя людини і окремі стадії розвитку сім'ї. У відповідності до природного циклу існування людини склався і комплекс сімейних обрядів. Основні з них: *родильні*, які відзначали народження людини; *весільні*, що освячували шлюб; *поховальні й поминальні*, пов'язані із смертю людини та вшануванням її пам'яті.

У циклі сімейних обрядів сплелися дії, символи, словесні формули та атрибути, виникнення яких сягає різних епох, із притаманними кожній з них соціальними, правовими, морально-етичними, релігійними нормами і поглядами. Витоки формування сімейних обрядів нерідко були пов'язані з магічними актами, що мали різне функціональне призначення. Умовно їх можна поділити на *спонукальні* та *запобіжні*. Перші мали забезпечити щастя сім'ї, багатство та плодючість; інші були спрямовані на захист людини від злих сил.

З розвитком раціональних знань сенс забобонних магічних обрядів поступово втрачався, а ритуальні дії перетворилися на одну з традиційних розваг народу. Разом з появою нових обрядових дій і символічних ритуалів старі продовжували зберігатися, однак їхній зміст поступово змінювався. Так склався багатошаровий і багатофункціональний обрядовий комплекс.

Ця закономірність особливо рельєфно простежується в родильній обрядовості, що пояснюється надзвичайною делікатністю самого факту народження дитини, котре, до речі, було й основною умовою визнання законності сім'ї. Згідно зі звичаєвим правом сім'я набувала чинності тільки тоді, коли в ній були діти.

Обряди, пов'язані з народженням дитини, дослідники поділяють на чотири цикли: *передродові*, *власне родильні*, *післяродові* та *соціалізуючі* — прилучення новонароджено-

го до роду, сім'ї, колективу. Цикл родильної обрядовості складався з ряду обрядів: *народин, ім'янаречення, очищення, обрання кумів, хрестин, пострижин* тощо.

Починалися родильні обряди із запросин баби-повитухи (на Правобережжі її називали «бабою-бранкою», на Наддністрянщині — «бабою-пуповою», у північних районах України — просто «бабою»). Запрошував бабу-повитуху чоловік породіллі, який йшов до неї з хлібом. У свою чергу баба приходила приймати роди з хлібом, свяченою водою та зіллям. Прийшовши, вона відчиняла всі замки, відкривала вікна та розв'язувала усі вузли («щоб легшими були роди»), а потім обкурювала породіллю зіллям. Усі дії, що виконувала повитуха, вважалися магічними, котрі мають надприродну силу, і корисними для породіллі та новонародженого.

У своїй основі ритуальні дії баби-повитухи мали раціональне зерно, взяте з практичного досвіду та знань народної медицини. Так, баба дуже вправно робила породіллі масаж, компреси з навару льону, розтирання маслом, вигрівання у гарячому зерні. Під час важких родів вона застосовувала спеціальні фізичні вправи.

Разом із тим магічні обряди базувалися на примітивних уявленнях. Наприклад, баба примушувала породіллю пити з пригорщі воду: «Як ота вода легко сходить, так би ота дитина легко з тебе зійшла». Приймаючи роди, баба намагалась через певні обряди та примовляння визначити характер майбутніх занять дитини та її риси характеру. Так, хлопцеві відсікали пуповину на сокирі: «щоб господарем був», а дівчині — на гребені: «щоб доброю пряхою була». Коли батьки хотіли, щоб у них у майбутньому народжувались дівчата, пуповину відсікали на кужелі; коли хотіли хлопців — на сокирі; коли не хотіли більше мати дітей — перев'язували пуповину конопляною ниткою.

Великого значення надавалося першій купелі — і не тільки з гігієнічних міркувань, а й з оберегових. Адже вода за народними уявленнями символізувала силу та чистоту. Щоб дитина росла здоровою, використовували освячені трави та квіти («свячене зілля»); у купіль дівчини додавали меду та квіти, іноді й молоко («щоб гарною була»); хлопчикам клали корінь дев'ясилу («щоб сильними були») або сокиру («щоб вміли майструвати»). Кожен, хто приходив до хати під час купівні, мав кинути у купіль монету «на щастя».

Скупану дитину обсушували біля палаючої печі, що знов-таки диктувалося не тільки вимогами гігієни, а й давніх звичаїв: прилученням до домашнього вогнища та роду.

У гуцулів було прийнято прив'язувати до правої руки дитини мішечок зі шматочком глини, взятої з домашньої печі. В інших районах як обереги використовувались ножиці або ніж, котрі клали у люльку (Полісся), вугілля з печі чи шматочок хліба з сіллю (Волинь).

Значне поширення серед українців мав давній звичай *ім'янаречення*, який пов'язувався з переконанням, що гарно обране ім'я має сприяти щастю та добробуту немовляти. Цей звичай відтворював і норми моралі та звичаєвого права, нерідко проявляючись через відповідні символи: наприклад, дитині, що народжувалась поза шлюбом, давали негарне ім'я на ознаку незаконного її народження.

Звичай ім'янаречення, трансформуючись під впливом об'єктивних умов, виявлявся у різних варіантах: на Київському і Волинському Поліссі зберігалась найдавніша його форма — обрання імені бабою-повитухою до хрещення дитини; на Полтавщині ім'я обиралось бабою разом із кумами; на Наддніпрянщині та Півдні України в обряді ім'янаречення брали участь тільки куми.

Серед українців інститут *кумівства* був особливо розвинений: куми шанувалися нарівні з близькими родичами. Для похресника вони були другими батьками, оскільки ніклувалися про його долю, виховували, допомагали у скрутну годину. Як правило, обирали пару кумів, хоча на Поділлі поширеною була практика обрання трьох, чотирьох і навіть п'яти пар. За звичаєм у куми обирали лише тих людей, що мали дітей. Вважалось доброю прикметою, коли кума була вагітною.

Невдовзі після пологів влаштовувались *родини* — частування породіль найближчими жінками та бабою-повитухою. Розпорядницею родин була баба, яка допомагала породіллі накривати стіл та приймати гостей. За традицією до породіллі не можна було приходити з порожніми руками. Здебільшого їй приносили тканину на пелюшки, а також їжу, спеціально приготовлену для родин: млинці, пампушки, сушню, юшку. Вшановуючи породіллю та новонародженого, бажали їм насамперед здоров'я: «Їж та закладай бочки, де були сини й дочки»; «Щоб дитина стояла і в'язи тримала»; «Щоб дитина була багата, як земля, дужа, як вода, щоб в коморі і в оборі всього було доволі». Вшановували і бабу-повитуху: чоловік породіллі частував її хлібом-сіллю та підносив подарунки.

Нерідко крім родин робили ще й *провідування* (*одведки*, *одвідки*), які на відміну від родин мали переважно індивідуальний характер. Провідати породіллю приходили сусіди, родичі, баба-повитуха.

Крім родин та відвідувань обов'язково влаштовували *хрестини* за загальнохристиянським зразком, хоча й позначені регіональною специфікою. На хрестини запрошували кумів, які приходили з *крижмом* — подарунком новонародженому. Перш аніж іти до церкви, баба купала немовля, загортала в сорочку (хлопчика — в батькову, дівчину — в материну), клала на вивернутий кожух, а потім передавала кумові, який разом із кумою ніс дитину до церкви.

Розгалужена мережа традиційних обрядів, пов'язаних із народженням дитини, становить основу і сучасної родильної обрядовості. Звичайно, за нових соціально-економічних та культурних умов багато чого виявляється у трансформованому вигляді. Так, сучасний обряд провідувань породіллі, як правило, відбувається у пологовому будинку. Породіллю одвідують не тільки рідні, а й сусіди, товариші по роботі. Широко побутує і такий родинний обряд, як вшанування новонародженого та породіллі. Проте на відміну від традиційних родин він поділяється на дві частини. Перша — це *обмивання (зливання)* — відзначення народження дитини за участю чоловіка породіллі та його друзів ще до повернення породіллі з лікарні. Друга частина — *власне родини* — влаштовується на традиційній основі невдовзі після повернення додому матері з новонародженою дитиною.

Якісно новою частиною сучасної родильної обрядовості є церемонія *урочистої реєстрації*, що має на меті визнати дитину повноправним членом суспільства. Продовженням цього урочисто-ритуального церемоніалу стають *зорини* — вшанування новонародженого та батьків, яке відбувається під час святкового обіду у присутності почесних батьків (кумів), родичів та друзів.

Створенню сім'ї у народі завжди надавалося надзвичайно великого значення. Відповідно до цього формувалась і весільна обрядовість — своєрідна урочиста драма, що супроводжувалась іграми, музикою, танцями, співами, набуваючи характеру народного свята.

У структурі весільної обрядовості знайшли відображення народна мораль, звичаєве право, етичні норми та світоглядні уявлення, що формувалися протягом століть. У ній простежується міжпоколінна спадкоємність, котра зберегла різноманітні часові нашарування. Найдавніші з них набули рис архаїчності, оскільки їх первісний сенс не відповідав новим соціальним умовам. Так, збір молодих учасників «весільного поїзда», або «весільного походу», імітація викрадення нареченої, подолання перешкод на

шляху до молодії (*перейма*) — всі ці весільні дійства. що зберігалися до початку ХХ ст., а в окремих випадках трапляються і сьогодні,— свідчення давньої форми шлюбу умиканням; діалог старостів про куницю та мисливця, взаємний обмін подарунками сватів, викуп коси, виплата грошового штрафу «за безчестя» — своєрідний відгомін давнього звичаю укладати шлюб на основі купівлі-продажу.

Певною мірою пережитком матріархату можна вважати особливу роль матері у весільних дійствах. Адже по суті мати вирішувала питання про видання дочки заміж і «заправляла» весіллям: вона зустрічала весільний поїзд молодого, виряджала молодих до вінчання, вбирала дочку-наречену у вінок, вела молодих на посад, зустрічала та благословляла наречених після вінчання. Рудиментом дохристиянського шлюбу є також звичай накривати сина білою переміткою у барвінкових обрядах.

Українська весільна обрядовість поділялась на три цикли: *передвесільний, власне весілля і післявесільний*. У свою чергу кожен із циклів складався з окремих обрядів.

Починалося все із *сватання*, коли послі від молодого йшли до батьків обранки укладати попередню угоду про шлюб. На Гуцульщині існував звичай ходити перед сватанням на «обзорини» — огляд господарства молодих. Серед українців було прийнято свататись у вільний від польових робіт час (на М'ясницькі свята та від Паски до Трійці) Сватами (старостами) обирали дотепних і поважних людей, як правило, з числа родичів. З ними до дівчини йшов парубок, на Поділлі ходили і його батьки, а на Закарпатті — ще й брат або сестра.

Увесь складний обряд сватання вельми стисло описав Т. Г. Шевченко: «Покохавшись літо чи то два... парубок до дівчиного батька й матері посила старостів, людей добромовних і на таку річ дотепних, коли батько і мати поблагословлять, то дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну, або самодільну хустку».

Бували, однак, випадки, коли дівчина не давала згоди на одруження. Тоді вона повертала старостам принесений ними хліб або дарувала молодому гарбуза. У такому випадку про хлопця казали, що він «вхопив гарбуза» або «облизав макогін». У деяких західних районах йому до ранку будували на подвір'ї здоровенний макогін із соломи — «на громадську потіху, що, мовляв, не в своє встряв». Щоб уникнути сорому через відмову, часом посилали «розвід-

ника», котрий мав довідатися про наміри дівчини та її батьків; іноді йшли свататися пізно ввечері, щоб зберегти сватання в таємниці.

У разі успішного сватання через певний час відбувалися умовини (*оглядини, домовини*) — знайомство з господарством молодого, а за два тижні до весілля влаштовували заручини (на Волині вони називалися *запоїнами*) — своєрідне скріплення договору про шлюб. На заручини до оселі молодої приходили батьки й родичі молодого, сідали до столу, а дівчину й хлопця виводили *на посад*. Старший староста накривав рушниками хліб, клав на нього руку дівчини, зверху — руку хлопця і перев'язував їх рушником. Після цього ритуалу молода перев'язувала старостів рушниками, а всіх присутніх обдаровувала хустками, полотном або сорочками. В українських Карпатах ритуал скріплення шлюбу здійснювала мати дівчини: вона обсіпала молодих пшеницею та білою вовною і подавала їм мед, котрий символізував єдність молодих та їхніх родів.

Після усіх цих церемоній дівчина і хлопець вважалися зарученими і вже не мали права відмовлятися від шлюбу. Спроба відмовитися вважалася безчестям, за відмову ж сплачували відшкодування матеріальних витрат та ще й «за образу».

Напередодні весілля влаштовували прощання нареченої та нареченого з дівочою й парубоцькою свободою, що втілювалося в обряді *дівич-вечора (вечорин, підвесілок, дружбин, вінкоплетин)*. Такі вечорини влаштовувались окремо в оселях молодої та молодого. Це був обрядовий акт відокремлення наречених від несімейної групи молоді.

У молодої дівич-вечір відзначався особливою ліричністю, бо символізував розлуку з рідною домівкою та перехід в інший статус. Дівчата-подружки «вили гільце» — оздоблювали квітами, стрічками та букетами колосків гілку сосни або вишні. Разом із гільцем виготовляли маленьку квітку або віночки для молодої та молодого. Серед гуцулів було прийнято мастити віночки медом і вкривати позолотою.

Плетіння вінків супроводжувалося барвінковими піснями. Під ці пісні дівчата прикрашали голову нареченої весільним вінком. У більш давні часи це робила мати. За гуцульськими звичаями дівчина не мала права знімати віночок аж до шлюбу, бо існувало повір'я, що коли б вінок пропав, наречена зазнала б великого нещастя.

Старша дружка (*весільна матка*) чіпляла молодому

вінок до шапки чи капелюха, садовила біля нареченої на кожух, що лежав догори вовною, і накривала їх рушником або посипала житом. Після цього молоді вже називались «князем» і «княгинею», які збирали весільний поїзд та йшли просити рідню і сусідів на весілля.

Весільний поїзд в українців найчастіше був дуже великим, що підкреслювало урочистість події. Групу нареченого представляли *старший боярин, бояри, світилки*, а нареченої — *старша дружка, дружки, брати*. Крім того, існував цілий ряд весільних чинів, що виконували лише певні обрядові функції: *приданки, закосяни, свашки* супроводжували наречену в дім молодого; *свахи* виконували пісенний супровід усіх обрядових дій; *посаджені (хрещені) батьки* «заправляли» весіллям. Основна роль у благословінні молодих, їх зустрічі та проводах належала батькам наречених. Вони ж виряджали молодих до церкви на вінчання.

Вінчання як весільний обряд формувалося поступово. Ще у XVII ст. церковне освячення шлюбу не мало законної чинності і тому нерідко відбувалося до весілля. Повінчані ж до самого весілля жили нарізно. Лише у 1744 р., як вже згадувалося, Синод видав указ, згідно з яким молоді повинні були жити після вінчання сукупно, не чекаючи весілля. Відтоді вінчання, як правило, проводили в один день з весіллям, хоча в окремих регіонах України воно майже до початку XX ст. все ж відбувалося до весілля: або відразу після сватання, або після заручин, іноді напередодні весілля у п'ятницю.

Протягом XIX ст. вінчання поступово стає традиційним весільним обрядом, набуваючи магічного, символічного та побутового характеру. На Правобережній Україні склалася ціла система церковної ритуалізації шлюбу, яка, крім вінчання, включала церковні *оповіді* — освячення згоди молодих на шлюб. Протягом трьох тижнів (від заручин до вінчання) піп тричі оголошував громаді про пошлюблення молодих. Після третього оголошення наречені вінчалися.

На вінчання молоді у супроводі свого почту відправлялися, як правило, нарізно. Перед тим вони просили у батьків благословіння (на Гуцульщині цей обряд зветься *проща*), і ті благословляли їх «прощівним» хлібом, бажаючи «ніколи не знати нужди та жити у мирі». Під час вінчання весільна матка тримала на плечах у молодого свічку та колачі, а весільний батько — свічку на плечах молодої.

Виходячи з церкви, молоді з'їдали цілушку хліба («щоб солодко жилося»), який молода перед вінчанням клала собі

за пазуху. На Закарпатті цей дещо містичний ритуал відбувався в іншій формі: молоді дивилися один на одного через свої колачки («аби бачили своє щастя»), котрі потім з'їдали разом із вареними яйцями. Все це мало символізувати об'єднання родів.

Власне весілля починалося із *запросин*, що включали урочисте виряджання дочки та сина на село у супроводі дружок і бояр. Як правило, у неділю молодий готувався їхати за молодою. За звичаєм до воріт його проводжала мати у вивернутому вовною наверх кожусі, хлопця обсипали «на щастя» зерном та дрібними грішми. На його шляху влаштовували *перейму*, вимагаючи викуп за наречену. Викуп повторювався ще кілька разів: біля воріт нареченої (*ворітна*), в сінях, де молоду охороняли дружки, та за місце біля нареченої, де сидів молодший брат або близький родич. Останній викуп — так званий *весільний пропій* — відбувався в кінці весілля. Після викупу місця починалось *дарування*. Спочатку родичі молодого наділяли подарунками родичів молодої, потім навпаки.

Наступав найдраматичніший весільний обряд — *розплітання коси та покривання голови молодої* очіпком і наміткою, що символізувало перехід дівчини до заміжжя, певною мірою — у підлегле становище. У найдавніші часи обряд розплітання виконувався в домі молодої приданками та свекрухою, в кінці ХІХ ст. — в домі як молодої, так і молодого — приданками, свекрухою й навіть самим молодим.

За покриванням голови (а в народі казали: «Як молода пов'язалася платком, то вона вже жінка, вона вже господарка») відбувався урочистий *розподіл короваю*, що означав приєднання всіх гостей до сімейних урочистостей. Потім збирали наречену в дім молодого і перевозили посаг. За народними віруваннями віз з молодими та посагом мав переїхати через вогонь, щоб запобігти лиха та «очистити» молоду.

У домі молодого відбувався урочистий *посад* молодих, що набував значення їх обрядового з'єднання. У відповідності до цього молодих зв'язували чимбарем. Існувало багато інших весільних символів поєднання молодих: два гільця, два короваї, два зліплених до купи голуби, перев'язування двох ложок — молодого і молодої тощо.

Весілля закінчувалося у понеділок циклами *перезваних обрядів*. Перший з них — обряди *шлюбної ночі* — включав перевдягання молодої, вивід її до гостей, демонстрацію цюотливості; другий цикл символізував приєднання невістки до чоловікової родини: розпалювання печі, готування

обіду, частування свекрів. Закінчувалося весілля знову розподілом короваю та даруванням молодих і родини нареченого.

Щоб зміцнити зв'язок між родинами молодих та полегшити період адаптації нареченої в чужому домі, народна мудрість передбачила цілий ряд *післявесільних обрядів*. Через день-два молодий кликав гостей на *протій*, через тиждень наречені йшли до батьків молодої на *міни*, під час яких тесть віддавав молодому те, що обіцяв («мінів»), коли укладали шлюбну угоду. Останній повесільний ритуал — *колачини (розхідний борщ)* відбувався через місяць після весілля. Молодий купував колачі та напої, запрошував весільних батьків та гостей, щоб «запити» свою «господарність».

За нових соціально-економічних і культурних умов змінюється і весільна обрядовість, хоча її основа залишається традиційною. Найбільших перетворень зазнав передвесільний цикл обрядів, оскільки санкціонування шлюбу відбувається переважно через громадянські інституції. Щодо шлюбного договору, то він утратив сенс через те, що шлюб позбавився економічного розрахунку, звільнившись і від вирішальної волі батьків. Останнє позначилося на трансформації сватання, яке перетворилось на знак поваги до батьків та старших. За традицією сучасне сватання відбувається в домі нареченої, куди приходять батьки молодого, щоб познайомитися із сватами та «благословити» молодих. Іноді дотримуються традиційного обміну хлібом на знак згоди нареченої та її батьків.

Власне весілля відбувається зараз у скороченому вигляді, зберігаючи, однак, основні традиційні обрядові дії: запросини гостей, зустріч молодих, гостина, розподіл короваю, дарування наречених, символічна посвята дівчини у жіноцтво (одягання свекрухою фартуха молодій), рядження. Стійко зберігаються у сучасному весіллі традиційні атрибути: вінки, гільце, рушники, квітки, хустини. Особливе місце серед них займає обрядовий хліб. Ним освячуються майже всі обрядові весільні дії: з ним запрошують на весілля, зустрічають і проводжають наречених до шлюбу, обдаровують гостей. Хліб є неодмінним атрибутом і урочистого обряду одруження — основного акту санкціонування шлюбу та освячення сім'ї.

На закінчення зупинимось на похоронній та поминальній обрядовості. Смерть людини завжди сприймалась як велике горе і разом із тим як звичайна необхідність: «якби не вмирали, то би під небо підпирали». Неоднозначне ставлення до смерті зумовило формування

складної системи похоронних обрядів, головною ідеєю яких було шанування померлих та культу предків.

Усі дії, що виконувались при похованні померлого, були спрямовані як на забезпечення успішного переходу душі покійного у світ предків, так і на охорону живих від шкідливого впливу духу мерця. Адже смерть за народними уявленнями означала відторгнення від тіла не тільки душі, а й духу, розлучення якого з тілом нібито не було законом: за певних умов дух померлого міг повернутися. Щоб протидіяти цьому, звичай забороняв залишати мерця одного, бо «лихий дух увійде в нього і буде турбувати людей». Інакше кажучи, такий небіжчик може стати вампіром.

У народі розрізняли також те, як вмирала людина — своєю чи «наглою» смертю, і відповідно до цього використовували різні обряди. На похороні самогубців або тих, кого вважали відьмами чи упірями, дотримувались охоронної символіки, вдаючись до таких магічних дій, які створювали штучні перепони для виходу цих мерців та їхнього духу з могили: вбивали в груди осиновий кілок, кололи тіло шилом, посипали очі чи могилу маком, завалювали її камінням або сміттям.

Зі смертю людини змінювались соціонормативна культура (поведінка людей) та культурно-побутова символіка й атрибутика. На знак того, що в хаті померлий, на вікні знадвору вішали білу перемітку (гуцули розкладали велике вогнище — ватру), дівчата розпускали волосся, чоловіки ходили без головних уборів. Коли приходили до такої хати, віталися не традиційним «Добрий день», а іншою формулою — «Здорові будьте».

За звичаєм померлих обмивали й обряджали у нове вбрання: літніх — у одяг переважно темних кольорів (гуцули, навпаки, завивали у біле полотно, бойки — у «біле шмаття»); молодих дівчат — у спідниці синього, зеленого і жовтого кольорів, які в народі вважалися «жалобними». У багатьох районах України померлому одягали тільки панчохи, не взуваючи. З цього приводу навіть побутувало прислів'я: «Кілько не роби, то все рівно босого поховають». Переважно в західних районах України покійника обов'язково взували в жовті або чорні чоботи, що було пов'язано з віруванням: на тому світі невзутий попече ноги, як перелітатиме через вогонь або через «огненну ріку».

Певною своєрідністю відзначався похорон неодружених дівчат та хлопців, у якому використовувалася деяка весільна обрядовість. Дівчат, наприклад, одягали у весільний одяг, на руку ліпили перстень із воску, до правої руки

прив'язували весільний рушник, розплітали волосся. Як хлопець, так і дівчина мали весільні головні убори, хлопцеві до пояса пов'язували червону хустку. Померлих дівчат і хлопців за традицією називали «князем» і «княгинєю» і, більш того, обирали їм пару з числа живих. Обрані «князь» чи «княгиня» деякий час відігравали роль нареченого чи нареченої, а потім і вдівця (удовиці).

У день похорону родичі та знайомі небіжчика прощалися з ним, ніби просячи у нього пробачення. На Закарпатті цей ритуал так і називався — *прощі*, його виконував священник, тричі проголошуючи прощення від імені померлого. Після кожної прощі сім'я покійного роздавала *поману* — пам'ятку про померлого (сердак, сорочку, ремінь, хустини, перемітки). Серед карпатських українців (гуцулів, бойків) було прийнято влаштовувати ігри (*грушки* на Гуцульщині, *лопатки* на Бойківщині, *лубки* на Поділлі) при померлих, оскільки люди вважали, що смерть — це не кінець існування людини, а лише перехід до іншого стану; тому факт смерті людини не сприймався трагічно.

Після поховання влаштовували *поминки* (гуцули робили *обід* ще тоді, коли покійник знаходився в хаті) — ритуальну гостину (*горячину, обід, комашню*) з обов'язковим вживанням ритуальних страв. Запалювали свічки, а після виголошення «вічної пам'яті» гасили. У першу після похорону ніч було прийнято не спати.

Поминали покійника також через дев'ять днів (*дев'ятини*), сорок (*сороковини*) і через рік (*роковини*). Щорічно через тиждень після Великодня (а в деяких районах Поділля — на Зелені свята) відбувалися громадські колективні поминки — *гробки (проводи)*. Люди цілими сім'ями збиралися на кладовищі, впорядковували могилки і влаштовували пригощання.

Цей звичай — колективні поминки, або громадянська панахида, — зберігається й дотепер. При цьому дотримуються давнього ритуалу покладання на могилу не тільки страв, але й квітів та стеблин «татарського зілля», яким здавна квітчали також оселю в «клечану суботу». Цей обряд відомий і багатьом іншим народам, що свідчить як про значне його поширення, так і про спільність походження.

Література: Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка, К., 1983; Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. К., 1988; Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). К., 1981; Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гош-

ка. К., 1987; *Ефименко А. Я.* Исследования народной жизни. М., 1884; *Ефименко П. С.* Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916. Т. II; *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К., 1974; *Кравець О. М.* Сімейний побут і звичаї українського народу. К., 1966; *Курочкін О. В.* До історії сватання на Україні // Нар. творчість та етнографія. 1971. № 4; *Пономарев А. П.* Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. К., 1989; Семейный быт народов СССР / Под ред. Т. А. Жданко. М., 1990; *Семенов Ю. И.* Происхождение брака и семьи. М., 1974; *Ульяновська С. В.* Уявлення про духовну сутність людини в контексті поховальної обрядовості // Нар. творчість та етнографія. 1989. № 3; *Хоменко А. П.* Семья и воспроизводство населения. М., 1980; *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край. СПб., 1872—1878. Т. I—VII; *Шухевич В.* Гуцульщина: У 5 ч. Львів, 1898. Ч. 3.

3. УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Витоки та еволюція українського фольклору. Важливою складовою українського народознавства є наука про народну творчість — *фольклористика*. Незважаючи на поважний вік, що обіймає понад два століття, вона все ще перебуває у пошуку оптимального наукового трактування багатьох питань, пов'язаних зі становленням та еволюцією предмета, його взаємин із історією, етнографією, літературою тощо. Та й головна справа в тім, що таке явище, як фольклор, не було незмінним за всіх часів.

Відомо, що фольклор виник разом із мовою. Саме у процесі продуктивного розвитку мови і викристалізовувався фольклор. Цей процес тривав так довго, як довго існує мова. Скільки саме — відповісти важко, але минуло багато й багато тисячоліть, перш ніж народи почали користуватися такою звичною і на перший погляд простою первинною комунікативною системою, як мова. Якщо період становлення і розвитку писемності становить 4—5 тисячоліть (у східних слов'ян — тисячоліття), то усна творчість перевищує цей період у 50—60 разів, а деякі дослідники впевнені, що у сто разів. Що стосується східних слов'ян, то тут всяка цифра буде гіпотетичною, оскільки історики не дали нам цілісної концепції у цьому плані. Зрозуміло, що багато чого здатний прояснювати сам фольклор, у якому можна знайти рудименти матриархату та родового суспільства, однак цей аспект фольклористичних студій розроблений ще недостатньо.

Усна народна творчість протягом тисячоліть була чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду народу, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів. У фольклорі знайшли відображення не лише естетичні й етичні ідеали народу, а й його історія, філософія, психологія, дидактика — тобто все, чим він жив, що хотів передати наступним поколінням. Навіть норми звичаєвого права, неписані закони фіксувалися в усній формі,

запам'ятовувалися вибраними громадою людьми і за потреби відтворювалися у незмінному вигляді.

Слово для наших предків мало й магичну силу. За його допомогою, вірили вони, можна домогтися щасливого полювання, викликати дощ, відвернути бурю і град, посуху, вберегти родину від зла і напасті, які підстерігали беззахисну перед силами природи людину на кожному кроці.

Значний період в історії людства взагалі та кожного народу зокрема характеризується культивуванням так званого *міфологічного мислення*. Це період анімістичних (коли душею наділяються не тільки люди, тварини, а й рослини, предмети неживої природи), антропоморфних (коли людськими властивостями наділяються тварини, рослини, у людській подобі уявляються боги тощо) вірувань, що склали основу як первісних релігій, так і сюжетів, мотивів, образної системи усної творчості. Міфологічні образи, вірування стимулювали народну фантазію і сприяли культивуванню фантастичних оповідок, героїчного епосу, календарно-обрядової поезії. Але з часом міфологічні образи втрачають реальну основу і сприймаються творцями та носіями фольклору як художні образи і символи, в яких народ втілював свої суспільні ідеали, уявлення про добро і зло, ставлення до навколишньої дійсності.

Перші писемні пам'ятки східних слов'ян не лише зафіксували високорозвинуту міфологічну традицію Київської Русі, а й самі значною мірою збагатилися за рахунок цієї традиції, стали її органічним продовженням на іншому історичному рівні. На цей час міфологія як система мислення та світоглядна база зазнає трансформації, однак не втрачає остаточно своїх позицій. Це засвідчує хоча б той факт, що літописці відтворювали давню історію Київської Русі за усними джерелами, у яких народні герої — Кирило (Микита) Кожум'яка, Ілля Муромець, Михайлик, Микула Селянинович та ворожі їм сили — Соловей Розбійник, Шолудивий Буняка, Ідолице, Змій — ще не стали казковими персонажами. Разом з тим літописи зафіксували найголовніші міфологічні постаті слов'янського Олімпу — бога неба Сварога, богів сонця Хорса і Дажбога, грому і бурі — Перуна, вогню — Сварожича, худоби — Велеса (Волоса), вітру — Стрибога, зими — Коляди, Марени, весни — Ярила, літа — Купала та ін.

Трансформація давньої міфології не означає зникнення величезного шару народної культури. Це — *поступовий перехід давніх сюжетів і мотивів, образів і світоглядних уявлень у нову систему художньої творчості — фольклор*. Колись нерозчленований масив народної міфології став

згодом тією основою, з якої витворилася жанрова система фольклору — казки, легенди, перекази, оповідання, балади, героїчний епос, обрядовий цикл тощо, що в тій чи іншій формі дійшли до наших днів.

У поясненні витоків і становлення українського фольклору слід виходити насамперед із специфіки народної творчості, яку не можна перенести на ґрунт національної культури подібно до культових споруд в архітектурі або іншомовних джерел, перекладених українською мовою. Фольклор невіддільний від народного світогляду, побуту, історії тощо. Таким чином, *народну творчість українців слід вважати прямою спадкоємницею уснопоетичних надбань Київської Русі*, зокрема тих її регіонів, що співпадають географічно й історично. На відміну від писемної пам'ятки, створюваної здебільшого одним автором на основі писемних (колись — культових) норм, фольклор реалізується у руслі місцевої традиції. Його творцем і носієм є весь загаль. Лише на етнічних порубіжжях помічаємо різноманітні культурні перехрещення і взаємозапозичення. Дещо своєрідними є ці зв'язки і взаємовпливи в іншомовних та іншонаціональних осередках, розташованих на території України: болгарських, російських, грецьких, чеських, польських, німецьких та ін.

Народна творчість та писемна література. Соками усної народної творчості живилася писемність. На її основі створювалися історія і література, зокрема староукраїнські літописи (Густинський, Грабянки, Величка, Самовидця, Острозький, Львівський та ін.), на її ґрунті будувалася діяльність братських шкіл, Києво-Могилянської академії. Із цього погляду таємниці народної творчості необхідно особливо добре знати філологам та історикам. Без цього немислиме розуміння як давньоукраїнської історії та культури, так і витоків творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Лесі Українки, Марка Вовчка, І. Франка, ряду сучасних письменників. Зв'язок їх зі творчістю народу — неминучий. Цей зв'язок розуміли видатні письменники кожної епохи, а найбільше ті, що черпали в народній творчості не лише творчу силу, а й сюжети та образи, художні засоби.

Народ багатовіковою практикою створив таку систему художніх засобів у фольклорі, які йдуть до створення художнього образу найкоротшим шляхом. Виконавець фольклорного твору не просто описує факт чи подію, а зображує їх, він ніби все бачить перед собою. Тому його виконання емоційне, виразне, багате на жести і міміку.

Однією з основоположних особливостей фольклору є одвічне прагнення його творців і носіїв до ідеалів правди, до безкомпромісної оцінки баченого і пережитого. Створюючи образ ідеального героя, народна пам'ять діє вибірково: відкидає усе, що могло б принизити його, і гіперболізує ті риси, які звеличують героя, роблять його вчинки гідними для наслідування.

Цілком очевидний той факт, що розібратися у лабораторії літературної творчості неможливо, не знаючи насамперед її першоджерел — усної народної традиції. Без цього неможливо не тільки осягнути всю складність літературного процесу, а й заглибитися у творчі витoki літературних напрямів, шкіл, а зрештою й поетики літературних творів.

Дещо про фольклористичну термінологію. Термін «фольклор» утвердився в науці відносно пізно. З другої половини ХІХ ст. він вживається паралельно з такими термінами, як «народна творчість», «народна поезія», «народна словесність», «народна поетична творчість» та ін. Усі вони близькі за змістом, але неоднозначні. Термін «народна творчість» має ширше значення, ніж «народне мистецтво», оскільки охоплює усі види творчої діяльності людини — естетичну, соціально-політичну і навіть виробничо-побутову. Його використовують спеціалісти різних сфер знань, тому в кожному конкретному випадку виникає необхідність уточнення, про який саме вид народної творчості йтиме мова.

У другій половині ХІХ ст. набув поширення термін «фольклор» (з англійської — народна мудрість, народні знання). Здавалося б, це поняття має ще ширший зміст, ніж «народна творчість»; зрештою, у зарубіжній науці так воно і є: до нього включаються не лише народне мистецтво в усіх його виявах, а й народний побут, народна медицина, вірування тощо. Таким чином, західноєвропейська й американська фольклористика обіймає практично всі аспекти народознавства.

У своїх роздумах про фольклористичну термінологію Максим Рильський визнавав правомірність користування усіма названими вище термінами, однак закликав не забувати дуже місткого і точного терміну «словесність», що його широко вживали філологи минулого — О. Потебня, П. Куліш, Ф. Колесса та ін. Разом із тим М. Рильський вказував на деяку штучність такого усталеного терміну, як «народно-поетична творчість», оскільки слово «поезія» має свою специфічну сферу вживання, пов'язану з віршуванням.

Строкатість термінів відображує не стільки нерозробленість категоріального апарату науки про народну творчість, скільки складність самого явища. Найбільш вживаним у світовій практиці є термін «фольклор»; через школу, засоби масової комунікації, книги цей термін міцно увійшов у науку і був сприйнятий також самими носіями усної народної творчості. Але в нашій науці він зазнав деякого коригування. Ми цілком приєднуємося до трактування, яке дав відомий учений В. Гусев: *терміном «фольклор» позначається не все народне мистецтво загалом, а та його сфера, в якій художнє відображення дійсності відбувається в словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, що виражають світогляд трудящих мас і нерозривно пов'язані з їхнім життям та побутом.*

Характерні особливості усної народної творчості. Спи-
нимось на характеристиці найістотніших ознак фольклору, притаманних йому в усі часи. Це, зокрема, *усна форма творення і побутування, роль пам'яті у збереженні та відтворенні фольклору, його варіантність, колективність і традиційність.*

Людина завжди прагнула до створення оптимальної системи передання досвіду — життєвого та естетичного — від старшого покоління до молодшого. Такою системою стала усна творчість, у якій втілювалися історія «роду-племени», знання людини про себе і навколишнє середовище — і все це не лише у формі констатації, а в узагальнюючих художніх образах, що виступали як згустки громадської думки, як її символи. Потреба фіксувати життєві спостереження у пам'яті спонукала до створення певних стереотипів мовлення, досконалих художніх форм, фольклорних жанрів. Як одна із найсуттєвіших ознак народної творчості *усність* зумовлювала вдосконалення форм передачі естетичної інформації, з одного боку, та розвиток і вдосконалення людської пам'яті — з другого. Дослідники одно-стайно сходяться у тому, що *фольклор є мистецтвом пам'яті*. Щоб полегшити запам'ятовування великої за обсягом інформації, побутовою практикою розроблялися стереотипні фольклорні форми, стабільні структури в межах кожного жанру та всередині їх. Значна увага зверталася на формування образної системи, символіки, що переходила із твору в твір, із покоління в покоління, підтримуючи усну традицію тієї чи іншої місцевості.

Ці характерні стереотипи зумовили й обсяг фольклорних творів: розповідь чи пісня повинні були вкладатися

у реальні межі повсякденного спілкування, товариських бесід, обрядових дійств тощо. Таким чином, *усність побутування фольклору детермінувала його жанрову структуру, поетику*. Саме завдяки усному побутуванню фольклор володіє значно багатшою палітрою зображальних засобів порівняно з літературою та іншими мистецтвами, пов'язаними зі словом. Однак справа полягає не тільки у художніх засобах. *Фольклорний стиль домагається ідеального контакту між виконавцем і слухачем* — аж до повного їх злиття в народній ліриці. З цією метою література вдається до обширних описів, екскурсів, а часом і до прямого запозичення фольклорних засобів, коли письменник вводить у твір образ оповідача з народу і від його імені веде розповідь.

Суттєвою ознакою фольклору є *традиційність*. Фольклор живе і розвивається тільки в руслі традицій, тільки спираючись на досягнення попередніх поколінь. «Неправильно розуміти під традицією щось косне, відстале, консервативне, — писав відомий теоретик та історик фольклору Б. Пугілов. — Головна ознака традиції — не косність, а певний ступінь сталості і неодмінно міцність спадкових зв'язків у розвитку. Традиційність є специфічна форма народного життя, культури, побуту, форма його руху. Всякий фольклорний процес неминуче набуває характеру руху всередині традиції, еволюції та трансформації традиції. На будь-якому відрізку часу фольклор будь-якого народу становить собою динамічну систему, певний стан традиції. Новотворення, що при цьому виникають, — це перш за все зсунута і змінена традиція».

Традиція передбачає вироблення стійких форм, стереотипізацію художніх засобів, створення такої системи жанрів, у межах якої може відбуватися творчий процес загалом. Фольклор поповнюється за рахунок тільки тих творів, які відповідають усталеним естетичним нормам і критеріям. Водночас постійно відбувається розкитування традиції, поповнення її новими елементами, які згодом сприймаються всіма і входять до традиції як її повноцінні складові. Для того щоб новий твір став фольклорним, його основа мусить ґрунтуватися на естетичних досягненнях попередніх поколінь. Отже, традиція є системою, що забезпечує зв'язок сьогодення з минулим, втілює досвід колективу, суспільства, яке прагне до накопичення історичних, культурних, художніх надбань.

Із усністю та традиційністю найтісніше пов'язана така характерна ознака фольклору, як *варіантність*. Записувачі фольклору першої половини ХІХ ст., стикаючись із числен-

ними варіантами фольклорних творів, вважали це явище наслідком розпаду колись повноцінних зразків. У фольклорних публікаціях вони вдавалися до зведення варіантів, виправлень, заміни слів і фраз, цілих рядків тощо. Лише значно пізніше стало зрозуміло, що фольклор не знає незмінних творів. Навіть обрядові пісні, магічна функція яких вимагала збереження стабільного тексту, змінювалися, доповнювалися, варіювалися.

Інший характер варіювання мають фольклорні твори із розгорнутим сюжетом, у центрі якого — драматичний перебіг подій здебільшого із трагічною розв'язкою. Мова йде про балади і думи. Ще інший характер варіативності мають ліричні пісні, у яких сюжету майже немає, оскільки вони передають почуття героя, його переживання, викликані певними життєвими обставинами. А що вже казати про народну прозу, структурна стабільність і незмінність якої надто умовні! Отже, варіативність — найскладніша проблема науки про народну творчість, розв'язати яку можна тільки спільними зусиллями. Ясно одне: *кожний запис, кожне конкретне виконання є самостійним фольклорним твором*, який у сукупності близьких та більш віддалених зразків складає поняття народної традиції. Тільки низка варіантів певного сюжету створює можливість вести мову про локальні особливості традиції, про розквіт чи згасання жанру, про витоки образної системи твору, його поетики тощо.

Сам факт побутування фольклорного твору у великій кількості варіантів знімає питання про його авторство. *Фольклор — мистецтво колективне*, навіть у тих випадках, коли той чи інший твір створений відносно недавно і його автора при бажанні можна розшукати. Авторство твору, що увійшов до усної традиції, не є для народних виконавців важливою річчю. Кожний фольклорний твір сприймається ними як навколишня природа: він прекрасний, потрібний, але нічийний, тобто всезагальний. Але це не значить, що він створювався всім народом і ніким конкретно.

Народна творчість тому й має назву народної, що творилась і підтримувалась народом, вірніше, найкращими, найталановитішими його представниками, виразниками естетичних ідеалів всього загалу. Теорія мистецтва стверджує, що процес творчості за своєю природою індивідуальний. У сфері народного мистецтва маємо *органічне поєднання колективного й індивідуального начал творчого процесу*. Талановитий виконавець, вихований на традиції, своєю творчістю виконує соціальне замовлення свого колективу, соціальної групи, у якій він виріс, сформувався як митець.

Однак не кожний твір, створений навіть у фольклорному колективі, стає надбанням традиції. Головним і визначальним показником у цьому плані слід вважати входження твору у народний побут, у репертуар народних виконавців, які б сприймали його в ряду аналогічних зразків.

Зрозуміло, що співвідношення колективного та індивідуального начал у народній творчості не було завжди однаковим і незмінним. На ранній стадії феодалізму, не кажучи вже про родовий устрій, основною формою словесного мистецтва були імпровізації. Кожний виконавець, виконуючи той чи інший твір, створював його ніби заново. Подібна форма творчості дійшла до нас у вигляді народних голосінь. Однак цей вид імпровізації був схожим на творчу контамінацію, тобто свідоме використання готових поетичних форм, загальних місць, міцно скомпонованих поетичних блоків тощо.

Імпровізаційність виступає неодмінним елементом на-самперед української думової традиції. Вона наявна і в таких видах фольклору, як казка, легенда, переказ, і особливо в оповіданнях-спогадах, бувальщинах, а також у частівках та коломийках. Останні особливо поширені в регіоні Карпат. Коломийки настільки досконалі у плані дотримання традиційної поетики, що їх можна вважати автономним фольклорним жанром даної місцевості.

Дещо інше співвідношення колективного й індивідуального, традиційного та новаторського начал спостерігається в сучасній масовій культурі. Завдяки зближенню літератури і фольклору, широкому використанню письменниками фольклорних образів і мотивів, фольклорного стилю чимало їхніх творів стають надбанням усної традиції. Процесові влиття авторських пісень у фольклорну традицію найбільшою мірою сприяють художня самодіяльність, засоби масової комунікації. Далі твір починає жити за законами усної традиції, незалежним від автора життям.

Жанрова система українського фольклору. Весь фольклор умовно розподіляється на *прозовий* і *поетичний*, або *пісенний*. Народна проза у свою чергу ділиться на два великі масиви: *власне художню* (казки, анекдоти) і *документальну, неказкову* прозу (легенди, перекази, оповідання). Термін «документ» ми вживаємо, орієнтуючись на одну із визначальних функцій неказкової прози — засвідчувати і пояснювати історично вірогідні джерела — та на первісне значення терміна (від лат. *documentum* — повчальний приклад, взірець, доказ).

Власне художня проза, тобто казки, реалізована в таких

жанрових різновидах, як *героїко-фантастичні (чарівні) казки, казки про тварин, соціально-побутові казки та небиллиці, кумулятивні казки.*

Казки, як і більшість фольклорних жанрів, сягають своїми витокami стародавньої міфології, тобто періоду, коли власне казкові сюжети сприймалися і трактувалися як реальність, коли художність цих оповідей була підпорядкована завданням інформативно-пізнавальним, релігійним. Не всі казки набули яскраво вираженої структурної стабільності. Це стосується більшою мірою *казок про тварин і героїко-фантастичних казок.* Кількість казкових сюжетів та образів у кожній національній традиції усталена; вони переходять із покоління до покоління, мало при цьому змінюючись, оскільки виступають символами загальнолюдських моральних цінностей. Кожне наступне покоління успадковує від попереднього готові сюжети, мотиви, образи і навіть стиль оповіді.

Дещо осібно від основного масиву стоять *соціально-побутові казки,* продуктивний розвиток яких, на відміну від героїко-фантастичних казок та казок про тварин, простежується до нашого часу. Соціально-побутові казки складають, мабуть, найбільший підрозділ казкового масиву завдяки своїй здатності відображати «вічні» суспільні проблеми та завдяки певній розкнутості структури. Персонажі цих казок відносно заземлені, трактуються в основному з реальних позицій. Час і простір цих казок можуть бути досить конкретними, чітко визначеними — на відміну від замкненого часу і простору героїко-фантастичних казок. Соціально-побутові казки мають ще назви реалістичних, побутових або новелістичних; у основних своїх виявах вони складають проміжну ланку між власне казками (героїко-фантастичними та казками про тварин) і народною документалістикою (легендами, переказами, оповіданнями).

Специфічний підрозділ казок складають *небиллиці,* тобто оповідки про цілком неможливі в реальному житті речі та випадки. Найбільш поширені мотиви небиллиць: людина сама витягає себе з болота або вирубує з дупла, вилазить на небо по дереву, зшиває дві половини коня, пан нагороджує оповідача за брехню тощо.

Окремий структурний підрозділ художньої прози складають *кумулятивні казки,* побудовані на багаторазовому повторенні того ж самого фрагмента чи ланки, — аж до тих пір, доки створений таким чином ланцюг не перерветься або ж почне рухатися у зворотному порядку. Характер нарощування ланцюга може бути реалізований по-різному: тут і звичайне нагромадження ланок («Звірі в рукавичці»),

і послідовний ряд зустрічей («Колобок»), і безконечно повторювані комічні діалоги («Добре та погано») тощо.

Значний масив народної прози складають *легенди, перекази та оповідання* (неказкова проза, або фольклорна документалістика). Головне, що відрізняє їх від казок,— це установка на вірогідність зображуваного. Як і казки, вони не тільки виникли на основі давньої міфології, а й донесли рудименти останньої до нашого часу. Завдяки своїм прадавнім витокам, досить великій питомій вазі в духовному житті суспільства легенди і перекази набули досить усталених структурних форм у загальному річищі усних жанрів, вироблених побутовою практикою. Разом із тим вони оперативнo вбирають в себе все нові сюжети і мотиви.

В українській фольклористиці до легенд і переказів традиційно зараховувалися твори, сюжети і персонажі яких відбивали християнську міфологію. Оповідання про русалок, лісовиків, мавок, мертвяків, закляті скарби тощо відносились до язичницької міфології. Сюди ж входили оповідання про чортів, перевертнів, відьом, упирів, чарівників, тобто образів народної демонології. Теоретично легенди і перекази язичницької та християнської міфології — явища однопорядкові, однак згідно з традицією їх прийнято розмежовувати.

Замикають цей ряд фольклорної прози *народні оповідання*, тобто оповіді-спогади про надзвичайні зустрічі, пригоди, характерні повчальні історії, випадки з життя. Такі оповіді ведуться здебільшого від першої особи — очевидця чи учасника події, про яку йде мова. Оповідання, як і вся неказкова проза, мають вибірковий характер; у випадках, коли вони викликають зацікавлення слухачів, їх багаторазова повторюваність зумовлює привнесення елемента вигадки або ж деталей із життєвого досвіду оповідачів. Таким чином, питома вага домислу в них дедалі зростає і вони наближуються до переказів чи легенд.

Одним із найдавніших видів народної творчості, який від початку свого становлення і до занепаду продуктивного розвитку не зазнав суттєвих змін, є *замовляння (заговори)*. До них належать такі поетичні твори, яким у минулому приписувалася чудодійна сила впливу на навколишній світ. У народному побуті значний репертуар замовлянь належав так званим чарівникам, чаклунам, ворожкам та ворожбитам, тобто людям, що знали з «надприродною» силою і з різною метою вдавалися до цих словесних формул. Найдовше в народному побуті збереглися господарські, лікувальні, громадські та приворотні (відворотні) замов-

ляння. Ними користувалися різні верстви сільського населення ще на початку нинішнього століття.

У контексті всього фольклорного фонду розвивалася *пареміографія*, тобто цикл найкоротших жанрів, які в образній формі відбивали найсуттєвіші сторони природного середовища, суспільних і родинних взаємин. До паремійного фонду українського народу відносять *приказки і прислів'я, загадки, прикмети, каламбури, вітання, прокльони, побажання, афористичні вислови* тощо. У процесі вдосконалення усного спілкування створювалися своєрідні образні формули, усталені кліше, які з часом розширювали своє первісне значення, варіювалися, вдосконалювалися. Джерелом пареміографічних жанрів було не тільки реальне життя, а й влучні образи пісень, казок, легенд і переказів, притч, анекдотів, а згодом — писемної творчості. Пареміологічні звороти здебільшого реалізуються в контексті різних усних жанрів і виступають їх структурними компонентами, своєрідним орнаментом, підкреслюють смислові акценти тощо.

Проміжною ланкою між народною прозою і пісенною творчістю можна вважати *народне віршування*. На жаль, ця форма досі мало вивчена, хоча багато записувачів здавна фіксували чимало віршованих казкових, легендарних та побутових сюжетів. У окремих регіонах існував, наприклад, оригінальний жанр народної публіцистики, так звані «протоколи», складені на місцевому матеріалі у формі віршів. Народні вірші записували П. Гнедич, А. Димінський, О. Роздольський, С. Тобілевич, В. Гнатюк та інші фольклористи; найбільше їх опубліковано у «Записках наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» у Львові, що засвідчує популярність цього виду народної творчості.

Поетичний масив українського фольклору складають *пісні, голосіння та думи*. Протягом більш ніж трьохсотлітнього періоду записано мільйони зразків українських пісень. Лише невелика частина їх видана, інші все ще чекають на своїх дослідників.

Необхідність глибокого вивчення української пісенності зумовлюється багатьма важливими причинами. Насамперед, це величезне значення народної пісні у суспільному і естетичному житті українців. Народна пісня чи не найяскравіше за усі види фольклору здатна передавати специфіку художнього мислення своїх творців і носіїв. Пісня супроводжує все свідоме життя людини — від колиски до гробової дошки. Вона й донині перебуває в стані активного побутування, отже, підтримує формування національної самосвідомості українців. І в наш час пісня зали-

шається одним із невичерпних джерел національної культури.

Згідно з історико-естетичною концепцією, прийнятою в нашій фольклористиці, українська пісенність розподіляється на чотири великих підрозділи, кожний з яких об'єднує кілька жанрів, тематичних груп і циклів.

Генетично найдавнішим вважається *ліро-епічний підрозділ*, до якого входять переважно обрядові пісні (трудові пісні, колядки і щедрівки, веснянки, купальські і петрівчані, обжинкові, гребовецькі, весільні, ігрові, хороводні пісні), замовляння, дитячі пісні.

Активне творення *трудових пісень*, які супроводжували процес колективної праці з метою її полегшення, припадає на період первіснообщинних відносин. Тому й зафіксовані ці пісні у народів, які стадіально стояли на відповідному шаблі розвитку. В українській народній творчості маємо лише рудименти трудових пісень, трансформованих у зразках переважно обрядового характеру. При цьому слід відрізнити власне трудові пісні від будь-яких інших, які можуть виконуватися під час роботи.

Виключне значення у формуванні всієї української пісенності мають *календарно-обрядові пісні*, які творилися і побутували у тісному зв'язку з трудовою діяльністю людей, супроводжуючи річний цикл сільськогосподарських робіт. Для розуміння суті цих пісень важливим є те, що з часу свого становлення домінантною їх функцією була магічна, спрямована на умилоствлення сил природи. На цій стадії календарні пісні супроводжувалися драматичними діями, замовляннями. Протягом багатьох століть тексти цих пісень залишалися стабільними. Лише з набуттям значних раціональних знань про навколишній світ, із розповсюдженням писемності й освіти (нагадаємо, що вже у XVII ст. 80 % українців володіли письмом!) календарна поезія зазнає змін: її сакральна функція поступається естетичній. У час широкого записування фольклору (з початку XIX ст.) календарні пісні стають переважно супутниками молодіжних свят і розваг.

Те ж стосується і *весільної пісенності*, з тою тільки різницею, що остання в основних своїх формах дійшла до нашого часу і зафіксована у численних варіантах та локально-регіональних виявах. Найдавніший пласт весільних пісень генетично пов'язаний з обрядами і розкриває їхню символіку та семантику. Згодом цей пласт почав доповнюватися зразками, що відбивали індивідуальну психологію, тобто настрій присутніх під час тієї чи іншої весільної дії. З кінця XIX — початку XX ст. на весіллі все частіше вико-

нувались ліричні або жартівливі пісні, які не мали безпосереднього зв'язку з традиційною обрядовістю.

У класичному українському весіллі маємо досить багату структурну, тематичну й навіть жанрову пісенну палітру. Головне місце в ній посідає родинно-побутова лірика, пісні, що розкривають символіку окремих обрядів — вінкоплетіння, виготовлення короваю. За структурою весільні пісні-замовляння, пісні-величання є досить віддаленими від гумористично-сатиричних пісень суто дидактичного характеру, тому їх важко вважати різновидами одного жанру. Однак всі вони органічно вписуються в обряд весілля, розкриваючи найтонші грані цього важливого родинного свята.

Замикають ряд родинно-обрядової творчості *народні голосіння*. Цей жанр — унікальне фольклорне явище. Не дивлячись на те, що в їх творенні брало участь багато людей (в основному жіноцтво), вони зберігають структурну стабільність. Голосіння — жанр епічний, особливо в тій частині, що присвячена возвеличенню добрих справ померлого. Вислів жалю за покійником має переважно ліричну тональність. Голосіння безпосередньо пов'язані з категорією трагічного і мають ширше семантичне забарвлення, ніж тільки висловлення жалю за померлим. Голосили за батьківською хатою, коли недоля гнала українців у чужі краї в пошуках кращого життя; оплакували батьків, чоловіків і синів, які не повернулись додому, загнані завойовувати чужі багатства; тужили за втраченими надіями і сподіваннями на краще життя. У поетиці, образній системі голосінь збереглося чимало моментів, що йдуть від міфологічного сприйняття навколишнього світу. Пізніше ці моменти стали художніми образами і символами, що передавали всю гаму почуттів голосильниць.

Близькі до голосінь українські *думи*. Найбезпосередніший зв'язок між цими жанрами народної епіки спостерігаємо у циклі невольницьких плачів, тобто в одному з найдавніших пластів думової традиції. Елементи думового стилю дослідники простежують уже в писемних пам'ятках Київської Русі, називаючи, наприклад, «Слово о полку Игореве» думою XII століття. Думи стали прямими продовжувачами епічної традиції Київської Русі у XV—XIX ст. на українських землях — і як велична епопея народно-визвольної боротьби, і за рівнем осмислення історичних подій; за художнім осмисленням останніх вони стали окрасою всього масиву героїчних епосів, створених багатьма народами світу.

Виконавці дум — *кобзарі* — відзначалися не лише талантом творення та культивування героїчного епосу, во-

ни були носіями високої культури взагалі. Розквіт думової традиції припадає на XVI — початок XVII ст. У всякому разі у другій половині XVII ст. зафіксовано кілька пародійних дум, що свідчить вже про завершальний етап активного творення жанру. До того ж XVIII—XIX ст. не дали жодного нового сюжету думи. У цей час естафета виконання дум переходить від козаків-воїнів, учасників козацьких походів до кобзарів-сліпців, які ще довго підтримували думову традицію. Ліквідація московським царизмом Запорізької Січі — основного чинника, що стимулював кобзарство, спричинилася до значної трансформації дум, до превалювання в них моралізаторсько-дидактичних мотивів. Переборюючи переслідування з боку шляхетської Польщі та царської Росії, кобзарі донесли до нащадків думи героїчного характеру, які становлять для українців живе джерело їхньої історії. Ідеї, висловлені в думах, були і залишаються актуальними для українського народу.

До епічних жанрів народної творчості українців належать *балади* та *історичні пісні*. Обидва жанри не мають чітко окреслених дефініцій, тому донині у науці точаться дискусії щодо правомірності віднесення їх до автономних жанрів. За тематикою, образною системою, поетичним втіленням як балади, так і історичні пісні є явищами відносно пізнього походження, хоча в них трапляються мотиви і символи міфологічної системи мислення.

Якщо історичні пісні ведуть розповідь про конкретних осіб, про значні суспільні події та факти, то предметом зображення балад здебільшого виступає побутова сфера, зокрема повсякденні життєві колізії драматично-трагічного змісту. Історичні пісні — це мовби художній літопис усної історії народу, тоді як балади являють собою своєрідну пропаганду моральних норм шляхом оспівування зразків чи заперечення різного виду аномалій. Про життєвість цього пласта народної пісенності свідчать нинішнє творення так званих «співанок-хронік», а також популярність серед певної частини населення близьких до балад «жорстоких романсів». Ці явища існують і потребують вивчення.

Загального визнання в усьому світі набули українські *ліричні пісні*. Умовно їх можна розмежувати на такі тематичні групи: пісні про кохання, про родинне життя, суспільно-побутові (козацькі, чумацькі, антикріпосницькі, наймитські та заробітчанські, емігрантські, рекрутські та солдатські) та пісні літературного походження. Давно відійшли в минуле суспільні явища, що породили названі цикли лірики, але пісні продовжують активне життя, хвилюють нас втіленими у них загальнолюдськими почуттями, високим

моральним пафосом, художньою довершеністю. Без перебільшення можна вважати, що українська лірика поряд з думами, голосіннями, баладами та рядом інших жанрів міцно увійшла у скарбницю світової культури.

Цілком автономний вид народної творчості складають *жартівливі та сатиричні пісні*. Сатира і гумор — невід'ємні риси вдачі українців, вони допомагали їм переборювати найприкріші життєві ситуації, виживати у періоди жорсткого протистояння чужоземним загарбникам. Ці риси завжди засвідчували ознаки життєздатності, здорової моралі народу, який навіть у найскрутніші моменти не впадав у відчай, а сміявся із свого лиха. До великого пласта сатиричних і гумористичних пісень тісно прилягають коломийки та частівки відповідного змісту, танцювальні приспівки. Загалом пісні-монострофи, найпоширенішими з яких в Україні є коломийки та частівки, відзначаються універсальністю функцій, широтою тематичного діапазону і здатні виражати велику гаму людських почуттів, відбивати найскладніші моменти суспільного життя. Коломийки і частівки — це своєрідна поетична публіцистика, яка йде попереду інших жанрів в осмисленні сьогочасних життєвих перипетій.

Значний пласт усної народної творчості складає *дитячий фольклор*, який ділиться на два великих підрозділи: пісні, що творяться і виконуються дорослими (колискові, забавлянки тощо) та власне дитячі пісні та ігри (заклички, примовки, прозивалки, скоромовки, лічилки тощо).

До найдавнішого виду народної творчості належить *народна драма*, яка розвивалася у тісному зв'язку з народним театром. Генетично цей жанр сягає драматичних дійств первісного суспільства, у яких слово поєднувалось з ритуальною пантомімою, співом. В Україні зафіксовані такі народні драми, як «Коза», «Лодка», «Цар Максиміліан», «Трон». Найвищим досягненням української народної драми по праву вважається вертеп.

Перелік жанрів і жанрових різновидів українського фольклору, наведений вище, охоплює лише найосновніші з них і лише частково торкається так званих *відчужених пластів народної творчості*.

На протязі віків із язичницькими віруваннями і фольклором, витвореним на основі цих вірувань, боролася церква. Згодом уже державна влада у тісній спілці з церквою всіляко переслідувала творців та виконавців соціально гострих творів: антицаристських, антипанських, антикріпосницьких, козацьких, гайдамацьких, рекрутських і солдатських пісень, фольклору опришків. Як і в пору станов-

лення української науки про народну творчість, так і в радянський час через цензурні, ідеологічні утиски й переслідування вкрай було занедбано збирання і дослідження традиційної духовної поезії, лірницьких псалмів, поховальних і поминальних пісень, голосінь, багатой апокрифічної творчості, замовлянь, народної демонології тощо. Без цих відчужених панівною ідеологією пластів народна творчість трактувалася б однобічно і не відбивала всієї складності та розмаїття предмета.

Життєвість фольклорної традиції. Система фольклорних жанрів, вироблена і культивована українським народом упродовж віків, стала тим ґрунтом, на якому зросли професійні мистецтва, пов'язані зі словом,— у першу чергу література і театр. Сюжетами, темами, образами і стилем народного мистецтва щедро живляться професійна музика, живопис, кіно, телебачення.

Сьогодні може створитися враження, ніби не лише зазнають суттєвих змін традиційні форми побутування фольклору, а й нівелюється вся система народної творчості взагалі. З цим можна погодитися лише частково. Дійсно традиційні форми, жанри та їхні різновиди, створені патріархальним суспільством та за часів феодалізму, стають певною мірою реліктами і зберігаються в активному репертуарі завдяки своїй непересічній художній цінності, тобто як естетичні пам'ятки минулого.

З другого боку, фольклор живе і розвивається, він виявляє здатність відгукуватися на події, що зачіпають інтереси суспільства, збуджують уяву людей. Ні література, ні інші види мистецтва не здатні замінити усної творчості народу, яка завжди йшла і йтиме в авангарді художнього відображення життя. Жодне з професійних мистецтв, жодний найдосконаліший технічний засіб не замінить людині радості усного спілкування, у якому найповніше розкриваються творчі можливості людини, у якому розвиваються художні елементи нової фольклорної традиції. Народна творчість буде існувати, доки існуватиме усне спілкування, доки існуватиме людство.

Література: Гусев В. Е. Эстетика фольклора. Л., 1967; Мишанич С. В. Система жанрів в українському фольклорі // Рад. школа. 1990. № 2. Пропп В. Я. Фольклор и действительность. М., 1976; Рильський М. Т. Словесна творчість українського радянського народу. К., 1987; Українська народна поетична творчість: У 2 т. / За ред. М. Т. Рильського. К., 1958; Українська народна поетична творчість / За ред. О. І. Дея. К., 1965; Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. М., 1978.

4. НАРОДНЕ ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Характерні риси. Українське народне образотворче мистецтво — одна з органічних складових національної культури, в якій стійко зберігається етнічна специфіка. У різноманітних формах народного образотворчого мистецтва — вишивках, прикрасах, розписах тощо — втілені світоглядні ідеї та естетичні смаки народу, його повсякденний потяг до прекрасного.

Пов'язане з утилітарними потребами, залежне від особливостей технології, матеріалу та знарядь праці, народне мистецтво водночас має самостійне художнє значення. Його суттєві риси — *декоративність, конструктивність і орнаментальність* — дають підставу розглядати витвори мистецтва як результат естетичної діяльності народу. Це мистецтво далеке від натуралізму; світ його образів виникає у процесі творчого усвідомлення реалій, їх стилізації. Народний майстер у своїй творчості завжди йшов за матеріалом, розкриваючи красу його фактури і натурального кольору, зберігав у абрисах меблів, знарядь праці, начиння тощо природні лінії та форми дерева, повторював у вигинах керамічного або скляного посуду пластику птахів і тварин.

За своєю соціальною природою народне мистецтво є *колективною творчістю*. Воно — підсумок плідної праці багатьох поколінь вишивальниць, різьбярів, гончарів тощо. Через багаторазові повторення його образи, технічні навички закріплюються і передаються наступникам як культурна традиція. Але це не просте повторення, це творчий процес удосконалення усталених форм, технологій; майже кожний майстер доповнює і змінює сюжети і композиції орнаментів, їхній колорит, вносить своє бачення і відчуття світу. Крім змісту і форми, змінюється й призначення декорованих предметів. Так, із поширенням фаянсового і порцелянового посуду традиційна кераміка втратила своє колись суто утилітарне значення.

Українське народне мистецтво, як і інші явища традиційно-побутової культури, формувалося протягом століть. Інформація, що зосереджена у його хронологічних нашірваннях, є цінним джерелом пізнання етнічної історії народу. Дослідження технологій різьбярства, ткацтва, гончарства та інших художніх промислів і ремесел, художнього оформлення народного житла, орнаментальних сюжетів свідчать про культурно-історичну єдність східнослов'янського світу, розкривають численні паралелі щодо вживаних знарядь праці, принципів декорування, семантики сюжетів. Водночас у народному мистецтві українців міститься чимало своєрідних рис, які складають його етнічну специфіку, репрезентують розмаїття локальних варіантів.

Соціальним середовищем побутування українського народного образотворчого мистецтва у ХІХ — на початку ХХ ст. були селянство, частково — населення передмість, які зберегли у своєму побуті багато традиційного. Спрямоване на задоволення потреб родини за умов натурального господарства, народне мистецтво існувало у формі домашніх промислів, а також ремесел. Деякі з них, наприклад гутництво, гончарство і ткацтво, з розвитком фабрично-заводського виробництва почали згасати. Ремісничі вироби не витримували конкуренції з фабричними і ставали менш пріоритетними у побуті селянства; рівновага їх утилітарної та декоративної функцій зміщувалась у бік останньої. Загалом процес відмирання народних художніх промислів з розвитком капіталістичної промисловості був характерним для більшості європейських країн.

Розвиток українських художніх промислів у ХХ ст. був складним і неоднозначним. З одного боку, організація майстрів в артілі, залучення їх до фабричного виробництва розширювали їхні творчі можливості, з другого — відмова від індивідуальних традиційних форм призвела до втрати масовості ряду промислів, розриву творчої спадкоємності поколінь. Це у свою чергу зменшило роль народних декоративних виробів у житті сільського населення. Але водночас сфера побутування традиційного мистецтва розширилася за рахунок городян.

Народне пластичне мистецтво. У розвитку народного мистецтва умовно виділяються такі основні напрями: *пластичний, живописний і графічний, архітектурний* (останній розглянуто у підрозділі «Поселення та житло»).

Пластика народного мистецтва існує в різних традиційно-побутових явищах — знаряддях праці, художній оброб-

ці стін житла, архітектурно-конструктивних елементів його екстер'єру та інтер'єру.

Регіональні особливості *архітектурної пластики* визначалися місцевими традиціями, наявністю тих чи інших будівельних матеріалів. Так, для мурованого житла південних районів України характерна розвинута пластика з рельєфними деталями, завдяки яким на фасаді створювалася примхлива гра світлотіні. Одним із прийомів посилення естетичної виразності фасадів традиційного житла було влаштування рельєфів, конструктивно пов'язаних з його архітектурою, — пілястрів, поясків, карнизів. Ці елементи мали й певне практичне значення: пілястри потовщували стіни на кутах споруд, зберігаючи їх від перезволоження, карнизи створювали виступи над вікнами і слугували відливами. В районах, де основним будівельним матеріалом була глина, пластиці бракувало виразності, чіткості профілювання.

Виявом архітектурної пластики зведених із дерева хат були випуски дерев'яних брусів та їх скульптурна обробка, обшивка каркасних конструкцій, особливо фронтона, фігурні стовпчики галерей і ганків. В інтер'єрі житла пластичній обробці підлягала у першу чергу поверхня печі. Різноманітні за формою ніші, карнизи тощо не тільки надавали їй певної художньої виразності, а й збільшували тепловіддачу.

Роль архітектурної пластики у декорі сучасного сільського житла значно зросла, що зумовлюється широким використанням цегли, складних розчинів. Серед найпопулярніших прийомів архітектурної пластики — фігурна кладка цегли, за допомогою якої урізноманітнюються рельєфні деталі фасадів. Але інколи смак сучасних майстрів хибує на перевантаження пластичними елементами: пілястри перетворюються на помпезні колони, вікна вінчають ускладнені рельєфи тощо.

Камінь піддавали художній обробці не тільки в архітектурній пластиці. Вже з середини XII ст. на території України формувалися центри художньої обробки вапняку, різнокольорового сланцю, стеатиту та шиферу. В XIX — на початку XX ст. каменерізним промислом займалися на Поліссі, Поділлі, Півдні, у Карпатах, тобто там, де були поклади природного каменю. З нього виготовляли здебільшого невеликі архітектурні деталі та надгробки.

Найбільшої естетичної цінності пластичний напрям народної творчості українців набув у орнаментальних формах — *різьбленні по дереву та інших матеріалах*. Різьблення по дереву, відоме східнослов'янським народам

із давніх часів, було поширене в усіх районах України, особливо у лісовій смузі. У стильових різновидах, іконографічних мотивах архітектурного різьблення і декору побутових предметів, знарядь праці поєднувалися висока майстерність і художня традиція. У народному житлі різьбленням прикрашалися найважливіші архітектурно-конструктивні деталі: фронтони, обрамлення вікон і дверей, сволоки.

Серед улюблених мотивів оздоблення — *геометричні*: трикутники, ромби, квадрати; *солярні* (зірки, хрести, кола) та інші знаки; *рослинні*: в'юнки гілки, квіти, вазони; *зооморфні*: силуети кінських голів, птахи тощо.

В оздобленні інтер'єру традиційного житла застосовувалися такі ж прийоми і мотиви. Але побутове різьблення відрізнялося від архітектурного ретельністю деталювання, філігранністю техніки, оскільки декор інтер'єру та ужиткових предметів був розрахований на сприймання зблизька. У техніці *плоскісного різьблення* (її різновиди: *гравірування* і *тригранно-виїмчасте різьблення*) виконувалися геометричні орнаменти на сволоках, скринях, одвірках, дерев'яному посуді, деталях ткацьких верстатів, транспортних засобах. *Профільованим різьбленням* оздоблювалися бокові дошки і завершення мисників, спинки ліжок, лав та ін.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. значною мірою під впливом міської моди набувають поширення виточені геометричні та рослинні фігури, що накладалися на оздоблювані різьбленням архітектурно-конструктивні елементи фасаду житла і деталі меблів.

Різьблення по дереву в різних історико-етнографічних районах України мало свої стилістичні і технологічні особливості. Так, у Карпатах, де виробництво і торгівля прикрашеними різьбленням виробами були важливими статтями прибутку селян, різьблення домінувало у декорі ужиткових предметів, знарядь праці; багатством різьблених прикрас вражала народна архітектура. Але навіть у межах одного району можна було спостерігати деякі варіанти: якщо гуцульські різьблярі працювали у техніці плоскісної різьби, інкрустації металом, кольоровим деревом, перламутром тощо і використовували головним чином геометричні орнаменти на фасадах будинків, знаряддях праці, транспортних засобах, то у лемківському різьбленні палиць, посуду тощо оживав рослинний світ природи — виноградне, дубове і калинове листя, квіти соняшника, садові плоди.

У південних районах переселенці з Наддніпрянщини та Полісся перенесли прийоми дерев'яного архітектурного різьблення на інші матеріали — глину, гіпс. Рельєфні

орнаменти (зубчики, розетки, в'юнкі гілки, вазони, півні та голуби тощо), спочатку вирізьблені ножом по м'якій штукатурці або виліплені з глини, а згодом відлиті з гіпсу, розміщалися на пілястрах, завершеннях вікон, фронтонах, ними декорували пічні ніші. І якщо з поширенням сучасних будівельних матеріалів роль різьблення у народній архітектурі поступово зменшується, то рельєфні орнаменти виходять за межі Півдня і набувають поширення в інших регіонах. Для більшої декоративності в наш час використовується колір, що наближає рельєфну орнаментику до стінопису.

Багато зразків народної пластики дало *ковальське ремесло*. Сільські ковалі кували надбані, придорожні й надгробні хрести, огорожі, звичайним зубилом насікали свої орнаменти (кола, хвилясті лінії, крапки, стилізовані розетки, квітки) на дверних замках, клямках, димниках тощо. Найбільш вдало пластичні можливості металу поєдналися з місцевими орнаментальними традиціями в оздобленні кованих скринь, розповсюджених по всій Україні.

Серед найбільш відомих починаючи з XVII—XVIII ст. *виробів із кістки та рогу* — порохівниці. Їх виготовляли з оленього рогу та декорували багатим різьбленням (об'ємним, ажурним, рельєфним), а також накладанням металу.

Чіткість ліній, досконалість форм, поєднання доцільності і краси були притаманні *шкіряним виробам* — сап'яновому взуттю, хутрянному одягу, військовому лаштунку. Особливої слави зажили футляри, тобівки, череси та інші вироби з «ременю», що вироблялися у Карпатах. Основними способами декорування шкіряних виробів були холодне і гаряче тиснення, ажурне вирізування з підкладкою, плетіння кольоровими ремінцями, аплікація, карбування тощо.

Застосовуючи традиційні техніки *плетіння* (проста, прошаркова, ажурна, спіральна, хрестикова та ін.), народні умільці створювали з лози, рогози, соломи та інших рослинних матеріалів різні за формою і орнаментом ужиткові предмети — кошики, місткості для зберігання продуктів та домашнього збіжжя тощо.

У вишуканих формах і художніх особливостях *ювелірних виробів* продовжувалися традиції, народжені ще за часів Київської Русі. Народні майстри при виготовленні дукачів, сережок, намиста використовували техніки ливки та штампування. До різних технік — карбування, гравірування тощо — вдавалися гуцульські майстри, які досягли в ювелірному ремеслі значних успіхів. І хоча з кінця XIX ст. фабрична продукція значно потіснила ремісничу вироб-

ництво, саме воно й стало тим плідним підґрунтям, на якому розвинулося сучасне ювелірне мистецтво.

Розмаїттям і багатством форм, усталених із праслов'янських часів, вражає традиційний український *керамічний посуд*: корчаги, слоїки і тикви, стрункі глечики і баньки, пукаті макітри, амфороподібні водяники. Їх виробництво було здавна поширене в Україні, надра якої багаті на глину. Форма цих виробів, витягнутих на крузі, значною мірою визначалася цією технологією, але й вона мала свої локальні особливості — від видовженої на Лівобережжі до присядкуватої на Поліссі та Прикарпатті. Зразками традиційної дрібної скульптурної пластики слугують полтавські іграшки (півники, свищики, коники, баранці), гуцульські коники з сиру та ін.

Великою популярністю навіть за межами України користувалися *вироби зі скла*. Найбільшого поширення гутництво набуло у північних і західних районах, де було багато дерева, яке використовувалось як паливо для скловарень. Тільки на Чернігівщині у XV—XVIII ст. працювало понад 100 гутних підприємств. Зі скла вироблялися штофи, чарки, вази, фляги. Вони часто видувалися у формі тварин, птахів. Пластична виразність скляного посуду посилювалася завдяки його декоруванню жгутами, нитками, стрічками, медальйонами-печатками.

На основі традиційних форм кераміки і гутного скла, їх нової інтерпретації розвинулися сучасні жанри фігурного посуду, глиняної та скляної скульптури малих форм, монументальної керамічної скульптури. Цікавим є запозичення гутниками форм традиційного керамічного посуду, їх пристосування щодо свого матеріалу і технології. Шляхом творчого пошуку йдуть майстри, які працюють на заводах художнього скла у Києві, Львові, в установах художніх промислів.

Живопис і графіка в народному мистецтві. Величезну роль у художній виразності народного образотворчого мистецтва відігравали *колір і візерунки*. Колір взагалі посідає одне з провідних місць у народній творчості; крім художнього, він має і смислове значення. Так, червоний — колір сонця і вогню — символізує життєдайні сили, жовтий — колір достиглих плодів, зерна — добробут, зелений — колір весни — розквіт природи, її відродження. Узгодженість кольорів ми спостерігаємо в народному українському одязі, оздобленні інтер'єру житла. Принципу поліхромії додержують народні будівничі в оформленні житлових і господарських споруд. І в наш час, наприклад, різними відтінками

синього кольору фарбують стіни будинків на Миколаївщині, Одещині; його комбінації з іншими кольорами побудують за Закарпатті, Буковині, Поділлі.

Живописний напрям українського народного мистецтва виявляється у традиційному *стінописі*, *візерунках на меблях*, *кераміці*, *склі*. Традиції декоративного малювання, як і різьблення, сягають глибин століть. Археологічні знахідки свідчать, що навіть доісторична людина намагалася прикрасити своє житло: червоною вохрою розмальовані кістки мамонта з розкопок Мезинської стоянки; геометричні орнаменти окантовують вікна трипільського житла. Докладно розповідають літописи про тереми, прикрашені зображеннями Сонця, Місяця, зірок. Багато відомостей про народний стінопис часів феодалізму міститься в українських піснях.

У декоративних розписах, як і у рельєфній орнаментіці, зустрічаються архаїчні солярні знаки, рослинні мотиви. Одвічні в мистецтві багатьох народів світу, в українському стінописі вони дістають національного забарвлення завдяки особливостям композиції, прийомам стилізації (особливо цікавою є подача квітки у розрізі), технології (розпис по сухій і вогкій штукатурці). Народні художники саморобними пензликами, трафаретами або навіть пальцями наносили на білені стіни хат барвисті малюнки. Окремо розмальовувався комин печі. Фарби з рослин та мінеральних речовин були саморобними.

Поширення стінопису зростало з півночі на південь. Його майже не зустріти на рублених стінах хат Полісся або Карпат, але там, де стіни обмащувалися глиною, вапнувалися, з'являлося сприятливе тло для малювання. На Катеринославщині та в інших південних районах бодай кожна хата була розмальована. Стінопис мав свої локальні особливості у композиції, сюжетах, кольоровій гамі. Так, подільським розписам були притаманні стриманість гами, графічність, катеринославським — живописність рослинних орнаментів, де акцентували яскраві кольорові плями.

Орнаменти і композиції народного стінопису збереглися у так званих *мальовках* — малюнках на папері, популярних на початку ХХ ст. Рослинні мотиви вирізалися по контуру або фігурно і наклеювалися на коминах печей, стінах, сволоках, круг вікон — тобто на тих елементах, які традиційно підкреслювалися. В хатах заможних селян набір мальовок мінявся кілька разів на рік; у бідняцьких оселях їх вивіщували на свята; до того ж мальовані рушники та килимки заміняли декоративну тканину.

Здавна славилася своїми мальовками с. Петриківка на

Катеринославщині, де досьогодні збереглася неперервність традиції. Упродовж десятиліть петриківські розписи збагачуються, сприймаючи у своє лоно досягнення талановитих художників — Т. Пати, Н. Білокінь, П. Глущенко, М. Тимченко, Г. Павленко, Ф. Панка. Самобутністю визначається творчий доробок М. Мухи з Кіровоградщини, М. Приймаченко, Л. Миронової та Г. Собачко з Київщини, Я. Гоменюк із Черкащини, П. Хоми з Івано-Франківщини. Особливе місце в українській національній культурі посідають картини всесвітньовідомої майстрині народного мистецтва К. Білокур.

Подібно до орнаментів стінопису і мальовок розписували традиційні меблі та посуд. Останній тримали на крузі або вільно в руках і розписували за допомогою коров'ячого ріжка, глиняної *гургули*, а також пензлями. Фарбники майстри готували самі з місцевих мінералів. Кожному осередкові були властиві свої прийоми розпису, особливості орнаментациї та колористики. Смуги з геометричних і рослинних мотивів прикрашали *неполив'яну кераміку* на Поділлі (с. Адамівка), Полтавщині (с. Опішня), Київщині (с. Дибинці) тощо. Опішнянська *полив'яна кераміка* визначається рясним рослинним орнаментом округлих форм, нанесеним технікою гравірування на тоновану (жовтувато-зеленувату) поверхню. Жовтогарячі керамічні вироби с. Бубнівки (Поділля) орнаментовані підполив'яним геометричним криволінійним орнаментом переважно темнозеленого, коричневого або білого кольору. Особливо славилися бубнівські миски й тарілі коричневої поливи, прикрашені квітковими орнаментами з гронами винограду. Різноманітністю технік, багатством орнаментальних сюжетів вражають традиційна кераміка Прикарпаття та Закарпаття, *димлений посуд* Полісся.

Антропоморфні, зооморфні, рослинні та геометричні мотиви наносили також на *писанки*, які ще із часів язичництва мали символічне значення,— пізніше вони були включені до культової сфери християнства. Кожна з них, розмальована в техніці гравірування на пофарбованій поверхні або вільного розпису, була своєрідним згустком міфологічних і художніх образів. Писанки мають стилістичні особливості у різних районах: на Наддніпрянщині — переважно рослинний орнамент (дубовий чи горіховий лист, рожі, гвоздики на чорному, темновишневому або зеленому тлі); на Поділлі — рослинний, рідше геометричний орнамент на чорному, фіолетовому, коричневому тлі; на Поліссі — геометричний чи геометризований білий, іноді з додаванням червоного, жовтого, зеленого кольорів; у Східних

Карпатах — геометричні поліхромні орнаменти, намальовані тоненькими жовтими і білими контурами.

Для розвитку розписів на сучасному етапі характерні пошук нових матеріалів і технологій (*розписи по фаянсу і фарфору, відновлення традицій дерев'яного посуду, підлакові розписи*), зростання числа декоративних, суто сувенірних виробів, які тиражуються художньою промисловістю.

Багатством орнаменту і колориту, різноманітністю форм відзначалися жіночі шийні *прикраси з бісеру*, з найдавніших часів поширені у багатьох районах України. На Поділлі і Гуцульщині — це «гердани», на Бойківщині та Львівщині — «драбинки», «шлейки», «ліци», на Лемківщині — «крайки», «риз», на Закарпатті — «сильованки». З бісеру низали, плели геометричними і рослинними орнаментами пояси, браслети, гаманці, краватки тощо.

Живописні основи закладені в тканих і вишитих узорах *одягу, декоративних тканин, килимів*. В оздобленні тканин різних місцевостей України знаходить вияв оригінальне трактування кольорів і глибоко традиційних для всіх східнослов'янських народів іконографічних мотивів. Це і вишукані білі тканини житомирського Полісся, геометричні орнаменти яких читаються завдяки світлотіньовому ефекту на рельєфній фактурі; і стримані двоколірні човникові тканини Ровенщини, орнаментовані витканими червоною бавовняною ниткою смугами з геометричними фігурами; і поліхромні яскраві плахтові тканини Дігтярів, або *смугасті Богуслава*, виконані в техніці перебірного ткацтва.

З особливою ретельністю орнаментувалися *рушники*, які мали не тільки утилітарне і декоративне, а й обрядове значення. У селянському житті ХІХ — початку ХХ ст. та й нашого часу рушники розвішуються завжди на визначних місцях: над вікнами, в простінках, на покуті. Надзвичайна стійкість традиції їх використання у сімейному побуті (на *рушник* становили молодих, *рушником* їх пов'язували, *ним* сповивали немовля тощо) пояснюється побутуванням давніх релігійно-магічних уявлень (тоді рушники розвішували в священних гаях, на них, як на своєрідну ікону, наносили язичницькі зображення).

Своєрідністю визначалися *королевецькі рушники*, заткані по всьому полю червоними смугами геометричного або стилізованого рослинного орнаменту у сполученні з антропоморфними (сюжет «берегині») і зооморфними мотивами.

Орнаменти наносилися на рушники і шляхом *вишивання*. Мотиви квітучої рослини з птахами, окантованою

в'юнкою гілкою, заповнювали полотнище полтавських рушників; у нескінченний ланцюжок поєднувалися ромби, квадрати, розетки на подольських та гуцульських рушниках. Вишивками прикрашали й інші декоративні тканини, а особливо *одяг*. Сорочки, запаски, безрукавки та інші зразки традиційного українського костюма гаптували на тих місцях, які найкраще впадали в око, ними також підкреслювався крій одягу. В давнину орнаментальне оздоблення одягу мало в першу чергу магічне значення: так, розміщення візерунків на рукавах сорочки було пов'язане з шануванням руки як своєрідного знаряддя праці, з побажанням їй сили та вправності. Кількість вишитих виробів і характер їх оздоблення були ознакою соціальної належності людини, визначали її добробут, майновий стан.

У вишивці найкраще унаочнюється взаємозв'язок художніх ознак із технологією і матеріалом. Геометричні орнаменти виконувались техніками, пов'язаними з лічбою ниток: *набируванням, низзю і занизуванням, лічильною гладдю, качалочкою* тощо. Стрімкий біг по полотну рослинних орнаментів не зупиняли рушниковий і тамбурний шви. Рослинні орнаменти, вишиті полтавською двосторонньою гладдю, вільно стелилися по тканині. На початку ХХ ст. з'являються новації: поширюється хрестиковий шов, у вишивку разом із фабричними нитками проникає поліхромія, з'являються нові сюжети, зокрема жанрові сцени. І якщо барвіста орнаментика нових вишивок Південної чи Західної України мала переважно живописний характер, то старовинні полтавські та поліські вишивки, виконані лічильною гладдю, вирізуванням білими нитками по білому полотну, були неперевершеними зразками народної графіки.

Вишивання у ХІХ — на початку ХХ ст. в основному зосереджувалось у межах домашнього промислу, а форм артільного та фабричного виробництва набуло пізніше. Це супроводжувалося збільшенням асортименту орнаментованого одягу, декоративних тканин, що виготовлялися професійними майстрами на художніх підприємствах. Разом із збереженням традиційного ставала помітнішою інтеграція деяких орнаментальних мотивів та кольорових сполучень.

Традиційні для українського народного мистецтва сюжети і композиції знаходимо і в *килимарстві*: рослинні, геометризовані рослинні — у центральних і частково західних районах; геометричні — у західних, особливо гірських районах. Провідними осередками килимарства, які відзначалися локальними особливостями, були Решетилівка,

Миргород, Нові Санжари на Полтавщині, Дігтярі на Чернігівщині, Баришівка, Скопці на Київщині, Клембівка на Поділлі, Косів, Коломия, Хотин у західних областях. Нині на їх базі створені провідні підприємства.

У сучасному декоративному мистецтві творчо застосовуються також і традиції народної *вибійки*, що побутувала на території України з давніх часів. У ХІХ — на початку ХХ ст. мандрівні вибійники наносили одно- або багатокольорові орнаменти за допомогою різьблених дощок. Сьогодні відомі кілька способів художнього розпису тканин (*ручна вибійка, холодний і гарячий батік, фотофільмо-друк*), які значно розширили художні можливості декору тканин.

Семантика народних художніх образів. Єдність і гармонія різних форм народного мистецтва в комплексі традиційно-побутової культури забезпечувалися завдяки їх іконографічній і кольоровій спільності. Так, розписи, керамічні вироби, декоративні тканини доповнювали і збагачували одне одного. Ті ж орнаментальні сюжети, але в різних сполученнях, чергувалися і повторювалися у різьбленні, стінописі, ткацтві. Найбільш давніми серед них є геометричні мотиви, які походять від давніх язичницьких вірувань і культів. Найпростіші архаїчні мотиви — *лінії, кола, хрести, ромби, квадрати, крапки* — прикрашали глиняний посуд первісних людей, вироби з каменю, дерева, кісток. Ці орнаменти становили первинний шар в іконографії народів світу. Багато спільних рис можна знайти і в творчості народів, які проживають у схожих природних умовах, близьких за історичною долею, характером економічної діяльності. Паралелі, що так щільно пронизують культуру східних слов'ян, відбилися на іконографічній поверхні народного мистецтва. Стилiстична єдність стосується не тільки геометричної орнаментики, але й пізніших образотворчих надбань.

Звернення до археологічних матеріалів, їх детальний аналіз і співставлення з етнографічними даними дозволили встановити стадіальну послідовність розвитку давньої символіки, розкрити змістове значення мотивів та їх трансформоване відображення у традиційній орнаментиці. Одним з первинних мотивів вважається *ромбо-меандровий візерунок*, який був у пізньопалеолітичному мистецтві символом мамонта-блага (графічно він відтворює малюнок дентину на зрізі бивня цієї тварини). Переосмислений у наступні історичні епохи, цей мотив виступав у землеробських культурах Європи ідеограмою родючості.

Хрестоподібні кола, фігури, розетки слугували символами вогню, сонячного божества. Ідея кола, властива всім народам, зокрема стародавнім слов'янам, зосереджувала космологічні грані язичництва, світоглядне уявлення про місце людини в світі. У колі як своєрідній наочній формі світу людина знаходила його центр і межі. Величний культ життєдайного божества освітлює архітектурну пластику, живописний і графічний напрями народної творчості. У зв'язку з технікою вишивання формула кола трансформувалася в *багатокутник, ромб, квадрат, розетку*. В архаїчних композиціях ці мотиви часто пов'язані між собою — розетка вишивається в ромбі, хрест зливається з розеткою тощо. Далі відбулося переосмислення солярного значення хреста і розетки: хрест став символом християнства, а розетка у рослинних орнаментах сприймалася за узагальнений, стилізований образ квітки. Найпростіші геометричні мотиви, такі як *горизонтальна й хвилиста лінії*, певно, означали землю і воду. *Квадрат, поділений на чотири рівних частини з крапками*, був символом засіяного лану, *ромб з видовженими сторонами* нагадував про *вінці зрубу*. До архаїчного шару в традиційному українському мистецтві належать і *зооморфні образи* коня, птахів та інших, що були тотемами давніх людей.

В орнаментах українського народного мистецтва збереглися досьгодні не лише елементи первинної символіки, але й пізніші іконографічні мотиви, пов'язані зі світоглядом стародавніх слов'ян. Серед них — сюжетні композиції, побудовані на образах язичницьких богів, які уособлювали сили природи: *жіноча постать з піднятими руками* — «велика богиня», *заступниця* («берегиня») *життя на землі*, яка сприяє зародженню життя, плідності. Вона зображується разом із підвласними їй стихіями у колі вершників, із птахами в руках. Сюжет «великої богині» був поширений у міфології та іконографії землеробських народів Середземномор'я, Малої Азії, Кавказу. Цей мотив у російських візерунках іноді ототожнюють з Мокошшою — богинею давньоруського язичницького пантеону, яка була покровителькою жіночих занять, зокрема прядіння і ткацтва.

Серед геометризованих рослинних мотивів найчастіше зустрічалися *багатопелюсткові розетки*. Їхню основу становив народний землеробський календар: пелюстки розетки у чергуванні з кучериками означали місяці року. У рослинній орнаментиці багатопелюсткова розетка вже виступала абстрактним образом квітки.

Рослинний світ народного мистецтва ввібрав у себе все

розмаїття та барвистість живої природи. Найдавніші зразки рослинної орнаментики збереглися в декорі культової архітектури X—XIII ст., у малюнках заголовних літер літописів. Найбільшого розвитку вона набуває в образотворчому народному мистецтві наступних століть. Головним рослинним мотивом у художніх виробках українських народних майстрів був *вазон*, згодом — *букет*.

У зображенні *рослин, що вертикально піднімаються* на рушниках, килимах, декоративних розписах, дослідники вбачають відгомін первісного культу «світового дерева» («дерева життя»), симетрія якого означала встановлення зв'язків між частинами світу (Землі, небесної та інших сфер) і припинення хаосу. В українському народному мистецтві дерево зображується з парносиметричними гілками або такими, що чергуються; на вигинах гілок ростуть квіти. *В'юнка гілка* малювалася у вигляді нескінченної хвилястої стеблини, від якої у різні боки ритмічно відгалужуються листя, бруньки, квіти, грона винограду. Між геометричними, зооморфними, антропоморфними і рослинними орнаментами чіткі межі не простежуються: рослинні сюжети могли бути виконані у геометричних формах і навпаки. Прикладом є також трансформація у вишивках геральдичного орла у квіткові сюжети.

Для розуміння давніх нашарувань в іконографії народного мистецтва має значення аналіз композиційних основ орнаментики. Триярусне розміщення орнаментальних мотивів несе певне змістове навантаження — у ньому відбилися космогонічні й світоглядні уявлення стародавніх слов'ян про будову Всесвіту.

Образ Всесвіту втілювався і в об'ємно-просторовій композиції житла. Дах і коник, яким воно завершувалось, співвідносилися з небесною сферою. У ритмах орнаментальних композицій, чергуванні рельєфів архітектурної **пластики** відбивалася циклічність природних явищ.

Осмишуючи Всесвіт, людина намагалася захистити себе від ворожого впливу непізнаних сил. Для цього вона вдавалася до орнаментів як *своєрідних замовлянь*. Атропείчні (захисні) функції виконували різьблені й мальовані мотиви на фасадах і в інтер'єрах житла, декоративні тканини, **дрібна пластика**, писанки тощо.

Із **плином** століть орнаментика народного мистецтва значною мірою втратила своє давнє значення. На перше місце **вийшла** її декоративна функція. Це в свою чергу зумовило **посилення** художньої виразності та образності народного мистецтва. Звернення народних митців до реальних джерел призвело до появи нових елементів в іконогра-

фії та спрямувало її подальший розвиток. Так, в українське традиційне мистецтво XIX ст. увійшли реалістичні форми рослинного і живого світу. До дійсних маків, волошок і троянд наблизилися вишиті і виткані квіти; урізноманітнилися зооморфні мотиви. Сюжет «берегині» набув суто побутових і соціальних характеристик: жінка в одязі селянки чи барині. Народне мистецтво дедалі більше відчувало вплив західноєвропейських стилей — барокко, рококо та ін.

Одночасно народжується побутовий жанр, який відображає життя селянина. *Побутові сюжети* (картинки жіночої праці, будівництва оселі, праці ремісників) розширюють традиційні іконографічні межі та й згодом посідають основне місце в живописному, графічному і пластичному напрямках народного мистецтва. Найбільшого розвитку побутовий жанр знаходить у народній станковій графіці вже нашого часу. Але й у сучасних творах зустрічаються символи сивої давнини. Прикладом може бути популярний сюжет подорожі в санях, семантично пов'язаний з темою райських кущів. Квітучі рослини, дивовижні птахи, серед яких рухаються сани, вказують на потойбічний світ.

Отже, при розгляді українського народного образотворчого мистецтва відкривається ряд історико-культурних нашарувань і запозичень, динамічність і взаємозв'язок яких і визначили його художню своєрідність. Пройшовши складний шлях, на якому були і цінні надбання, і втрати, українське народне мистецтво увібрало усе краще і невідпадне, що має бути збережене нами і передане як цінна спадщина майбутнім поколінням.

Література: Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983; Бутнік-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво (1917—1941). К., 1966; Бутнік-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво (1941—1967). К., 1970; Вагнер Г. К. Канон и стиль в древнерусском искусстве. М., 1987; Воронов В. С. О крестьянском искусстве. М., 1972; Гудульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987; Маслова Г. С. Орнамент русской народной вышивки. М., 1978; Найден О. Орнамент українського народного розпису. К., 1989; Народна архітектура українських Карпат XV—XX ст. / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987; Народні художні промисли УРСР: Довідник. К., 1986; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981; Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество. К., 1989.

5. НАРОДНІ ЗНАННЯ, СВИТОГЛЯДНІ УЯВЛЕННЯ, ВІРУВАННЯ, МОРАЛЬ

Під народними знаннями в етнографії розуміють раціональні уявлення широких кіл населення, набуті шляхом життєвого та виробничого досвіду. Хоча наука в Україні вже у ХІХ ст. досягла досить значного рівня, більшість селян, для яких доступ до освіти був обмежений, користувалися у повсякденному житті головним чином тими відомостями з різних галузей знань, які вони нагромадили протягом віків, передаючи від покоління до покоління.

Народні знання українців, як і інших народів, були пов'язані насамперед із різноманітною господарською діяльністю і ґрунтувалися на спостереженнях над природою і оточуючим середовищем. На підставі цих спостережень склався землеробський календар, тобто уявлення про те, коли розпочинати або закінчувати ті чи інші сільськогосподарські роботи, сформувалося вміння передбачати погоду, лікувати людей та домашніх тварин тощо.

Народна астрономія. Спостерігаючи за зоряним небом, селяни розрізняли більшість сузір'їв, які в українців отримали свої назви: *Великий Віз*, або *Віз* (Велика Ведмедиця), *Малий Віз*, або *Пасіка* (Мала Ведмедиця), *Хрест* (Лебідь), *Дівка воду несе* (Орел), *Волосожар* (Плеяди); а також деякі важливі зірки, зокрема Венеру (залежно від пори доби вона називалась *Вечірнею Зорею*, *Вечорницею* або — *Вранішньою Зорею*, *Денницею*). Відомі були селянам і деякі закономірності руху окремих сузір'їв, а також Сонця і Місяця, за якими здавна визначалися дні літнього і зимового сонцестояння, пори року й час доби.

В українців, як і деяких інших народів, зокрема слов'янських, назва небесного світила — Місяць — збігається з календарним терміном, що означає дванадцяту частину року. Отже, десь у глибині віків основою поділу року на місяці було спостереження сходу і заходу Місяця на небі. Більшість селянства, незважаючи на те, що в Україні

здавна користувалися прийнятим у Європі сонячним календарем, у повсякденному побуті при лічбі часу в межах місяця поділяли його на три, чотири або п'ять відрізків відповідно до фаз Місяця. Зокрема, у Літинському повіті на Поділлі розрізняли три фази: *молодик (новак), підповня і старик*. На Житомирщині період обертання Місяця навколо Землі поділявся, відповідно сучасній астрономічній науці, на чотири фази: перша чверть називалася *молодик*, друга — *підповня*, третя — *повня*, четверта — *остання квартира*. У Луцькому повіті існував поділ на п'ять частин: *нив (молодик), перша квартира, підповня, повня, остання квартира*. Тридобовий період невидимості у русі Місяця майже в усіх районах України називався *переміною*.

Поділ доби і дня в українців з давніх давен пов'язувався з положенням Сонця над обрієм. Селяни відрізняли ряд проміжків доби: *близько півночі, північ, над північ, досвіток, ранок, схід сонця, неділишні обіди, полудень (підвечірок), вечір*. Сонце було головним мірилом для визначення часу вдень. Кожна людина могла визначити пору дня, подивившись на Сонце, а більш точно — на тінь власної постаті, вимірявши її довжину кроками. Після заходу Сонця час визначали за зорями. Особливо велика роль у цьому належала Вовові та Волосожару. «Перекинули Вова», — казали, наприклад, селяни на Полтавщині, за положенням цього сузір'я визначаючи час ночі. «Глянув на зорі — аж Віз уже докочується геть-геть», — читаємо у Г. Квітки-Основ'яненка; «Уже Волосожар піднявся, Віз на небі вниз повертався», — писав у «Енеїді» І. Котляревський.

По Сонцю, Місяцю і зорях люди орієнтувалися на місцевості. Звертають на себе увагу українські назви сторін світу — *південь, північ, схід, захід*, які дуже влучно відображують природні явища. Наприклад, *південь* — сторона світу в напрямку Сонця опівдні, коли воно стоїть найвище над обрієм і дає найменшу тінь. Важливим орієнтиром уночі, особливо у далеких мандрівках, була Млечна Путь, або, як її називали українці, *Чумацький Шлях*. У народі він розглядався або як напрямок шляху для чумаків, які їздили на Південь за сіллю, або як дорога у вирій — теплі краї, куди відлітають на зиму птахи.

Загалом рівень астрономічних знань українського народу був порівняно високим. Ще у XVI ст. запорізькі козаки легко перепливали Чорне море, орієнтуючись не тільки по небесних світилах, а й за допомогою, як писав Г. Левассер де Боплан, «ніремберзького квадранта», тобто найпростішого компаса. Прості люди також добре розумі-

ли, що одні зірки розташовані ближче до Землі, інші — на більшій відстані. Цікавими є й такі народні матеріалістичні догадки: «Сам світ круглий, як яблуко, нема йому ні початку, ні кінця»; земна куля уявлялась у системі Всесвіту як *жовток у яйці*, Місяць — як *небесний камінь* тощо.

Народна метеорологія. З давніх часів люди уважно придивлялися до атмосферних явищ, і це зрозуміло. Стихійні лиха нищили врожаї, руйнували будівлі, розмивали шляхи. Врожай великою мірою залежав від погоди. «Не земля родить, а літо», — говорилося у народному прислів'ї.

У минулому, будучи безпорадною перед несприятливими явищами природи, людина приписувала їх потойбічним силам: гроза пояснювалась діями Іллі Пророка, вітер вважали божим диханням, а град — божою карою за гріхи. Разом із тим у народі здавна виникли вірні прикмети і завбачення погоди, що передавалися з покоління в покоління, перевірялись і доповнювались безпосереднім досвідом людей. Про те, що люди дуже уважно і вдумливо спостерігали найменші зміни погоди, свідчить різноманітна народна термінологія. Так, *годиною* називалась ясна сонячна погода, *негодою* — погана погода, *сльота*. Відповідають кліматичним умовам України і залежним від них явищам українські назви місяців: *січень, лютий, березень* тощо. Зимували називали *погожою, хазяйською*, коли вона була помірно холодною; *сирітською* — якщо були незначні морози; *гнилою* — коли вона була малосніжною, з частими відлигами, а зиму з сильними морозами, завірюхами та заносами називали *лютою, забійною*.

Багато народних прикмет і завбачень підтверджуються науковими даними. Було помічено, наприклад, що людина, хвора на ревматизм, з підвищеною нервозністю, хворобою серця або легенів краще за інших відчуває зміни погоди: «Коли руки або коліна ломить, буде переміна погоди»; «Здорову людину опівдні знемагає сон — буде дощ» і т. ін.

Чимало прикмет виникло завдяки спостереженню за тваринами, птахами, комахами. Наприклад, бджоли перед непогодою ховаються, бо вона часто несе їм загибель. Перед дощем крила комах зволожуються, стають важчими і комахи опускаються в нижчі шари повітря, де їх ловлять птахи і навіть над поверхнею води — риби. Через те були поширені такі прикмети: «Ластівки літають низько — на дощ»; «Риби вискакують з води і ловлять комах — на дощ, на негоду»; «Якщо бджоли не вилітають з вуликів — слід чекати дощу»; «Перед негодою мурашки закривають біль-

шість ходів у мурашнику» тощо. Відомо, що тварини використовувалися як своєрідні метеорологічні прилади. Подекуди в банках з водою тримали жаб і по їхній поведінці визначали погоду.

Спостерігаючи життя рослин, люди помітили, що окремі з них розкривають своє листя або квіти в теплу погоду і закривають в холодну. Дуже поширеною є прикмета: «Квіти сильніше пахнуть перед дощем», і це цілком вірно. За цих умов рослини погано випаровують воду, яка нагромаджується у нектарнику; випаровуються лише пахучі речовини.

Велика кількість народних прикмет і завбачень базується на спостереженнях за фізичними явищами в атмосфері. Однією з найбільш популярних є прикмета: «Дим стовпом — на мороз, на гарну погоду». Справа в тому, що напередодні поганої погоди частинки диму вкриваються шаром вологи і опускаються вниз — «дим стелеться». Передвісником ясної сонячної погоди влітку є роса — ознака добрих змін температури. Поширена така прикмета: «Сильна роса — до ясної погоди».

Є багато народних завбачень погоди, зв'язаних із виглядом Сонця, Місяця і хмар. Особлива увага приділялась кольору Сонця і неба у часи ранкової й вечірньої зорі, змінам форми Місяця згідно з його фазами. Бойки, наприклад, за фазами Місяця у грудні визначали погоду на всі пори року. Було помічено, що коли Сонце, Місяць або зірки «бліді», — буде дощ. Це пояснюється тим, що люди бачать їх крізь шар перистих хмар, які складаються з льодяних кристалів. А перисті хмари часто приносять дощі. По народних завбаченнях райдужні кола навколо Місяця є ознакою збільшення хмарності та посилення вітру; небо в «баранцях» означає наближення дощу, а темні важкі хмари — грози.

Відомі прикмети і завбачення пов'язані з тепловими явищами в атмосфері. Так, духота є передвісником грози або дощу, погане горіння дров у печі віщує відлигу. Наукову основу мають і такі прикмети: «Дощу не буває, коли вітер вночі стихає», «Красний вітер — ясний день», «Багряна зоря — на дощ», «Зірки з вогнем граються — на хуртовину і дощ», «Похолодання під час дощу — припинення негоди».

Народна математика. У минулому в Україні широко побутували народні способи лічби, вимірювання земельних ділянок, тобто певні знання з математики, особливо геометрії та метрології. Селяни, будучи у своїй більшості

неписьменними, користувалися оригінальними прийомами при здійсненні додавання, віднімання, множення та ділення. Усі ці дії робилися усно. При додаванні й відніманні спочатку, округляючи, лічили сотні, а потім до них додавали чи віднімали десятки, а наприкінці — одиниці. Множення та ділення здійснювалося способом округлення і повторного неодноразового додавання чи віднімання. Для спрощення операцій з чотирма арифметичними діями в повсякденній практиці лічили зручнішими числами — парами, трійками, п'ятірками, десятками, сотнями. В українців існували з давніх-давен прості й разом із тим логічні числові знаки. Так, одиниці зображали паличками, десятки — хрестиками, сотні — кружечками, тисячі — квадратами, дробі — горизонтальними або похилими рисками. За допомогою цих знаків можна було написати будь-яке число. Для кращого запам'ятовування чисел широко використовували зарубки на різних предметах, а також записи вугіллям або крейдою.

Щодо геометричних знань, то селяни були обізнані з простою й ламаною лініями, мали уявлення про особливості паралельних ліній, прямий (рівний) кут, будову кола, відношення довжини кола до діаметра тощо. Останнє було особливо властиве бондарям, які обчислювали діаметр дна діжок. Широко побутували народні способи виміру земельних ділянок, в основу якого була покладена схема прямокутної десятини з розмірами 40×60 або 30×80 сажнів. При обчисленні площі трикутника перемножували довжину двох його сторін. Вимірюючи ділянки неправильної форми, їх розчленовували на прямокутні та трикутні частини, вимірювали по черзі кожен з них і складали підсумковий результат. Селянами застосовувалися оригінальні виміри землі: *день* (площа, яку можна виорати волами за день), *опруг*, *різа*, *гона*, *волока*, *лан* та ін.

Своєрідним був засіб вимірювання відстаней до недоступних предметів. При цьому бриль насувався на очі так, щоб край його знаходився в одній площині з очима і предметом, відстань до якого вимірювали. Потім, не міняючи положення голови, поверталися і знаходили інший, доступний предмет, який теж знаходився в одній площині з очима і краєм бриля. Зафіксувавши цей предмет, вимірювали до нього відстань, що й дорівнювала відстані до недоступного предмета. При вимірюванні довжини та відстані застосовували такі міри, як *п'ядь*, *лікоть*, *ступінь*, *сажень*, що були відомі ще з часів Київської Русі. З XVII ст., як і в інших районах Росії, поширився *аршин*, а з XVIII ст. — *верста* (500 сажнів).

Оригінальні засоби вимірювання побутували серед карпатських горян. Лісоруби та обліковці на лісорозробках користувалися так званим *равашем* — дерев'яним предметом з карбованими позначками; у ткацькій справі використовувалися одиниці загальнослов'янського походження — *чисниця* (три нитки), *пасмо* — 10 чисниць, *моток* — 30 пасом); із давнім слов'янським звичаєм збирання толоки на косовицю пов'язана міра *на одного кісця*.

Сипкі речовини, зокрема зерно, міряли *пудами*, а в повсякденному вжитку — *міркою* (посудиною на пуд або півпуда ваги), іноді *лантухами* (5 пудів). На Правобережжі зерно міряли *корчем*, що вмещав 8 пудів. Іноді використовувалася давньослов'янська одиниця виміру зерна — *четверик* (24—26 л). Вагу м'ясних та рибних продуктів обчислювали на *фунти* (400 г) та *ока* (4 фунти). Урожай рахували *копами* (60 снопів) та *возами* або *хурами* (кількість снопів, яка вмещалася на возі чи хурі при їх транспортуванні на тік). Рідину — воду, молоко, горілку тощо — міряли *квартами* (дві пляшки), *гарнцями* (4 кварта), *відрами* (10—12 л). Молоко у гуцулів міряли дерев'яним *міртуком* місткістю близько літра і дерев'яними діжками — *гелетами* (6—12 л), на Закарпатті — *кубкою* (0,5 л) і *феллю* (2,5 л). Отже, усі запити щодо математики у своєму повсякденному житті селяни задовольняли самотужки.

Народна ботаніка та зоологія. Надзвичайно широкими були уявлення українців про навколишнє середовище. У народі відомі понад 1000 видів рослин, близько 600 тварин, понад 10 000 комах тощо. Багатьом із них люди дали оригінальні назви, що відображували особливості, притаманні конкретним рослинам чи тваринам. Селянство в процесі повсякденної практики було добре обізнане з вегетаційним циклом багатьох рослин, їхніми хімічними та фармакологічними якостями, міцністю тієї чи іншої деревини.

В Україні особливою популярністю користувалися такі дерева, як *дуб, береза, тополя, явір, верба, ялина*.

Дуб шанували за довголіття, міцність, вологостійкість. Через те його деревину використовували при будівництві житла, на клепки бондарських виробів, осі до возів тощо. Дубова кора вважалася найкращою для вичинки шкір, а також для лікування шлункових захворювань.

Березу любили головним чином за красу й декоративність, хоча її деревина використовувалася як у будівництві, так і у столярстві. Пеньки та кору берези, з яких гнали

дьоготь, а також бруньки та листя застосовували в народній медицині. Березовий сік, що збирали навесні, був одним з найпопулярніших напоїв.

Приблизно таким, як до берези, було ставлення українців до тополі. Тополями, особливо білими, та їх різновидом — осокором обсаджували шляхи, садиби. Рівна і м'яка деревина тополі йшла на виготовлення човнів, жлукту, дуплянок. Із тополі одержували жовту фарбу, кора використовувалася при вичинці шкір. На Правобережжі й подекуди Лівобережжі білу тополю називали явором, а на Поліссі та у західних областях так звався один із видів клена. Явір також дуже шанувався в Україні. У багатьох народних піснях він постає як улюблений образ, символ краси і кохання.

Найпоширенішим елементом українського пейзажу є верба. Це дерево, що росте навіть із встромленого в землю свіжозрубаного кілка, було відоме як невибагливе й швидкоростуче. Верба добре переносила вологу, тому за розташуванням вербових дерев селяни визначали підземні джерела і місця, де вода знаходилася ближче до поверхні, тобто ті, де доцільніше копати криницю. Деревина верби використовувалась у будівництві, для виготовлення деяких побутових речей. У народі знали лікувальні, зокрема проти-застудні, якості кори верби, особливо такого її виду, як верболоз. Пізніше професійна фармакологія скористалася з цих знань, розпочавши виготовлення препаратів саліцилату.

З численних чагарникових рослин в Україні особливо популярні *калина* і *терен*. Калину цінували і як декоративну, і як лікувальну рослину (ягоди її вживаються проти-застудним засобом, з ними раніше пекли й пироги). У народній символіці калина фігурувала як символ дівочтва, цнотливості й використовувалася у весільній обрядовості. Терен, плоди якого йшли у їжу (з них робили й наливку — *тернівку*), відомий своєю невибагливістю і тому був особливо популярним у степових районах. Незважаючи на те, що від нього часто доводилося розчищати поля, терен розглядався селянином як корисна й необхідна у житті рослина.

Українці здавна були добрими травниками. З напів-чагарникових та трав'янистих рослин особливо улюблені в народі (і як квітки, і як зілля, і як атрибути обрядовості) *барвінок*, *рожа*, *троянда*, *мальва*, *катран*, *чебрець*, *материнка*, *волошка*, *м'ята*, *деревій*, *любисток*. Майже в кожному селі були люди, що займалися заготівлею трав і були обізнані щодо часу їх цвітіння й дозрівання, лікувальних

властивостей. З багатьох дикоростучих рослин українці вміли одержувати різноманітні барвники. У народі добре знали отруйні рослини місцевої флори — *дурман*, *блекоту*; *чемерицю* тощо — й відповідно уникали їх використання. Те ж стосується й грибів, які народ чітко розподілив на їстівні (*боровики*, *лисички*, *опеньки*, *зморшки*, *маслюки* тощо) та отруйні (*мухомори*, *порохнявки*, *жаб'ячі гриби* та ін.).

Багатими були знання українців про оточуючий тваринний світ, специфічні особливості конкретних птахів та комах, поведки хижих звірів. *Ведмідь*, наприклад, був знаний перш за все як ласун до меду й малини, а звідти — як шкідник для пасік. Розрізняли ведмедів — *коники*, що нападали на коней, і *вівсяники*, які полюбили пастися у вівсах та взагалі віддавали перевагу рослинній їжі. Про ведмедя склалося уявлення як про звіра шкідливого, але розумного й такого, що порівняно рідко нападає на людей. Навпаки, *вовк* розглядався як звір дуже небезпечний, бо живиться він лише м'ясом. *Лисиця* теж «славилась» як хитра й підступна тварина, що завдає шкоди птахівництву. Народ мав уяву про поведки багатьох звірів, будову їх барлогів чи нір, розмноження тощо. Усі ці знання передавалися від покоління до покоління в усних переказах і особливо казках про тварин — цей жанр усної народної творчості українців надзвичайно багатий і різноманітний.

Із птахів найбільш улюбленими — як символи свободи й гордовитості — були *сокіл* та *орел*, а також *лебідь*, *чайка*, *зозуля*. З особливою симпатією ставилися в народі до *лелеки*, в якій вбачали «птаха сонця», котрий приносить в оселю щастя. Лелека викликала прихильність ще й через те, що вона винищувала жаб, до яких селяни ставилися з огидою. Багато уявлень — позитивних, а іноді й негативних — пов'язані з такими птахами, як *сова*, *пугач*, *ластівка*, *журавель*, *галка*. Близько 300 видів птахів, котрі зустрічаються в Україні, мають самобутні народні назви, що лягли в основу української наукової зоологічної номенклатури. Знання про птахів також знайшли своє яскраве відбиття в усній народній творчості, особливо піснях.

Звичайно, не завжди народні уявлення про ті чи інші явища оточуючого світу були вірними. Це стосується, наприклад, жаб і плазунів, а також комах.

Народна медицина та ветеринарія. Досить різноманітними і в багатьох випадках оригінальними були медичні знання українців. У них знайшли відбиття як раціональні, так і ірраціональні напрями, а у засобах лікування протя-

гом століть мало місце поєднання раціональних методів з магічними діями.

Дуже поширеними були ліки рослинного походження (лише в Карпатах біля 350 видів дикоростучих рослин мають лікувальні властивості). В Україні здавна добре знали лікувальну дію багатьох культурних (*часник, цибуля, морква, кавуни* тощо) і дикоростучих (*горицвіт, подорожник, полин, м'ята, материнка, валеріана, підбіл, конвалія, чебрець, кропива, лопух, чистотіл, оман, безсмертник, золототисячник*) рослин, крім того — цвіту, бруньок, листя, коріння або плодів берези, липи, дуба, калини тощо. Збирання трав розпочиналося в день Семена Зілото (10 травня ст. ст.), коли вони зацвітали, і продовжувалося у червні, особливо на Іванів день (23 червня).

Протягом століть знавці народної медицини виявили лікувальні властивості багатьох рослин: *горицвіту* — при хворобах серця, *сушені* — при гіпертонії тощо; *звіробій* вживали як протибактеріальний засіб, *капустяне листя* — як жарознижуючий, *липовий та бузиновий цвіт* — як потогінний. При простудних захворюваннях пили відвар *алгею*, як ранозагоююче — *листя деревію, подорожника, гірчака*; настій *кореня лопуха* вважався ефективним навіть при лікуванні початкових форм раку.

Крім трав, широко застосовувалися ліки тваринного походження (*топлене свиняче сало, козячий жир, жир борсуків та їжаків, кров*), а також різні мінерали — так званий *синій камінь, бурштин, пісок, сіль, нафту, срібло, мідь* тощо. Від ряду хвороб, особливо простуди, завжди вживали *мед* та *кип'ячене молоко*. При тих чи інших захворюваннях вдавалися до дієти, знаючи лікувальні властивості, наприклад, *печінки та моркви* — при курячій сліпоті, *свинячого сала* — при сухотах, *квашеної капусти, цибулі, часнику, хрину* — при цинзі, *кавунів та петрушки* — при кам'яній хворобі нирок тощо.

У народній практиці існували і такі методи, як масаж, ванни, холодні обгортання, прогрівання, кровопускання. Народні костоправи нерідко досягали високої майстерності, зокрема при лікуванні попереку, випадання позвонків. Повитухи були достатньо обізнані в акушерстві. А щодо окремих видів лікувальної магії як своєрідного засобу психотерапії, то вони посідають належне місце і в сучасній медицині.

Українці здавна розумілися на догляді за домашніми тваринами і знали способи їх лікування. Вони класифікували захворювання тварин та птахів, дали назви хворобам, винайшли ефективно діючі ліки. Зокрема, універсальними

ліками у народній ветеринарії українців були дьоготь і квас. При захворюванні худоби на *сибірку* (сибірську язву) їй вливали в горло до трьох пляшок сирівцю, у якому розводили селітру та нашатирний спирт. При лікуванні від *чумки* до сирівцю додавали зерна льону та конопель, а також іржаве залізо і варили. Потім у цю суміш вкидали дьоготь, часник та мідний купорос. *Ящур* лікували, натираючи худобі язик мідним купоросом. Рани засипали товченим листям сухого ренника. Розповсюджені були також масаж (наприклад, при об'їданні), ганяння худоби. Відомо було й кровопускання, що досягалося розрізанням вušних вен. Хірургічним втручанням лікували коней від ряду хвороб — *мишки, телію, залізняка*. При хворобах птиці їй давали їсти вугілля, крейду. Під час висиджування потомства самок тримали на дуже раціональній дієті. Загалом можна говорити, що, мабуть, не було жодної хвороби у тварин, якій селянин не міг би запобігти.

Світоглядні уявлення та вірування. Серед українців досить поширеними були давні світоглядні поняття, які знайшли відбиття у міфології та народній поетичній творчості. Йдеться про космогонічні уявлення щодо походження Землі, Всесвіту, персоніфікацію явищ природи. Остання уявлялася як живий світ, населений таємничими силами, органічною частиною якого і була людина.

Існували давні тотемістичні та анімістичні уявлення, пов'язані з оточуючим рослинним і тваринним світом, природним середовищем. У віруваннях і забобонних діях, особливо карпатських горян, важливу роль відігравав вогонь (*ватра* у гуцулів), віра в його очисну силу. Існували численні забобонні ритуали, обереги й табу. Вони, як і свята, мали оберігати від несприятливих сил.

До прийняття християнства у Київській Русі панували язичницькі культу. Поряд з обоженням природних явищ та небесних світил стародавні слов'яни створили цілий сонм богів, серед яких наймогутнішими були бог неба Сварог, сонця — Дажбог, вітру — Стрибог, родючості й скотарства — Велес (Волос), бог грому і війни — Перун.

Дохристиянських часів сягають також вірування, пов'язані з «нечистою силою» та іншими надприродними образами, які були здатні своїми діями завдавати шкоди (*відьми, вовкулаки, упирі*). Деякі з них були фантастичними істотами — наприклад, *чорти*, які за демонологією слов'ян становили цілу ієрархію й осмислювалися не лише як «нечиста сила», а й як іпостась домашнього духу (*домовики*). Значне місце у слов'янській, зокрема україн-

ській, міфології посідали лісові або водяні демонічні істоти у вигляді привабливих жінок — *русалки, мавки* та ін. Представлені у опоетизованому світлі, вони могли допомагати людям, охороняти їх, але й приносити нещастя. Щоб позбавитися від них, вживались різні магічні оберегові дії. Гуцули, наприклад, підтримували «живу ватру», носили з собою обереговий часник. Тривалий час зберігалися вірування у зв'язок земного й потойбічного, у *чарівників* — осіб, наділених надзвичайними властивостями, здатних знатися з «нечистою силою», посередників між людьми і оточуючим світом.

Офіційною релігією українців, як і інших східних слов'ян, було православ'я — один із різновидів християнства. Лише у західноукраїнських областях, крім Буковини, була поширена греко-католицька церква.

У той же час можна з упевненістю говорити про існування протягом століть у свідомості народу сполучення язичницьких і християнських світоглядних елементів. Християнство уживалося з різними повір'ями, які своїм корінням сягали у дохристиянські релігійні уявлення: віра у чаклунство, у «порчу», наврочення та ін., а християнські святі сприймалися народом як видозмінені образи язичницьких богів. Так, святий Ілля з'єднувався з образом Перуна, а дрібні божества і духи дожили аж до нашого століття.

У багатьох традиційних святах існувало чимало язичницьких рис. На Різдво — це ряджені, колядки, ворожіння про погоду на рік, про майбутній врожай, людські долі. Із спеціальним різдвяним хлібом — *корочуном* (у Карпатах) дослідники пов'язують ритуали давнього культу Сонця. У різдвяних повір'ях зберігалося чимало залишків давнього культу предків і елементів антропоморфізації тварин, рослин, речей: наприклад, уява, що душі предків беруть участь у святій трапезі. Широко побутував звичай *першої ноги* — бажано було, щоб першим гостем на Новий рік (*полазником*) була людина добра і щаслива. На свято наступаючої *весни* — Масляну — спалювали солом'яне опудало — символ зими, їздили верхи по колу, що асоціювалося з диском весняного сонця; на весняно-літнє свято Трійці плели *вінки*, водили хороводи, прикрашали будівлі гілками; на свято Івана Купала пускали вінки по воді, стрибали через багаття тощо.

Багато давніх обрядів зберігалося у сімейних святах, особливо *весільних*. У наш час вони значною мірою втратили свій первісний зміст і зберігають певне естетичне значення або набувають розважального характеру.

Морально-етичні норми. Народна педагогіка. Протягом століть народ створював і удосконалював певні морально-етичні норми. Головними чинниками народної моралі споконвічно були повага і любов до вільної праці, ствердження ідеалів добра, краси, гуманних взаєностосунків, знання свого родоводу, риси високого громадянства; з другого боку, нещадно засуджувалися негативні якості — пияцтво, лінощі, нещирість, злодійство, жадобність, скупість.

Священне право на вільну працю народ виборював століттями, у праці він відстоював свою честь і гідність. Ось чому цінність людини вимірювалася передусім її ставленням до праці. І не випадково основу народної педагогіки становило трудове виховання. «Без труда немає плода», — твердить народне прислів'я. Навіть народження дитини сприймалося народною свідомістю як поява нового трудівника чи трудівниці. Вже з малих років діти залучалися до посильної праці.

Згідно з народним світоглядом людина була невід'ємною від природи. За аналогією з природою навіть вік людини прирівнювався до певних пір року (дитинство — весна, молодість — літо тощо). Народна педагогіка підкреслювала необхідність раннього виховання, любові і поваги до дітей, розвитку їхніх інтелектуальних здібностей. З колискового віку дитині прищиплювалася любов до пісні, усної поетичної творчості. Основним осередком виховання була сім'я. Тут дитина пізнавала перші моральні норми: щирість, доброту, вірність у дружбі, любов до свого краю. В усній творчості відбито постійне прагнення народу до знань, освіти, школи.

Кращі принципи народної педагогіки широко використовував у своїй діяльності Григорій Сковорода, до традицій народного виховання неодноразово зверталися Ю. А. Федькович, І. Я. Франко.

Література: Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983; Болтарович З. Є. Народне лікування українців Карпат кінця ХІХ — початку ХХ ст. К., 1986; Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987; Дикарев М. Заметки по истории народной ботаники // Этногр. обозрение. 1899. № 1; Дорошкевич Л. Народна математика // Етногр. вісник. 1929; Наулко В. І. Народні прикмети і завбачення погоди // Наука і життя. 1963. № 4; Поріцький А. Я., Приходько М. П. Вивчаємо народну медицину // Нар. творчість та етнографія. 1965. № 4; Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. К., 1974; Токарев С. А. Религиозные верования восточнославянских народов в конце ХІХ — начале ХХ в. М., 1957; Этнография восточных славян / Под ред. Ю. В. Бромлея, К. В. Чистова. М., 1987.

6. КУЛЬТУРА ТРАДИЦІЙНА І СУЧАСНА

Народні витоки професійної культури. За всієї багатогранності поняття культури феномен національної культури слід розглядати як *цілісну систему* — на відміну від її вузького, суто етнографічного розуміння як сукупності традиційно-побутових особливостей, що склалися у минулому. Мова йде про досягнення народу в цілому, про його внесок у сучасну цивілізацію.

Відомі етнографи й антропологи М. М. Чебоксаров та І. А. Чебоксарова писали, що в наші дні люди визначають свою належність до того чи іншого етносу не стільки тим, що живуть у будинках подібного типу, одягаються у костюм одного крою, люблять ті ж самі страви або співають тих самих пісень, скільки тим, що вони є володарями культурних надбань свого народу, продовжувачами його прогресивних творчих зусиль у різних галузях господарської, громадської та культурної діяльності, науки, літератури, мистецтва. Національну культуру не можна обмежувати рамками лише традиційного, оскільки відбувається постійна взаємодія нового й старого, тобто інновацій і традицій, а поряд із національно-специфічними особливостями існують та розвиваються загальнолюдські, які стають надбанням усіх народів.

Разом із тим при визначенні співвідношення традиційного і сучасного, народного і професійного слід пам'ятати, що всі ці явища взаємопов'язані та взаємозумовлені.

Дуже добре про це сказав автор книги «На великой Русской равнине» російський етнограф Б. В. Андріанов: «Художня культура українців завжди формувалася під впливом народної творчості. Сьогодні вже важко розрізнити, що класики української літератури взяли від народу, а що дали йому. Наприклад, у п'єсі Івана Котляревського «Наташка Полтавка» лунали популярні в ті часи народні пісні, а сучасні українці знають, люблять і співають цих пісень завдяки тому, що їх увічнив Котляревський. Українські народні пісні надавали особливої ліричності українській поезії — від Тараса Шевченка до Максима Рильсько-

го — й особливу мелодійність українській професійній музиці — від Миколи Лисенка до Георгія Майбороди.

Можна сказати напевно, що народна творчість і саме життя народу визначили характер професійного мистецтва на Україні. Адже українська література починалася з творів про народне життя, український професійний театр — із п'єс про народне життя, образотворче мистецтво — з народних картин «Козак-бандурист» і «Козак Мамай», а сьогодні творчість простих українських селянок Катерини Білокур і Марії Приймаченко стоїть в одному ряду з професійними митцями. Між високим народним і високим професійним мистецтвом не існує непереборних кордонів».

У творенні української культури брали участь усі соціальні верстви суспільства, як і, до речі, представники усіх народів, що живуть серед українців. І тому культура України — це творча спадщина і сина молдавського господаря, видатного політичного, церковного й освітнього діяча Петра Могили, і одного з засновників Слов'яно-греко-латинської академії білоруса Симеона Полоцького, і полотна росіянина Іллі Рєпіна, який оспівував героїчне минуле України, і полум'яні вірші поляка Юліуша Словацького, і пронизані теплим гумором твори єврея Шолом-Алейхема, і малюнки «чужинця з чистим серцем» — француза Деляфліза. Це і наукові здобутки француза Гійома Левассера де Боплана, німця Зігмунда Герберштейна, поляка Зоріяна Доленги-Ходаковського, шведки Софії Русової, грузина Миколи Цертелєва, росіянки Олександри Єфименко...

Українська національна культура пройшла складний шлях, увібравши в себе кращі надбання минулого, збагатившись культурами інших народів і збагативши світову культуру. На цьому шляху було багато досягнень і втрат.

Із часів первіснообщинного ладу на сучасній території України відомі статуетки з бивня мамонта, унікальні житла періоду верхнього палеоліту (Мізинська стоянка на Чернігівщині); петрогліфи Кам'яної Могили в Приазов'ї різних епох, антропоморфні стели бронзового віку. Про високий рівень найдавнішого мистецтва свідчать пам'ятники трипільської культури, пов'язані з культом землеробства. Самобутністю відзначалася культура скіфів, сарматів та інших народів, які в подальшому відчули вплив античних міст-країн Північного Причорномор'я (VI ст. до н. е.— IV ст. н. е.).

Давньоруська культура формувалася на основі надбань східнослов'янських племен. В епоху Київської Русі високого рівня досягають *архітектура і монументальний живопис* (Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир,

Успенський храм Печерського монастиря в Києві, Спаський собор у Чернігові та ін.), зароджуються й удосконалюються *писемність і прикладне мистецтво*, дальшого розвитку набуває *усна поетична творчість*, витoki якої сягають світоглядних уявлень та обрядовості праслов'янських часів.

Із формуванням української народності складається її самобутня культура. У XV—XVII ст. в *образотворчому мистецтві* України виникають нові жанри — портрет, пейзаж, історична, побутова картина. Поряд із настінним розписом на релігійну тематику та іконами з'являється жанр батального живопису, в якому знаходять місце ідеї визвольної боротьби українського народу проти соціального і національного гноблення. З появою книгодрукування починається розвиток гравюри (друкарні у Львові, Острозі, Києві, Чернігові, Почаєві та ін.). Пануючими стилями у XVI—XVIII ст. стають місцеві варіанти ренесансу і барокко. У плануванні міст з'являється регулярна забудова, поряд із дерев'яною архітектурою — кам'яна, виникають визначні культові та фортифікаційні споруди.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. образотворче мистецтво в Україні розвивається у напрямі класицизму, потім романтизму. Чимало вихідців з України, у майбутньому відомих художників, пройшли навчання у Петербурзькій Академії художеств (А. Лосенко, І. Мартос, Д. Левицький, В. Боровиковський, А. Куїнджі). Цю ж Академію закінчив Тарас Шевченко — засновник критичного реалізму в українському образотворчому мистецтві.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. дальшого розвитку набуває портретний, жанровий та пейзажний живопис. Національною самобутністю відзначаються полотна українських художників цього періоду — К. Трутовського, М. Пимоненка, О. Мурашка, С. Васильківського, І. Труша, О. Новаківського, а пізніше — О. Сластіона, Г. Нарбута, О. Кульчицької. Не лише всесвітньовідомі репінські «Запорожці», а й полотна І. Айвазовського, М. Ге, І. Крамського, М. Ківшенка, М. Ярошенка, братів Маковських та інші — були присвячені Україні.

Після Жовтневої революції з'являються нові види образотворчого мистецтва — політичний плакат, монументальне декоративне оформлення, розвивається сатирична графіка. У творах українських художників чільне місце посідають теми історичного минулого, краси рідного краю, мирної праці. Такі полотна, як «Хліб» Т. Яблонської, «Думи мої, думи мої...» М. Божія, «Повернення» В. Костецького, «На місці колишніх боїв» В. Задорожного та багато інших, стали загальновідомими.

Значного розвитку в Україні досягло *декоративно-прикладне мистецтво*. Поруч із традиційними (художній розпис, вишивка, килимарство, декоративне ткацтво, різьблення по дереву, металу, кості, плетення, декоративна кераміка) виникають нові його види: монументальна декоративна скульптура (Закарпаття), підлаковий розпис (Петриківка на Дніпропетровщині), розпис на порцеляні, декоративний живопис. У ряді районів на основі місцевих традицій створені художньо-промислові артілі (Кролевець, Опішня, Решетилівка, Косов та ін.).

Професійна музика на території України формувалася на основі звукових образів стародавніх слов'ян. Зображення музикантів знаходимо на фресках Софійського собору у Києві. Деякі пісні («А ми просо сіяли», «Ой, весна, весна та весняночка») вважаються пам'ятками музичної культури Давньоруської держави. Високого художнього рівня досягла церковна музика — як одноголосна (ірмологіони), так і особливо багатоголосна (партесні співи). У XV—XVI ст. зародилося кобзарське мистецтво, широко популярним став народний героїчний епос — думи. У XVIII ст. виникають перші співацькі капели, кріпацькі оркестри, оперні та балетні трупи. Найбільш відомі серед українських композиторів того часу — М. Березовський, А. Ведель і Д. Бортнянський. Наприкінці XVIII ст. з'являються перші симфонічні твори («Українська симфонія» і симфонія соль-мінор з «козачком» невідомих авторів), а також романси. У 1862 р. була поставлена перша українська опера — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Основоположником української музичної класики вважається М. Лисенко — автор опер, романсів, пісень, інструментальних творів, збирач і дослідник музичного фольклору. На українські теми писали російські композитори-класики М. Глінка, П. Чайковський, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков; українські народні мелодії використовували Л. Бетховен, Ф. Ліст, А. Дворжак, Ф. Шопен.

1809 р. в Одесі було відкрито перший постійний оперний театр. Згодом такі театри з'явилися в Києві та Харкові. З другої половини XIX ст. починають функціонувати музичні школи.

У перші пореволюційні роки в Україні були створені державні оперні й музично-драматичні театри та інші творчі організації. Далеко за межами республіки відомі імена видатних українських співаків М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинського, З. Гайдай, Б. Гмирі, Є. Чавдар, М. Гришка, Д. Гнатюка, Є. Мірошніченко, Б. Руденко,

А. Солов'яненко. Багато виконавців стали лауреатами і дипломантами міжнародних конкурсів.

Нині в Україні — три консерваторії, музично-педагогічний інститут, інститут мистецтв, два інститути культури, 33 музичних і 26 культосвітніх училищ, близько 1260 музичних шкіл. Серед професійних колективів широко відомі Державна заслужена академічна капела «Думка», Державна капела бандуристів, Державний заслужений академічний український народний хор ім. Г. Верьовки, Державний заслужений симфонічний оркестр України. У палацах культури та клубах налічуються сотні колективів художньої самодіяльності.

Розвиток *балетного мистецтва* в Україні розпочався наприкінці XVIII ст. у кріпацьких театрах. Але набагато раніше сформувалися особливості самобутньої української народної хореографії (типові танцювальні рухи — *присядки, стрибки, повзунці, дрібушки, голубці* та ін.). Для України характерні три основних танцювальних жанри: хороводний, побутовий та сюжетний. Танці відтворювали трудові процеси («Просо», «Шевчик»), героїчне минуле («Аркан», «Опришки»), родинні взаємини, кохання («Нелюб», «Чорнуха»), явища природи («Гонивітер»). На основі традиційних створюються сучасні танці. Широко відоме мистецтво Державного академічного заслуженого ансамблю танцю України ім. Вірського, численних самодіяльних колективів.

Українське *театральне мистецтво* своїм корінням сягає народної творчості праслов'янських племен. Елементи театру були ще у найдавніших обрядах та іграх, пізніше — у мистецтві бродячих акторів-скоморохів, відомих із часів Київської Русі.

У XVI—XVII ст. в Україні виникає так званий шкільний театр. Його розквіт пов'язаний з Київською академією, в стінах якої були поставлені драматичні твори Феофана Прокоповича. З другої половини XVIII ст. відомі вистави народного лялькового театру — вертепу, який був передтечею українського комедійного театру. Наприкінці XVIII ст. на західноукраїнських землях виникають перші професійні трупи. У другій половині XIX ст. професійні драматичні театри з'являються у Харкові, Києві, Львові, Полтаві, Одесі та інших містах. У їх репертуарі поряд із п'єсами, які йшли російською мовою, а на західноукраїнських землях — польською, з'являються твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. Початок українського національного професійного театру пов'язується з постановкою 1819 р. у Полтавському вільному театрі спектаклів «Натал-

ка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського.

Розвиток українського театру другої половини ХІХ — початку ХХ ст. невідривний від творчості видатних акторів та режисерів М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського, про яких К. Станіславський писав як про блиску-чу плеяду майстрів, чиї імена вписані золотими літерами у скрижалі світового мистецтва.

Після жовтня 1917 р. професійні драмтеатри були націоналізовані, виникли нові творчі колективи. У 1919 р. було створено Перший державний драматичний театр УРСР ім. Т. Г. Шевченка у Києві (пізніше — Український драматичний театр ім. І. Франка), з'являються театри для дітей та юнацтва, пересувні робітничо-селянські театри. Надзвичайно плідною була діяльність актора і режисера, реформатора українського театру Л. Курбаса, драматургів М. Куліша, І. Кочерги, І. Микитенка, Ю. Яновського, О. Корнійчука. Про зростання театральної справи в Україні свідчить той факт, що замість одного стаціонарного театру до 1917 р., в якому спектаклі йшли українською мовою, тепер їх налічується понад 60. Усього в Україні працює близько 100 професійних драматичних театрів.

Народження *кіномистецтва* в Україні датується 90-ми роками ХІХ ст., коли в Одесі були продемонстровані перші хронікальні фільми. Згодом з'являються художні стрічки. Однак постійне виробництво повнометражних фільмів розпочалося тільки з 1923 р. (фільм «Остап Бандура» режисера В. Гардіна за участю М. Заньковецької). У період німого кіно було створено ряд стрічок, які увійшли в історію кіномистецтва, зокрема фільм О. Довженка «Звенигора» (1928 р.).

Кращі фільми українського кінематографа — серед них «Земля», який на Всесвітній виставці у Брюсселі був визнаний одним із 12 кращих фільмів усіх часів і народів, «Арсенал», «Іванна», «Тіні забутих предків», «Воєнопольовий роман», «Вавілон-ХХ», «Криниця для спраглих», «Камінний хрест», «Польоти уві сні та наяву» — відомі вітчизняному і зарубіжному глядачеві. Значного розвитку досягло українське хронікально-документальне, науково-популярне та мультиплікаційне кіно. Фільми «До таємниць довголіття», «Мова тварин», «Сім кроків за горизонт» та інші відзначені низкою міжнародних нагород.

В Україні набувають дальшого розвитку інші жанри і форми мистецтва — *естрада, цирк, авторська пісня* тощо, які також є важливим виявом національної культури.

Про народні витoki української літератури вже йшлося

у підрозділі «Усна народна творчість». Нагадаємо лише кілька імен поетів і письменників минулого, які піднесли українську літературу до світового рівня. Це Григорій Сковорода, Іван Котляревський, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Василь Стефаник, Ольга Кобилянська, Леся Українка, Михайло Коцюбинський і передусім такі велетні, як Тарас Шевченко та Іван Франко.

Сучасна українська література розвиває і збагачує прогресивні традиції видатних майстрів слова. Для її розвитку багато зробили П. Тичина, М. Рильський, В. Еллан-Блакитний, М. Хвильовий, О. Олесь, М. Бажан, В. Сосюра, М. Зеров, Остап Вишня, О. Гончар, Ю. Яновський, А. Малишко, М. Стельмах, Г. Тютюнник, Ю. Смолич та багато інших.

Книгодрукування в Україні тісно пов'язане з історією загальнослов'янської культури (першодруки Івана Федорова у Львові, друкарні при братських монастирях). Про ступінь розвитку культури українського народу можна судити із зростання книжкових видань рідною мовою. Якщо у 90-х роках ХІХ ст. їх виходило у світ лише 10—15 на рік, то лише у 1989 р. в Україні було видруковано 1934 назви книг загальним тиражем близько 79 млрд примірників.

У повоєнні роки в Україні видані твори художньої літератури у перекладі з 55 мов народів колишнього СРСР і 47 мовами зарубіжних країн тиражем 453,4 млн примірників. Одночасно сотні книг українських письменників вийшли друком у перекладах різними мовами.

У царській Росії виходила лише одна газета українською мовою. Нині в Україні видається близько 2 тис. газет і понад 200 видань журнального типу, багато з них — українською мовою.

Джерела наукових знань також слід шукати у духовній культурі Київської Русі, у світоглядних уявленнях давніх слов'ян. Важливу роль у формуванні української науки відіграли раціональні знання, набуті народом протягом віків.

У ХІХ ст. наука в Україні досягла значного розвитку. Тільки у галузі гуманітарних наук варто ще раз підкреслити діяльність Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, створеного 1893 року у Львові, та Українського наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, заснованого 1907 року в Києві. Непересічний внесок у розвиток суспільних наук в Україні зробили історики М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, М. П. Драгоманов, Д. І. Яворницький, Д. І. Багалій, О. Я. Єфименко, М. С. Грушевський, економісти

Д. П. Журавський, М. І. Зібер, археолог В. В. Хвойка, етнографи П. П. Чубинський, П. О. Куліш, Ф. К. Вовк, М. Ф. Сумцов, мовознавці А. А. Потебня, Б. Д. Грінченко та багато інших.

За радянських часів центром наукової думки в Україні стає заснована 1919 р. Академія наук УРСР. Тоді вона мала у складі лише три інститути з 140 співробітниками. Нині ж в АН України налічуються сотні науково-дослідних закладів. Усього в Україні — понад 220 тис. науковців (серед них понад 400 академіків і членів-кореспондентів, близько 7 тис. докторів і понад 73 тис. кандидатів наук).

Учені України вносять помітний вклад у розвиток різних галузей науки, розробку її найважливіших напрямів. У 1931 р. у Харківському фізико-технічному інституті АН УРСР були досліджені важливі ядерні реакції, процеси поділу ядра, а у 1935—1936 рр. було побудовано перший в СРСР прискорювач елементарних часток. Українськими вченими під керівництвом акад. С. О. Лебедева вперше у континентальній Європі була створена електронно-обчислювальна машина.

Імена мікробіолога Л. К. Заболотного, геохіміка В. І. Вернадського, фізіолога О. О. Богомольця, вже згаданих істориків М. С. Грушевського, Д. І. Багалія і Д. І. Яворницького, які продовжували свою діяльність після революції та були обрані академіками АН УРСР, сходознавця А. Ю. Кримського, демографа М. В. Птухи, літературознавця О. І. Білецького, вченого в галузі електрозварювання Є. О. Патона, хірурга М. М. Амосова, математика і кібернетика В. М. Глушкова, металурга і конструктора електрозварювальної апаратури Б. Є. Патона, авіаконструктора О. К. Антонова загальновідомі. Значні заслуги українських учених у дослідженні космосу. В Україні народився і навчався генеральний конструктор перших космічних кораблів С. П. Корольов.

Фундаментальні праці були видані і в галузі суспільних наук. Це, зокрема, багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР», цілий ряд томів «Української Радянської Енциклопедії». Розпочато видання тритомного Атласу української мови, підготовлені до друку Атлас історії України, регіональний історико-етнографічний атлас України.

До 1917 р. в Україні не було державних шкіл з українською мовою навчання. Як і в інших національних околицях, царський уряд проводив тут насильницьку русифікацію. На західноукраїнських землях школа слугувала денационалізації населення, його онімеченню, полонізації, мадяризації. Після революції та возз'єднання українських

земель український народ дістав право на національну культуру й освіту. Однак за умов культу особи, панування командно-адміністративної системи потреби національного розвитку нерідко ігнорувалися. Недооцінка національної самобутності українського народу, особливостей його духовного життя і традицій, нехтування культурно-етнічними потребами представників інших національностей загострили проблеми функціонування національних мов, розвитку освіти й культури. Трагічні наслідки для України мали безпідставні репресії проти національної інтелігенції, інших верств населення.

Разом із тим у галузі народної освіти існують певні результати. Якщо до революції в Україні налічувалось лише 27 вищих учбових закладів, у яких навчалося 35 тис. студентів, то нині їх близько 150. Дві третини самодіяльного населення республіки мають вищу і середню освіту.

Суспільні зміни останніх років дали відчутний поштовх всебічному розвитку українського та інших народів держави. Українській мові законодавчо надано статус державної, виникли громадські організації і товариства, діяльність яких спрямована на подолання нігілістичного ставлення до надбань національної культури, на поліпшення розвитку і розширення сфери застосування української мови, вільне вивчення і використання інших мов, збереження історичної і культурної спадщини.

На сучасному етапі дедалі більша увага приділяється охороні пам'яток історії і культури — архітектурних споруд, творів мистецтва, рукописів, а також надбань народної поетичної творчості, яка використовується у різних галузях культури, пропагується зі сцени, по радіо і телебаченню. З'являються нові періодичні видання з питань культури, зокрема таке популярне, як «Пам'ятки України». Професійні митці широко використовують сюжети, мотиви, образи народного мистецтва. Розкриттю сторінок історичного минулого присвячуються вистави, кінострічки, літературні твори. Пожвавлюється робота по відродженню та розвитку українських народних промислів, які дістали всесвітнє визнання. В архітектурній творчості ширше впроваджуються національні традиції, особливо у декоративному оформленні будівель. Чимало аспектів народної етики, моралі, етнопедагогіки дістають гідну оцінку. Протягом останніх років повертаються із забуття імена багатьох видатних діячів української культури.

Змінилися погляди на місце і роль релігії в нашій історії та культурі. Сучасна церква активно сприяє утвердженню

втрачених моральних ідеалів, формуванню культури людей.

На сьогодні піднесення авторитету української культури багато в чому залежить від реалізації курсу на утвердження державної незалежності України, на національно-культурне відродження народу, його національної свідомості, життєдайних джерел народної творчості, органічний зв'язок із кращими надбаннями загальнолюдської культури.

Культура українців за межами України. Проблема розвитку культур народів в іншоетнічному середовищі має важливе теоретичне і практичне значення. Не є винятком щодо цього українці, яких тільки в інших республіках колишнього СРСР налічується понад 6,8 млн чоловік. Крім того, принаймні 2 млн українців живуть у країнах зарубіжної Європи, Американського континенту і навіть в Австралії.

Чи існують між українцями різних країн спільні об'єднуючі риси? Адже вони мешкають не на одній території, належать до різних соціально-політичних утворень, далеко не завжди розмовляють однією мовою. Це питання допомагає розв'язати розроблена вітчизняною етнографією типологія етнічних спільностей. За нею українці, де б вони не були, становлять один етнос — спільність людей, що історично склалася на певній території, яка має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, а також свідомість своєї єдності (самосвідомість), зафіксовану в самоназві (етнонімі).

Поняття етносу (етнічної спільності) неоднозначне і надзвичайно широке: *нація*, або *етносоціальний організм* (населення України), *етнічна група*, або *етнікос* (українці за її межами), *етнографічна група*, або *субетнос* (частина народу), — всі вони відрізняються між собою ступенем соціально-економічного розвитку та іншими ознаками. За цих умов найважливішого значення набуває *етнічна самосвідомість*: поки зберігається вона, існує народ. Саме за ознакою етнічної самосвідомості визначається національний склад населення більшості країн.

Не ототожнюючи українців різних країн у соціально-політичному плані, разом із тим не можна не помітити, що у них історично склалося багато спільних рис, які, однак, не залишаються незмінними: мова (принаймні у сфері сімейного побуту), окремі риси національної психології, певні особливості культури, етнічна самосвідомість. Їх об'єднує прихильне ставлення до надбань своєї культури,

прагнення зберегти їх і примножити, намагання зміцнювати зв'язки зі своєю прабатьківщиною. Свідченням цього, зокрема, є й величезна кількість топонімів, які пов'язані з Україною. Їх можна зустріти на величезних просторах від Молдови до Далекого Сходу, в канадських провінціях і американських штатах.

За висловом відомого українсько-канадського письменника і публіциста Петра Кравчука, історія українців поза Україною — це складова частина історії всього українського народу. Разом із тим в інших країнах вони становлять частину відповідного суспільства та органічно пов'язані з його соціально-політичною організацією. Тому українці, які, скажімо, живуть у Канаді, — це одночасно і українці, і канадці. Українці вони за своєю етнічною свідомістю і тими рисами, про які йшлося вище. *«Українці» — це їхній етнізм.* Водночас вони канадці — як представники соціально-політичної спільності, країни, громадянами якої вони є. *«Канадці» — це їхній політонім.* Одне не виключає другого хоча б тому, що Канада — поліетнічна країна (в ній є англійська і французька нації, такі етнічні спільності, як німці, італійці, ескімоси тощо).

Зазначені терміни, вживані поруч із поняттям етносу (етносоціальний організм, етнікос, субетнос), допомагають з'ясувати всю складність етносоціальної структури. Термін «етнікос» вживається у розумінні «національність» (це, скажімо, українці Австралії, Канади або Польщі). Окремі групи українського народу з певними особливостями культури становлять субетнос (гуцули, лемки, бойки та ін.).

Поняття «етносоціальний організм» дещо ширше, ніж поняття «нація», яке нерідко обмежується адміністративно-державними кордонами. До українського етносоціального організму відносять, наприклад, українців, які протягом століть входили до основного українського етнічного масиву, а потім внаслідок адміністративного поділу залишилися за його межами. Але державні кордони не завжди перешкоджали процесам етнічної консолідації. Йдеться про українців суміжних територій Білорусі, Росії та Молдови. Більшість дослідників відносять до українського етносоціального організму представників основного українського етнічного масиву у Польщі, Чехії, Словаччині та Румунії, виходячи з того, що в їхній культурі багато спільних рис з культурою українських горян в Україні. Інші, враховуючи соціально-політичні фактори, відносять їх до українського етнікосу.

Поруч із зазначеними термінами побутує назва *діаспо-*

ра, яка стосується окремих груп українців, розселених за межами основного етнічного масиву.

Особливості культури українців, як і інших народів, у вирішальній мірі залежать від етнічних процесів, тобто змін основних етнічних ознак у ході історичного розвитку.

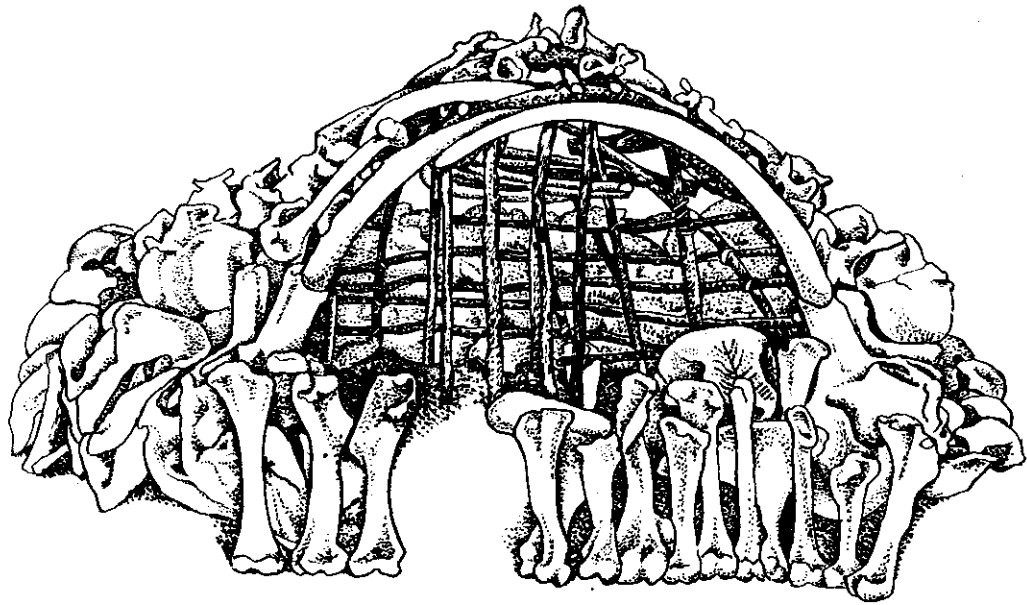
Етнічні процеси серед українського населення за межами України визначаються низкою факторів. Вони залежать від соціально-політичного ладу країни, давності перебування в іншоетнічному середовищі, чисельності та характеру розселення (*компактне* чи *дисперсне*), ступеня урбанізації. Не останню роль відіграє близькість (*етногенетична* чи *соціальна*) культури контактуючих народів.

Передумови для інтенсифікації етнічних процесів створюються головним чином у містах. Цьому сприяє висока соціальна мобільність міського населення, його поліетнічна структура. У містах деяких зарубіжних країн, особливо американських, існує багато національних кварталів, виникнення яких пов'язане з намаганням етнічних груп зберегти себе, протиставити асиміляції.

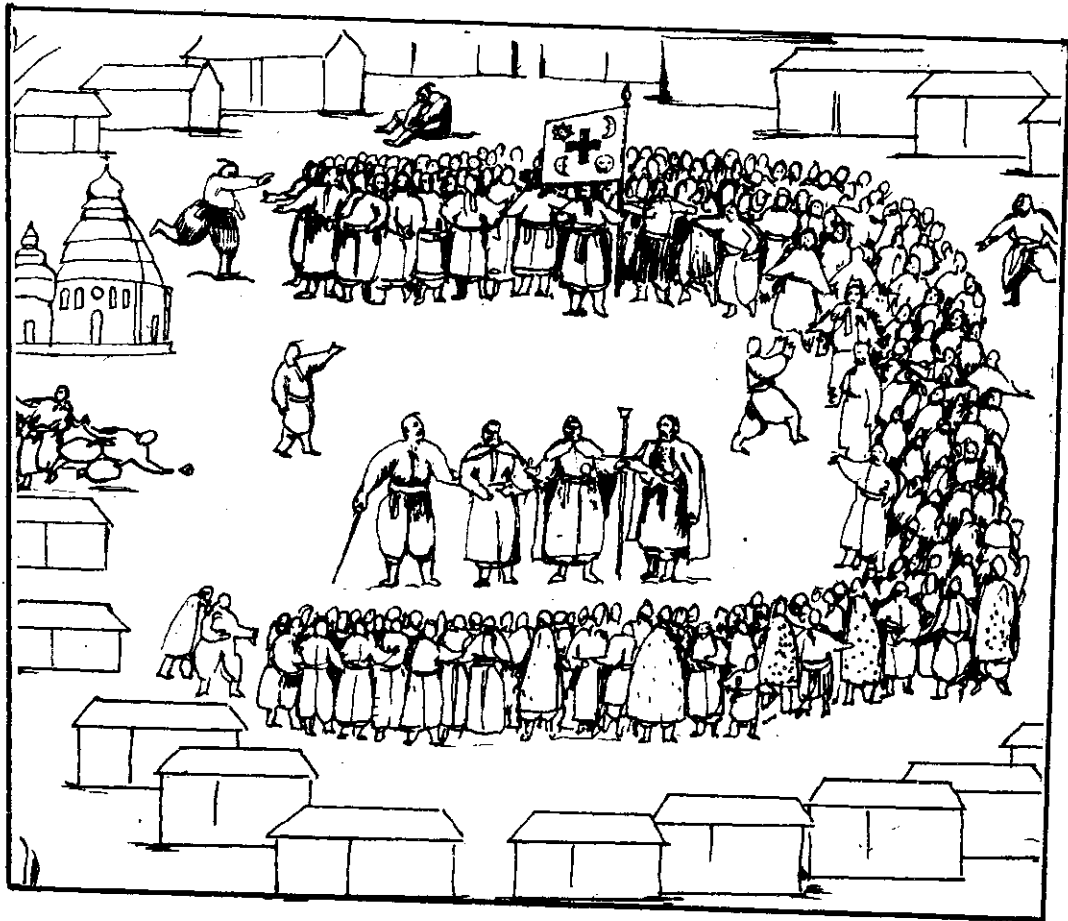
Розглянемо етнічні групи українців, що живуть на території колишніх радянських республік.

Основна маса українського населення за межами України розміщується у Російській Федерації (Центрально-Чорноземний район, Північний Кавказ, Сибір, Далекий схід), а також у Казахстані та деяких територіях Закавказзя. Досить численне українське за походженням населення у суміжних районах Білорусі та Молдови. В інших регіонах українців налічується порівняно мало.

З урахуванням особливостей формування українського населення за межами України їх поділяють на три групи. 1) *Українці у смузі етнічних кордонів*, що відзначаються давністю сумісного проживання з іншими народами (російсько-українська або українсько-молдавська етнічно мішані зони). Згідно із запропонованою вище типологією — це частина українського етносоціального організму. Етнічні процеси тут характеризуються винятковою складністю і багатогранністю, тривалою взаємодією, наслідком якої буває не досить чітка етнічна самосвідомість. Вирішальну роль при цьому відіграє фактор державності («ми не українці, українці живуть в Україні»). 2) *«Аграрні» українці*, які протягом короткого часу, особливо наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., сформували компактні етнічні масиви (Приуралля, Казахстан, Сибір, Далекий Схід тощо). Початковий період їх заселення характеризувався етнічною консолідацією. І в наш час вони відрізняються

Житло з кісток мамонта палеолітичного періоду (с. Межиріч)

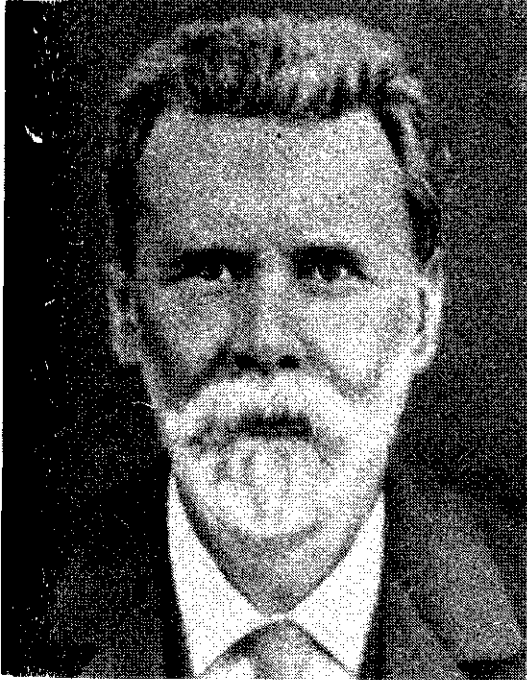
Військова рада у Новій Січі. Мал. XVIII ст.
(за Д. Яворницьким)

Українське село кінця ХІХ — поч. ХХ ст.
(Арх. Ін-ту археології АН України, фонд Ф. Вовка)

Українка. Полтавщина,
поч. ХХ ст.
(Арх. Ін-ту археології
АН України, фонд
Д. Щербаківського)

Ф. К. Вовк

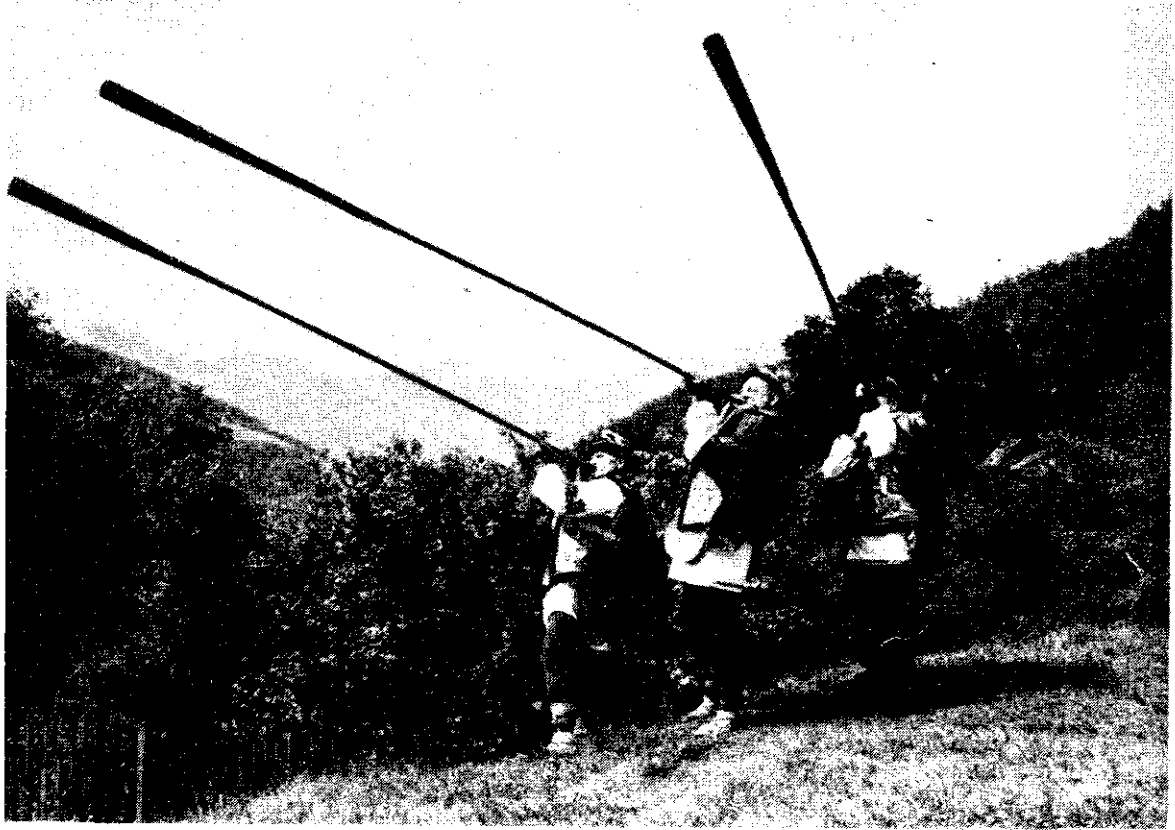
І. Я. Франко

П. П. Чубинський

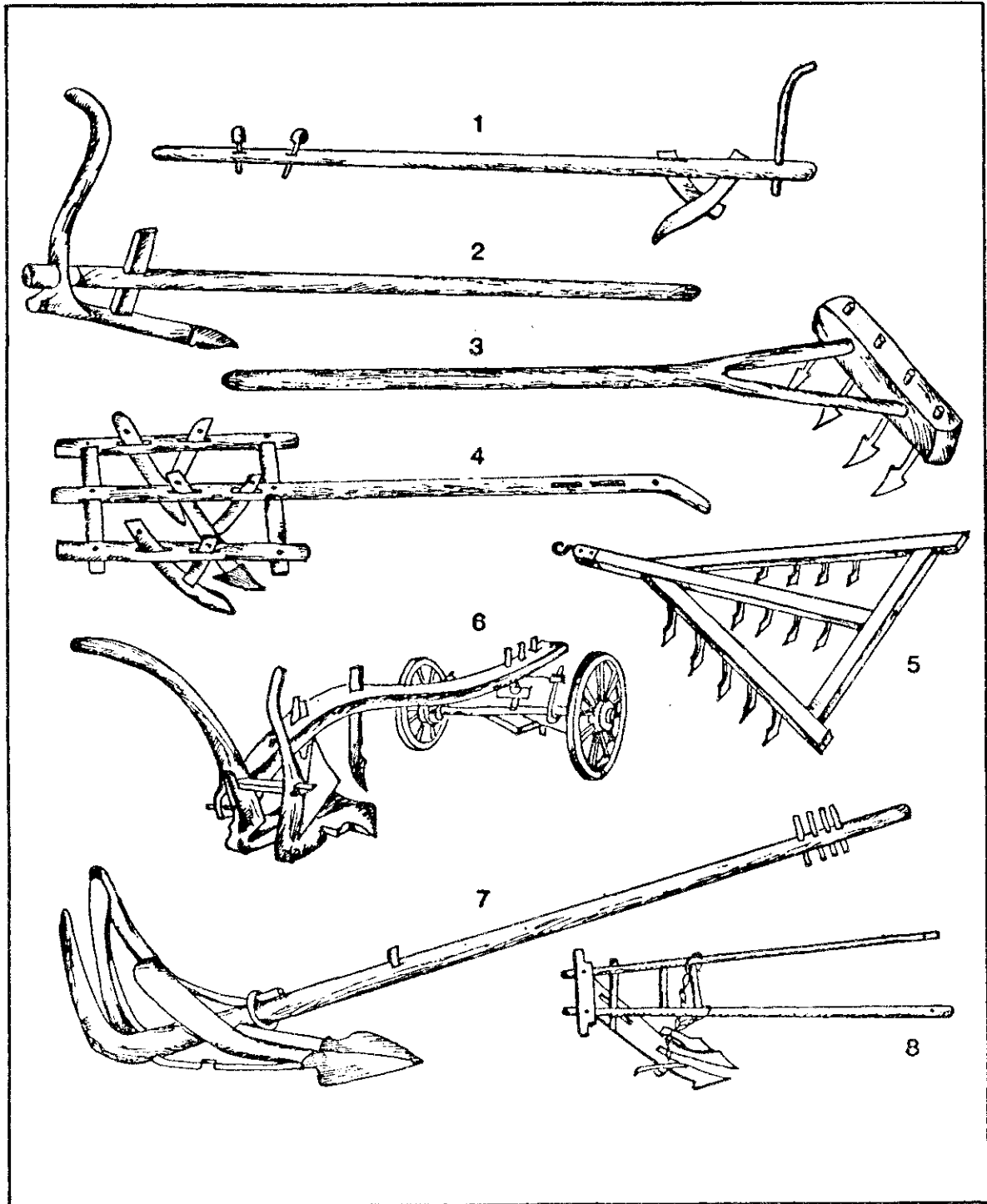
Найважливішим джерелом етнографічних досліджень є польові експедиційні матеріали. *На знімках:* оповідач О. Барвенко з українського села Ново-Полтавка Ключівського р-ну Алтайського краю. 1990 р.

Гуцули на полонині. Івано-Франківська обл. Сучасне фото

Свято «Сорочинський ярмарок». Сучасне фото

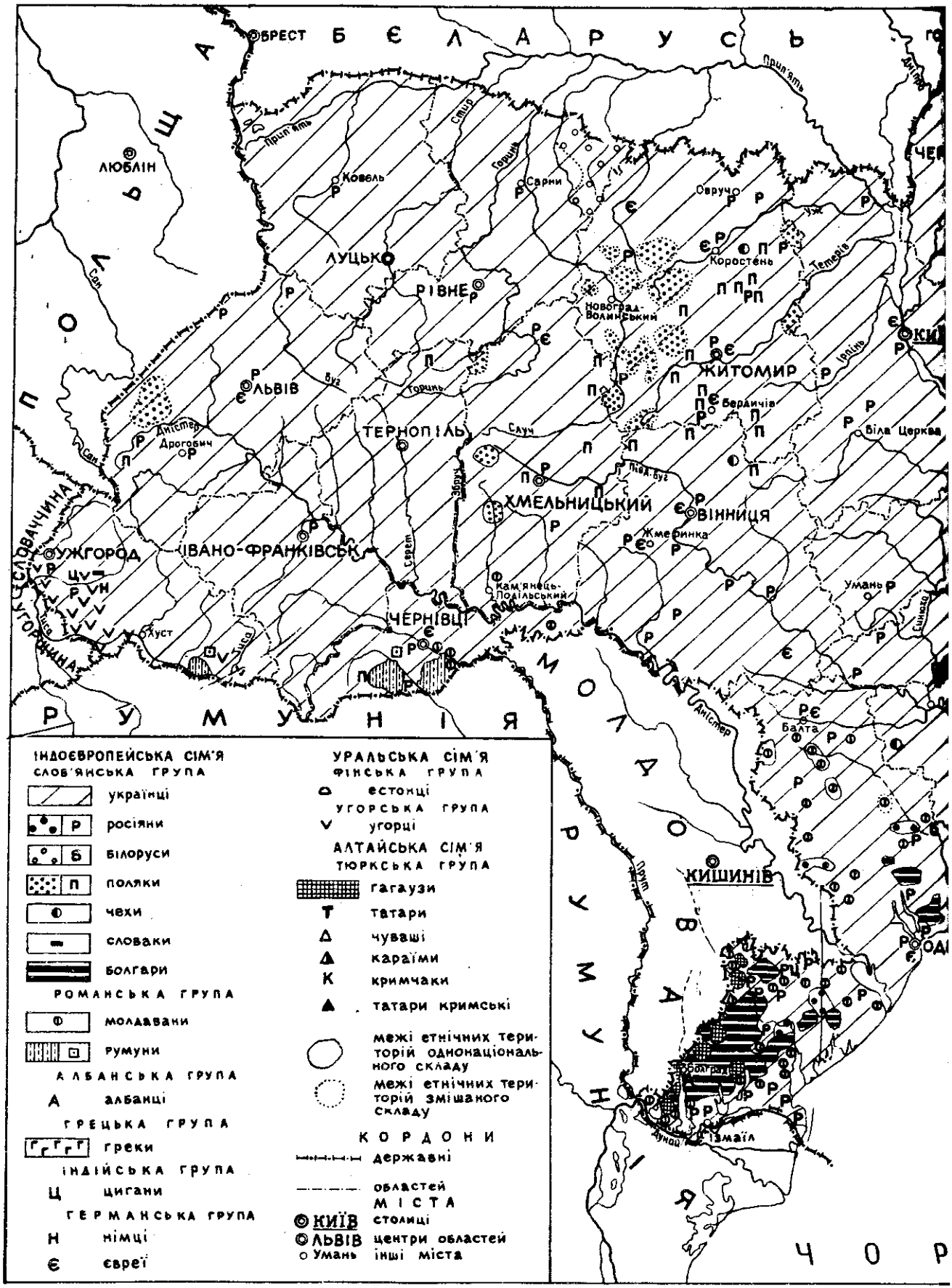

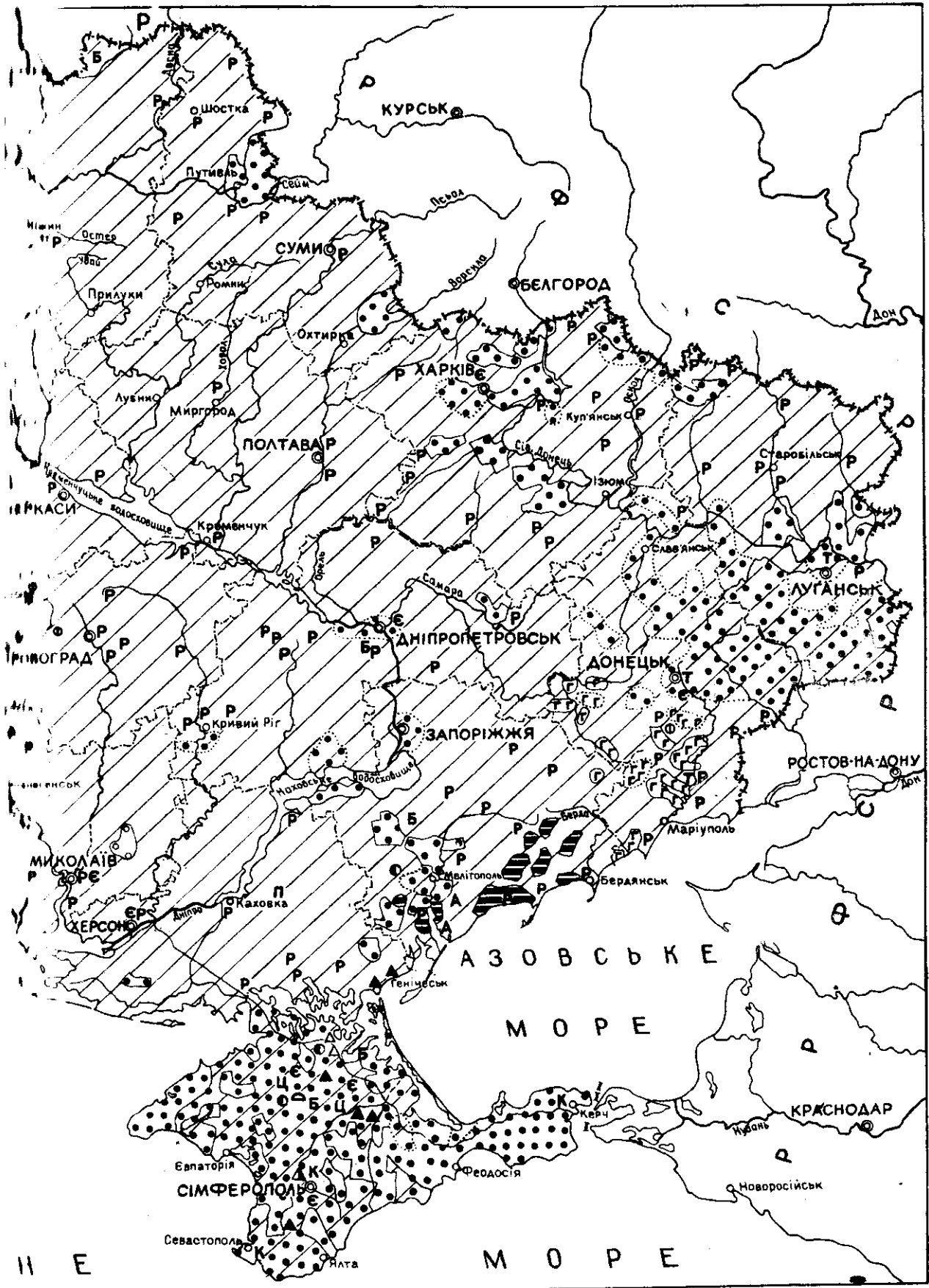
Традиційні знаряддя обробітку ґрунту:

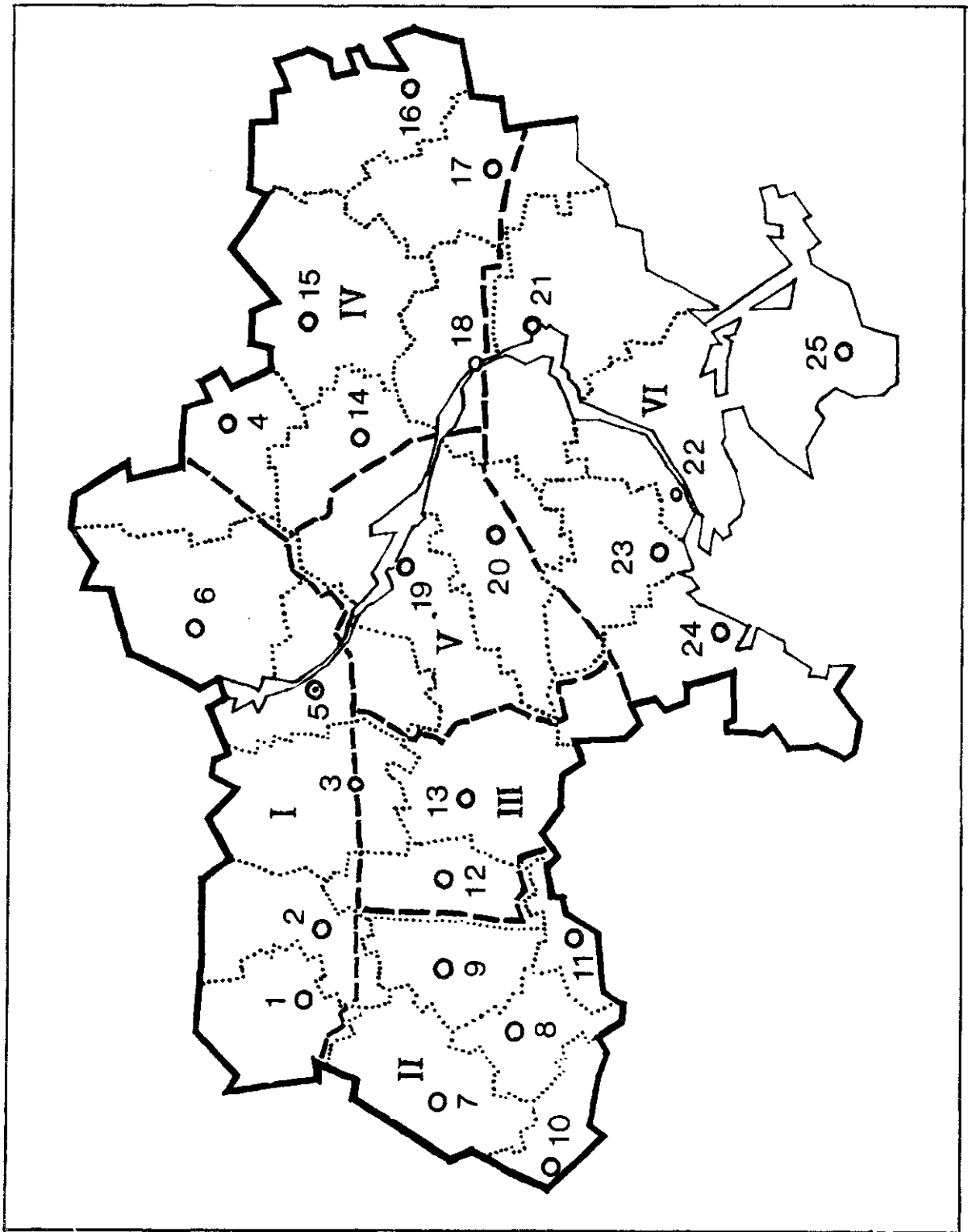
1 — рало, Чернігівщина; 2 — рало з полозом, Поділля; 3 — чотиризубе рало, Слобожанщина; 4 — бороноподібне рало, Чернігівщина; 5 — радло (гака), Зах. Україна; 6 — удосконалений плуг, Південь; 7 — соха-рогоач, Зах. Полісся; 8 — соха-двосторонка, Сх. Полісся

КАРТА ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ

НАСЕЛЕННЯ І УКРАЇНИ

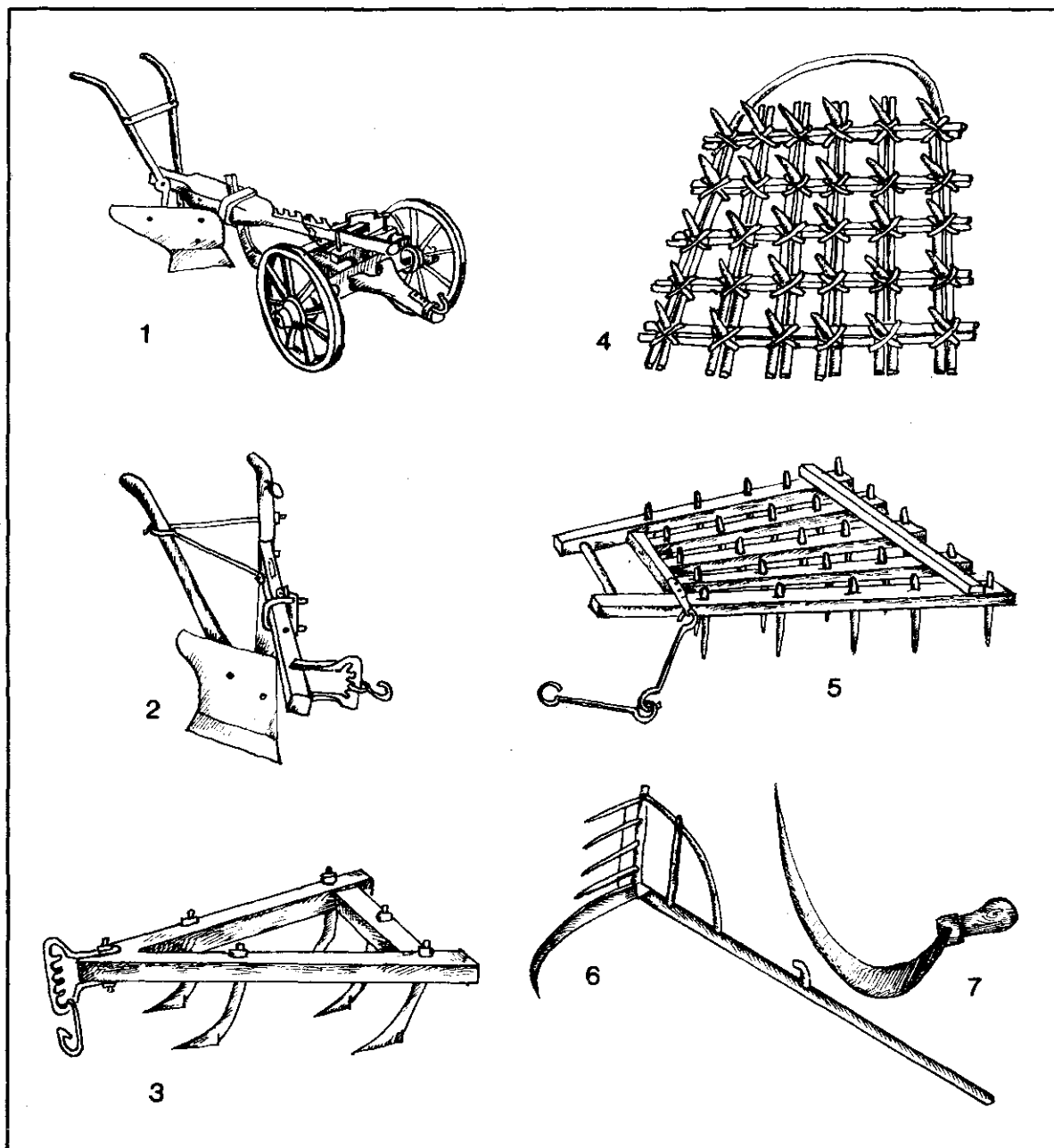
Історико-етнографічне районування України

Етнографічні райони:

I — Полісся і Волинь, II — Карпати і Прикарпаття, III — Поділля, IV — Слобожанщина і Полтавщина, V — Середня Наддніпрянина, VI — Південь

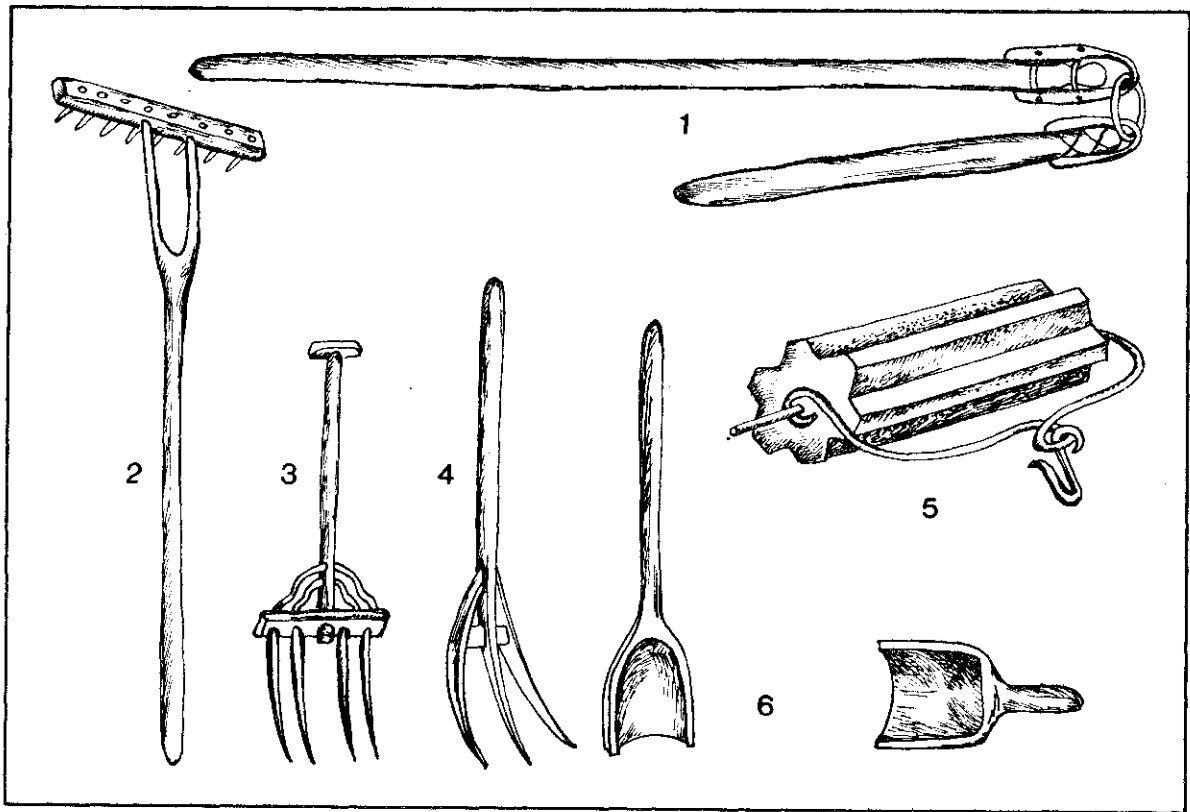
Сучасні області України та Республіка Крим:

1 — Волинська, 2 — Рівненська, 3 — Житомирська, 4 — Сумська, 5 — Київська, 6 — Чернігівська, 7 — Львівська, 8 — Івано-Франківська, 9 — Тернопільська, 10 — Закарпатська, 11 — Чернівецька, 12 — Хмельницька, 13 — Вінницька, 14 — Полтавська, 15 — Харківська, 16 — Луганська, 17 — Донецька, 18 — Дніпропетровська, 19 — Черкаська, 20 — Кіровоградська, 21 — Запорізька, 22 — Херсонська, 23 — Миколаївська, 24 — Одеська, 25 — Республіка Крим
 - - - - - межі етнографічних районів межі областей

Традиційні знаряддя обробітку ґрунту та збирання врожаю:

1 — плуг, Зах. Україна; 2 — плуг, Полісся; 3 — драпак, Київщина; 4 — плетена борона, Полісся; 5 — брускова борона, Наддніпрянщина; 6 — коса з грабками, Лісостеп; 7 — серп, Полісся

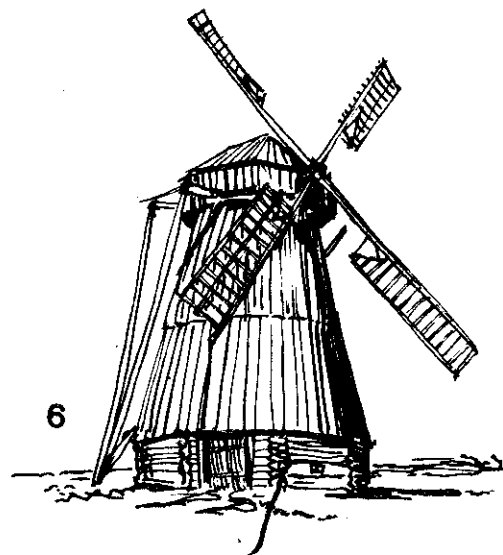
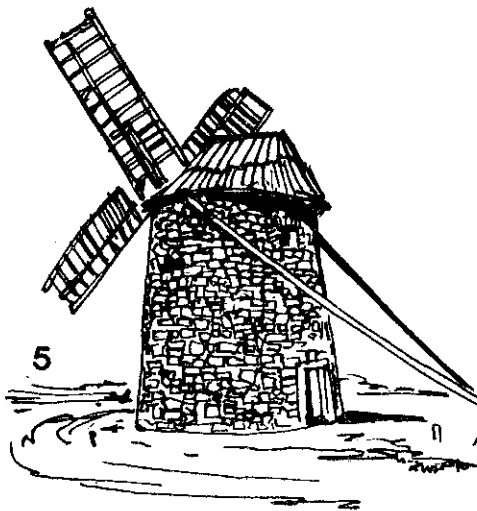
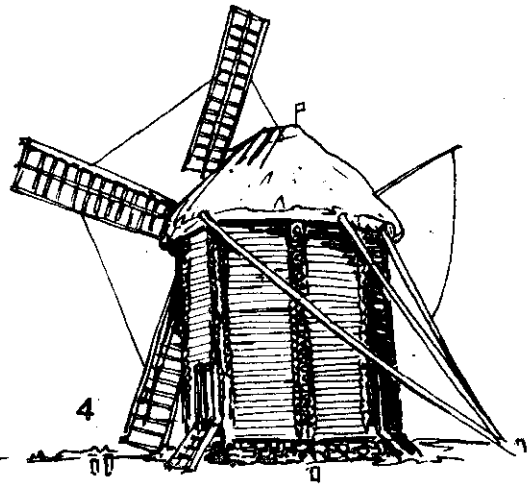
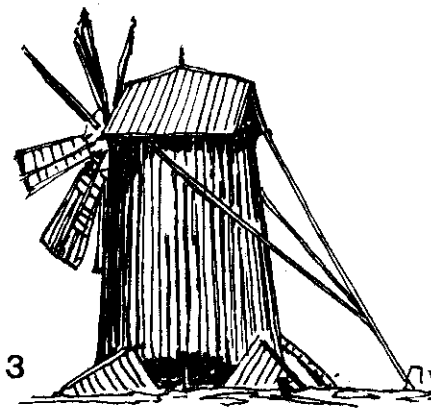
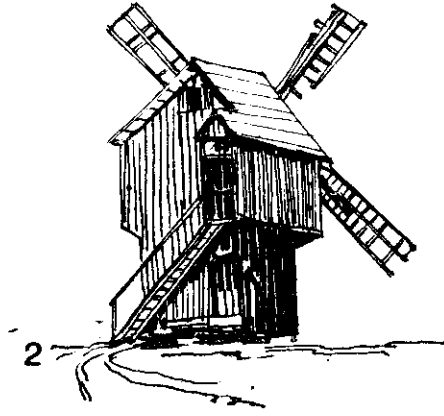
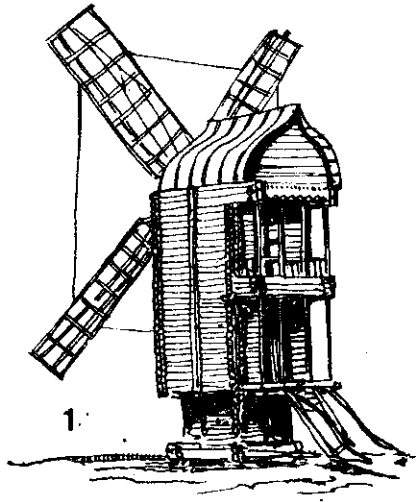

Традиційні знаряддя обмолоту:

1 — січ, 2 — дерев'яні граблі, 3 — вила з залізними зубами, 4 — дерев'яні трійчаки, 5 — кам'яний лоток, 6 — лопати для віяння зерна

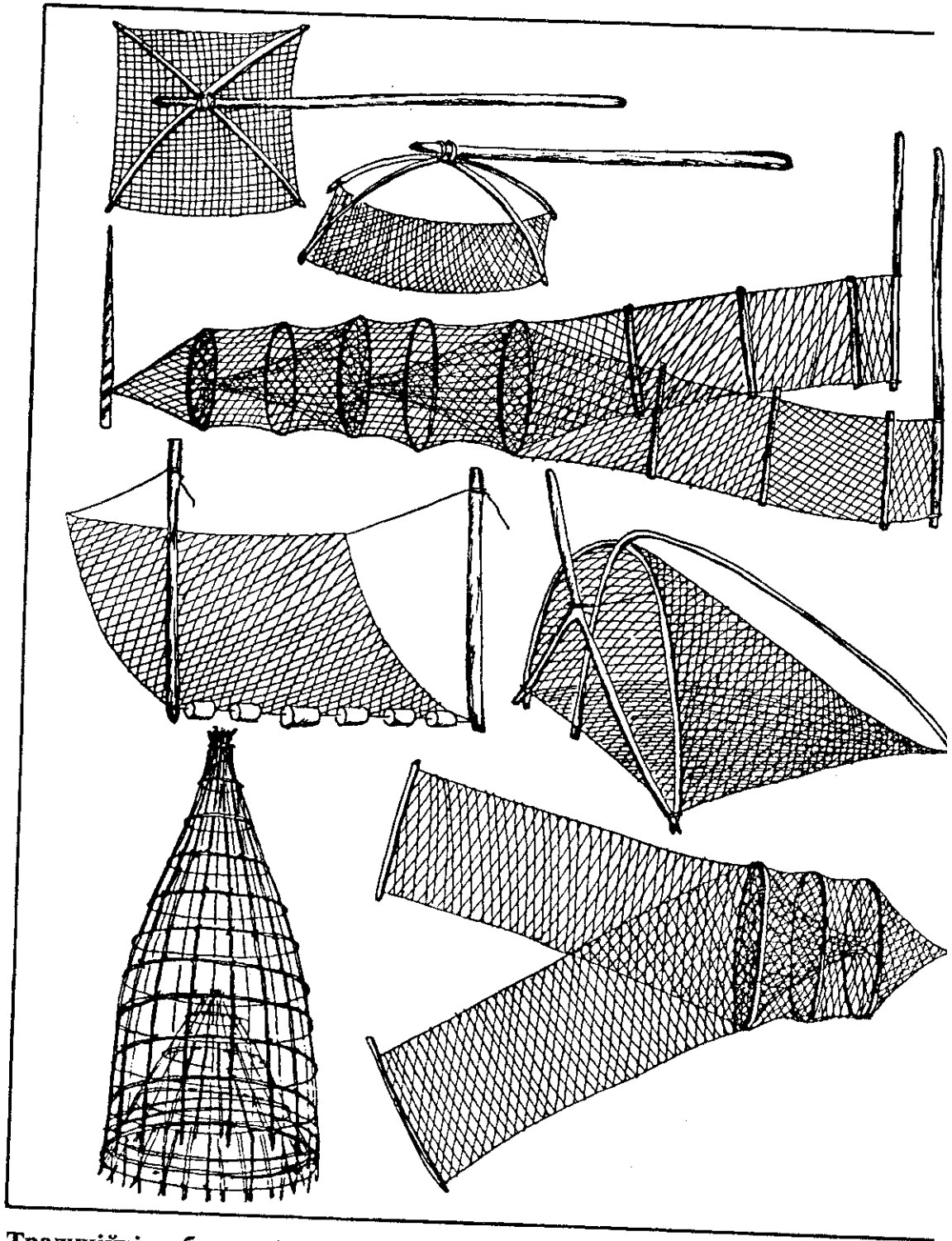
Молотьба цепом

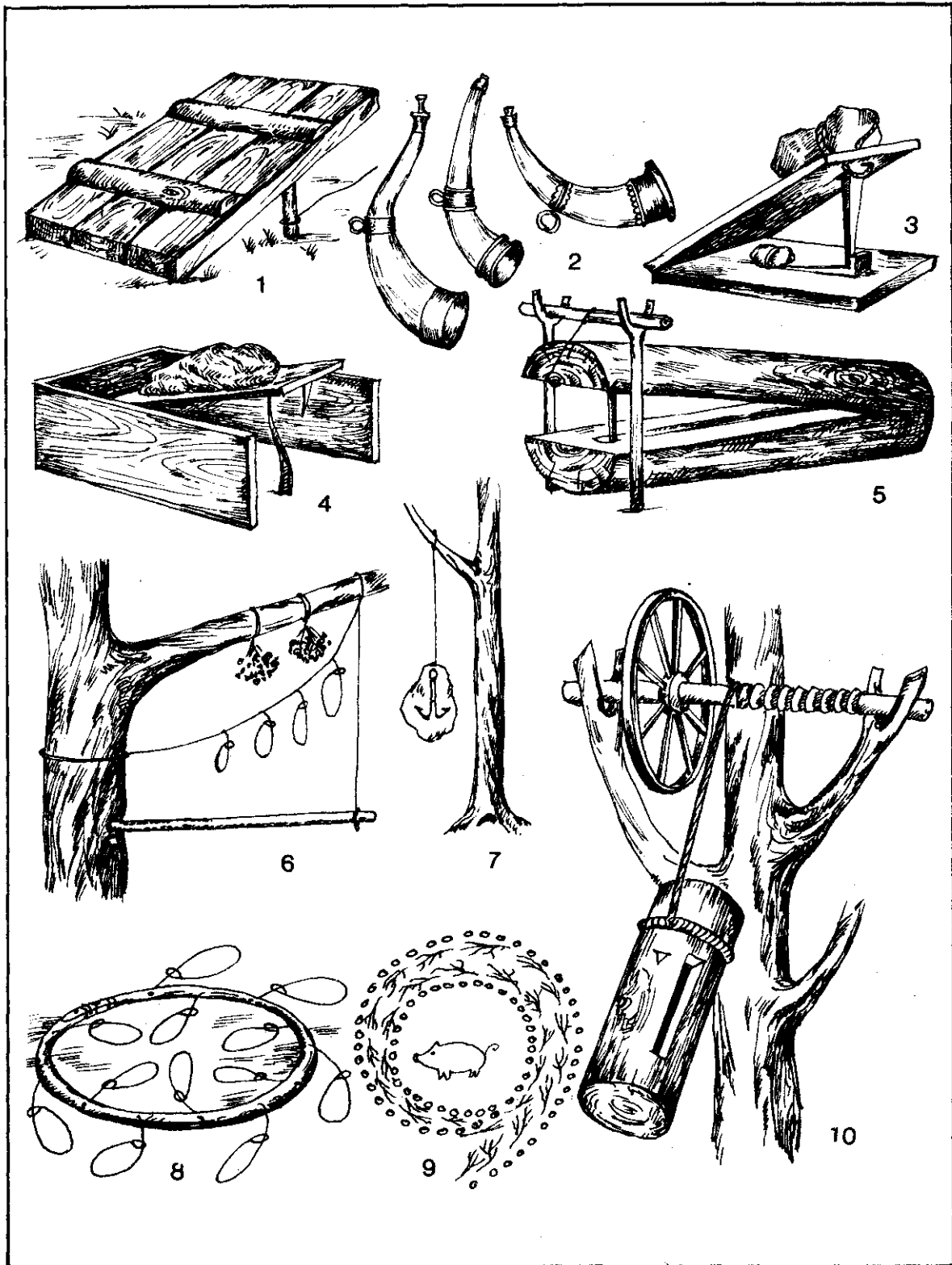

Вітряки. Поч. XX ст. (за В. Самойловичем):

1 — Слобожанщина, 2 — Буковина, 3 — Волинь, 4 — Сх. Полісся, 5 — Центр. Полісся, 6 — Південь

Традиційні рибальські знаряддя

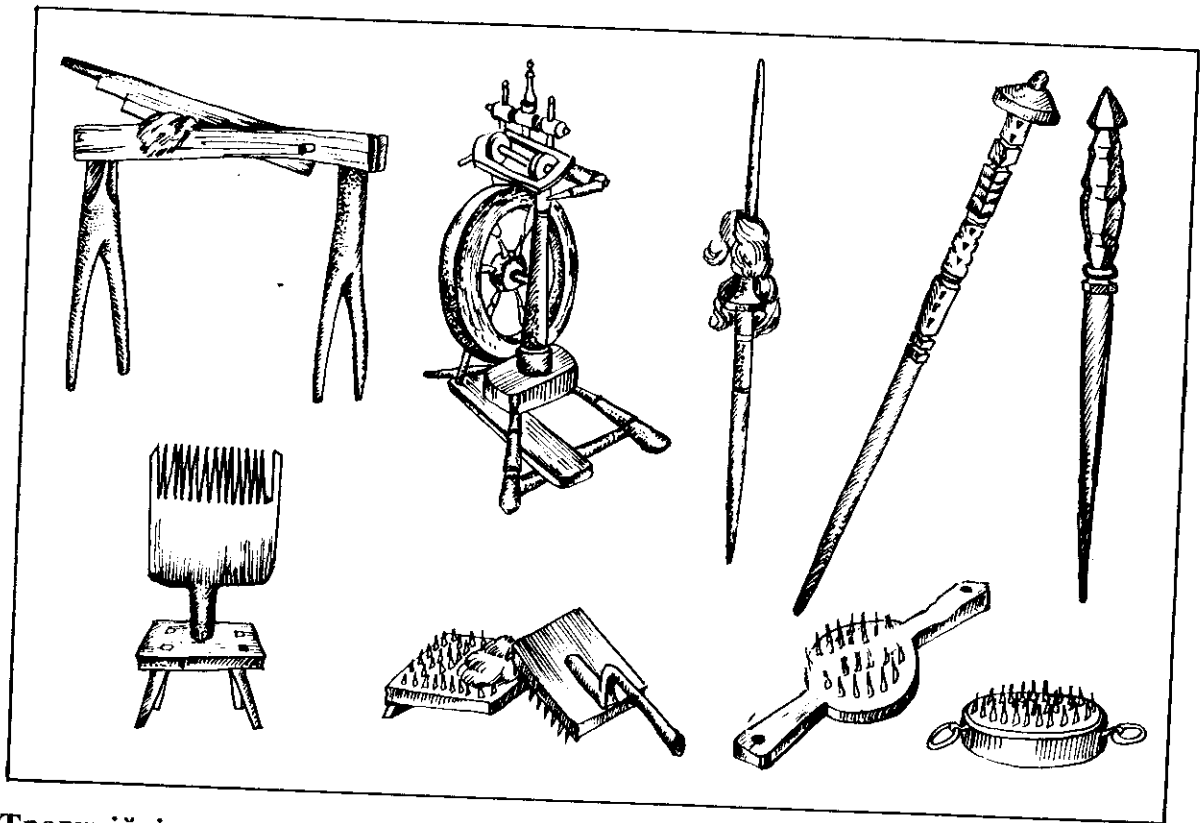

Традиційні пристосування для полювання:

1 — «яма», 2 — сигнальні ріжки, 3 — капкан, 4 — пастка для тхора, 5 — оцеп, 6 — пружки для рябчиків, 7 — уда, 8 — петлі, 9 — вовківня, 10 — кодола

Традиційні вироби з дерева

Традиційні знаряддя ткацького виробництва. Гуцульщина

За ткацьким верстатом. Миргород Полтавської обл., 1980 р.

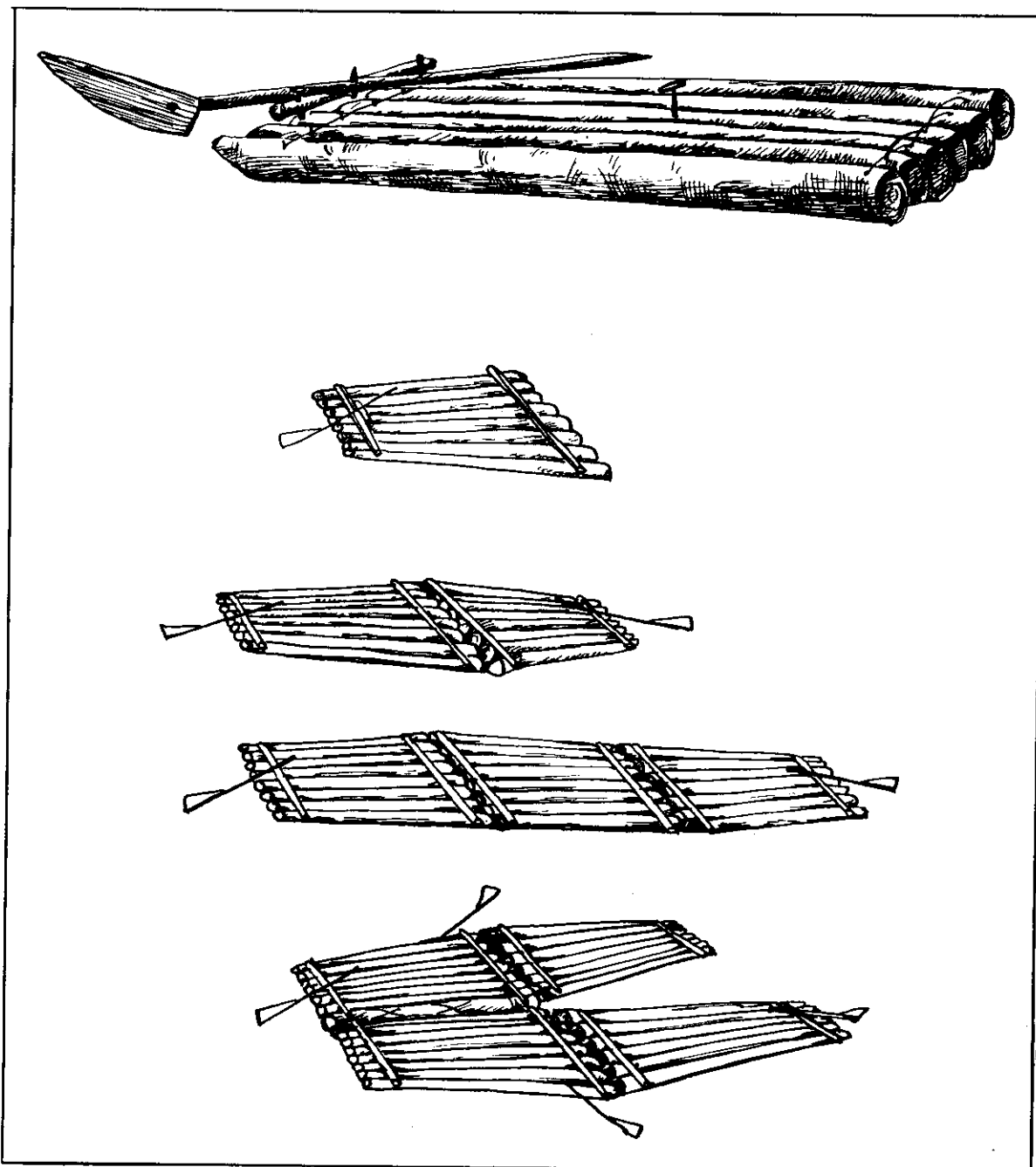

Народний майстер плетіння з лози

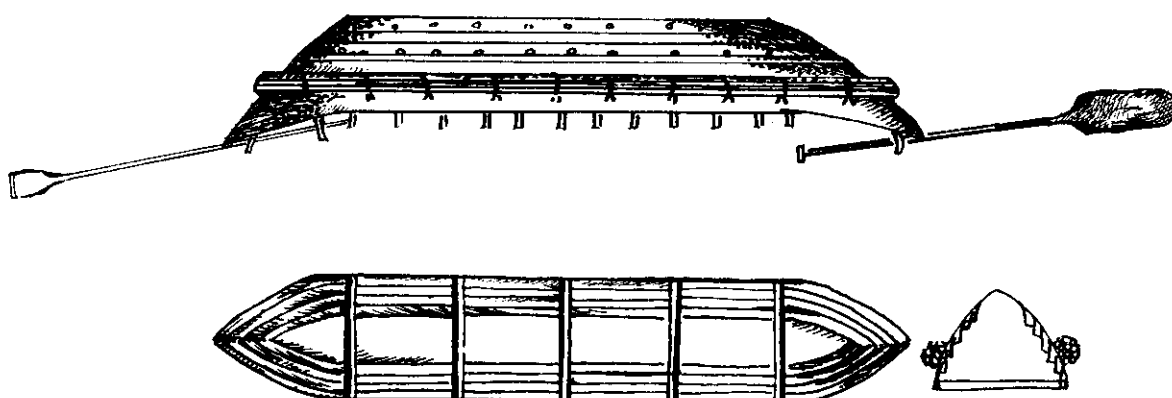

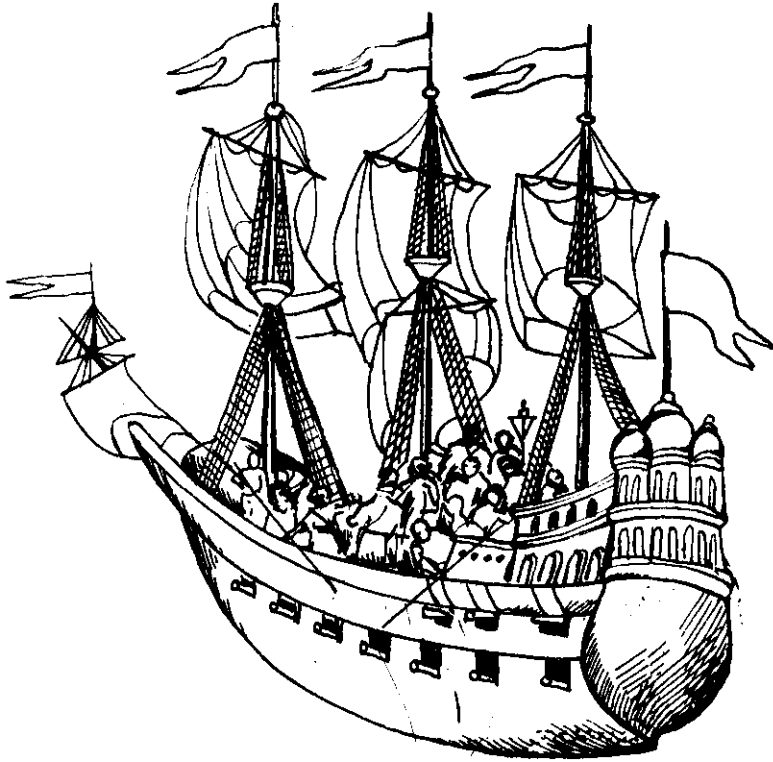
Засл. майстер народної творчості України Г. Пошивайло. С. Опішня, поч. 80-х років

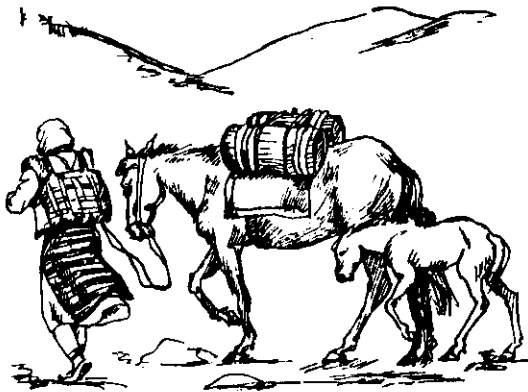
Карпатські плоти (за Р. Іжабеком)

Козацький човен (за Г. Левассер де Бопланом)

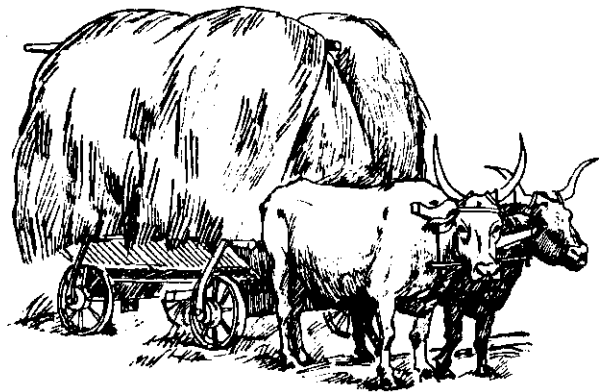

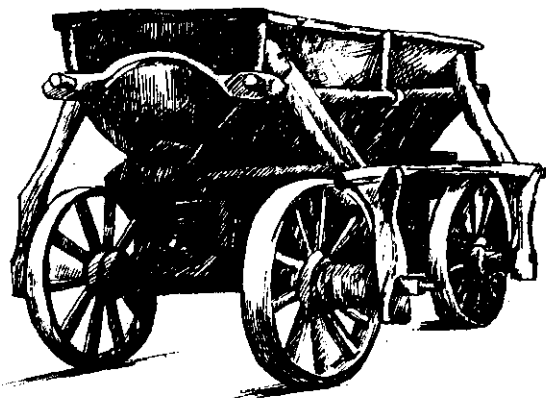
Запорізький корабель (за Д. Яворницьким)

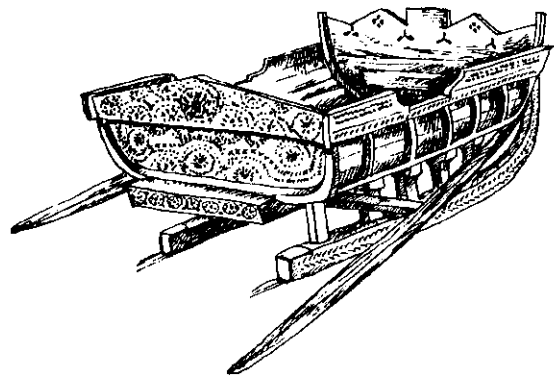
Транспортування бринзи з полонини

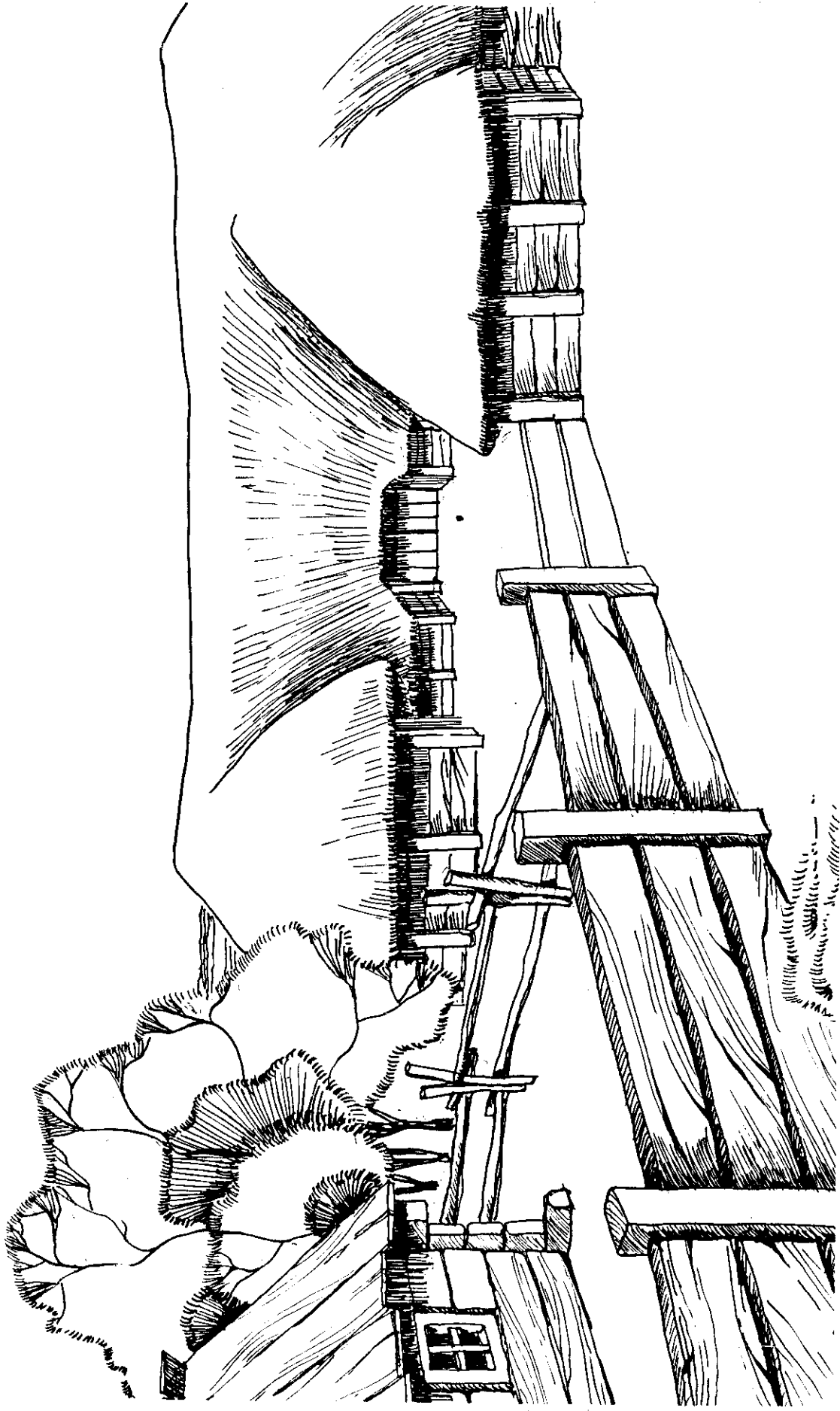
Перевозка сіна волами

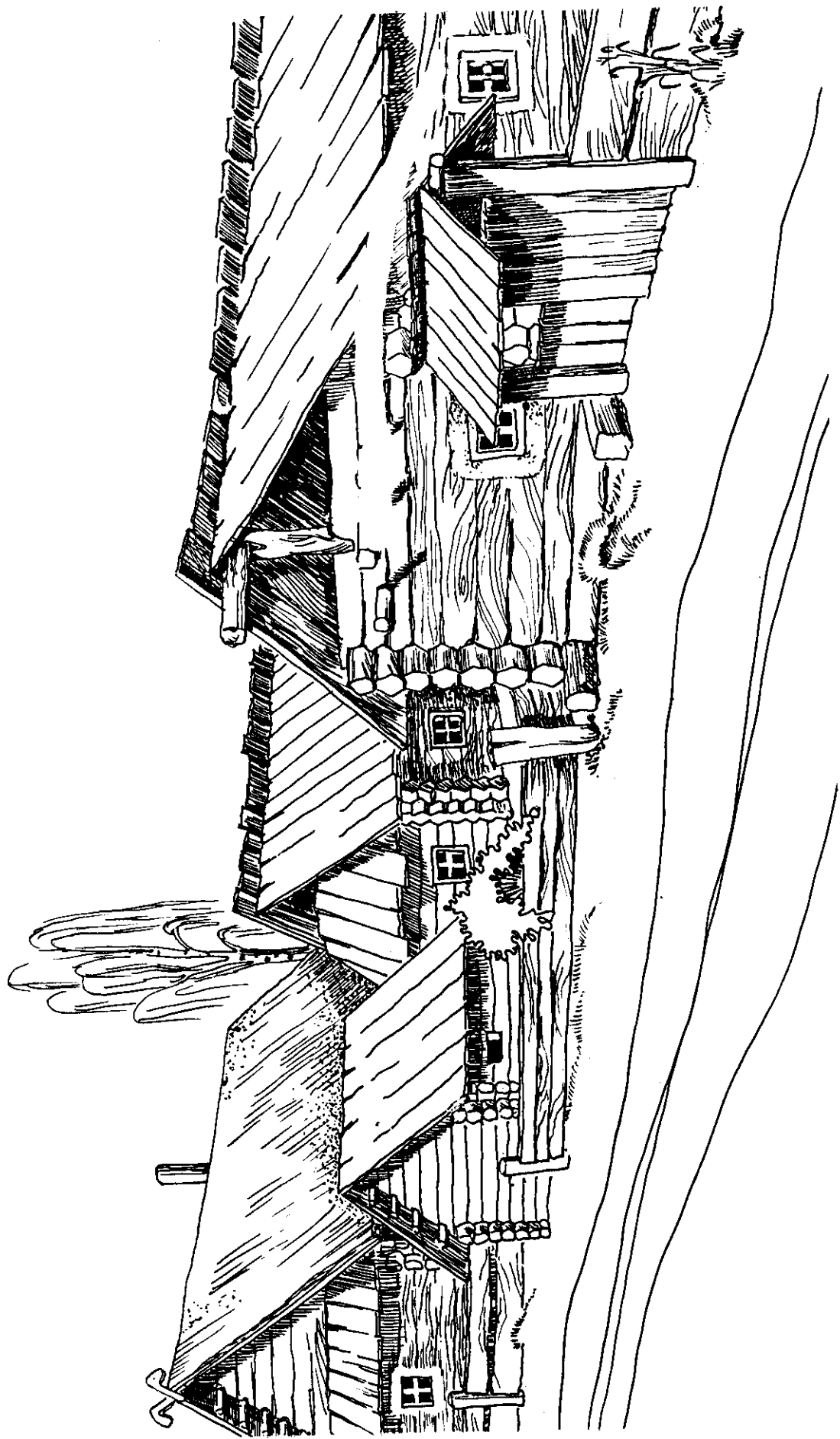
Чумацький віз (мажа)

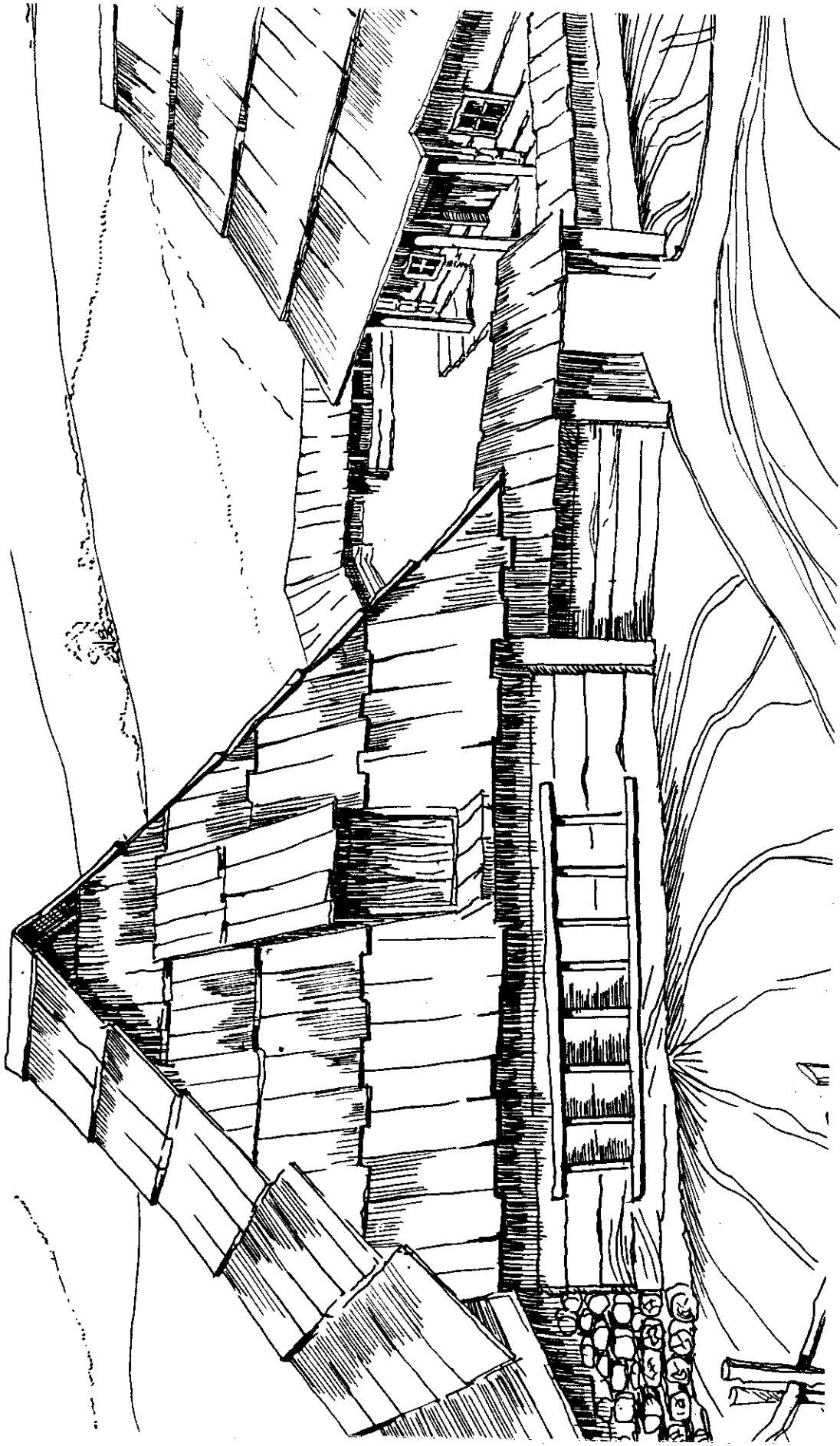
Сани (глабці)

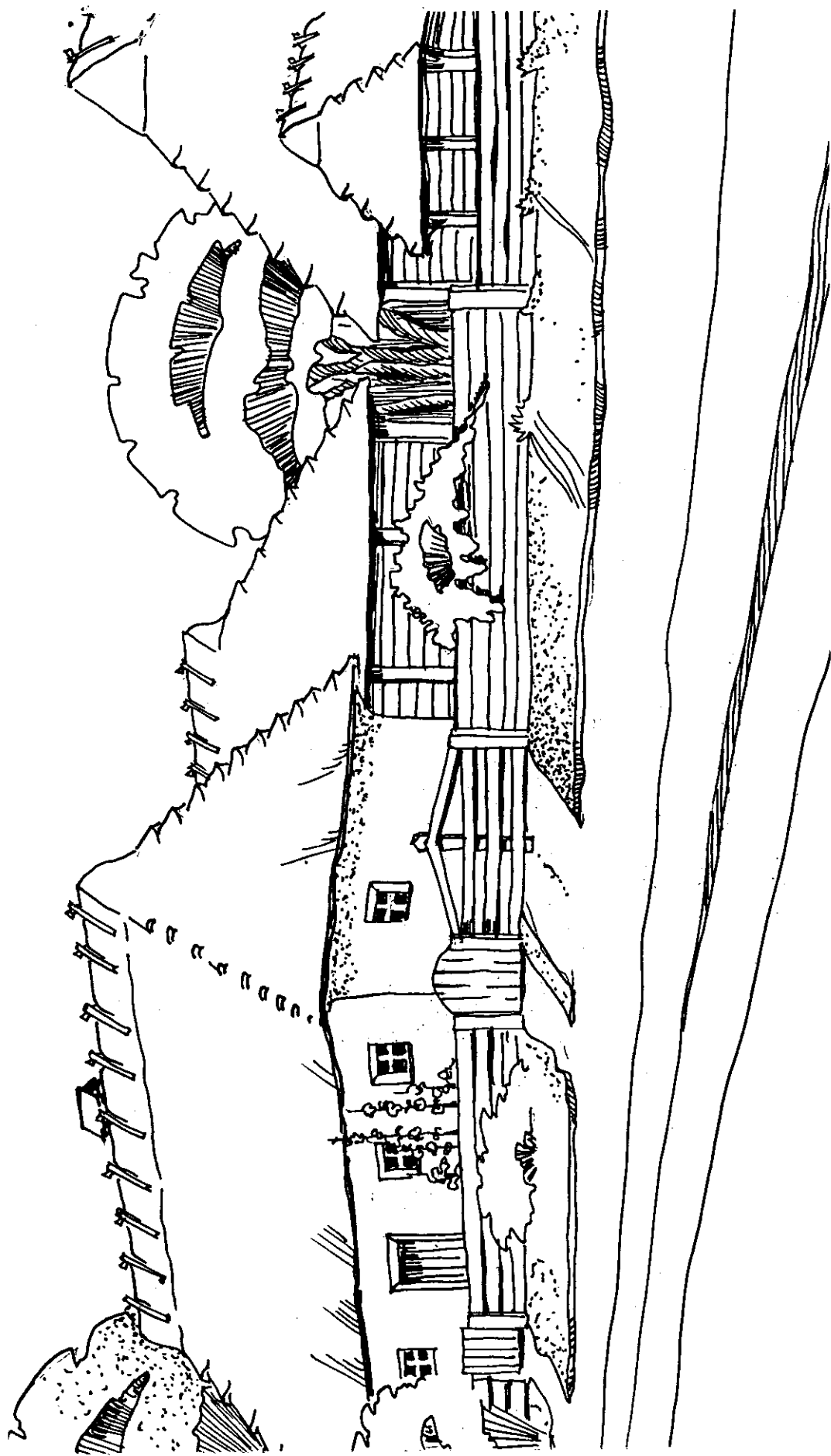
Традиційне житло. Волинь

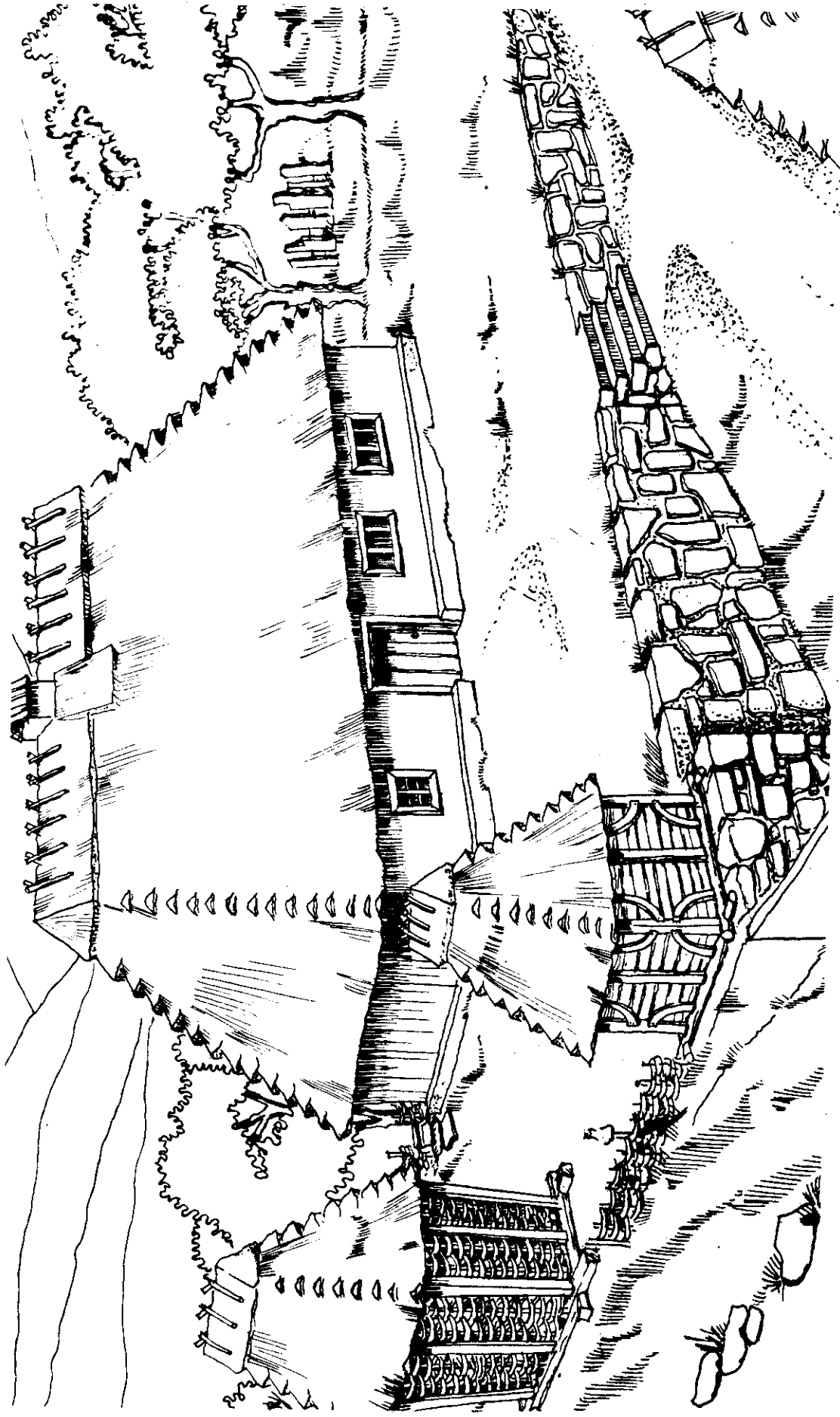
Традиційне житло. Полісся

Традиційне житло. Гуцульщина

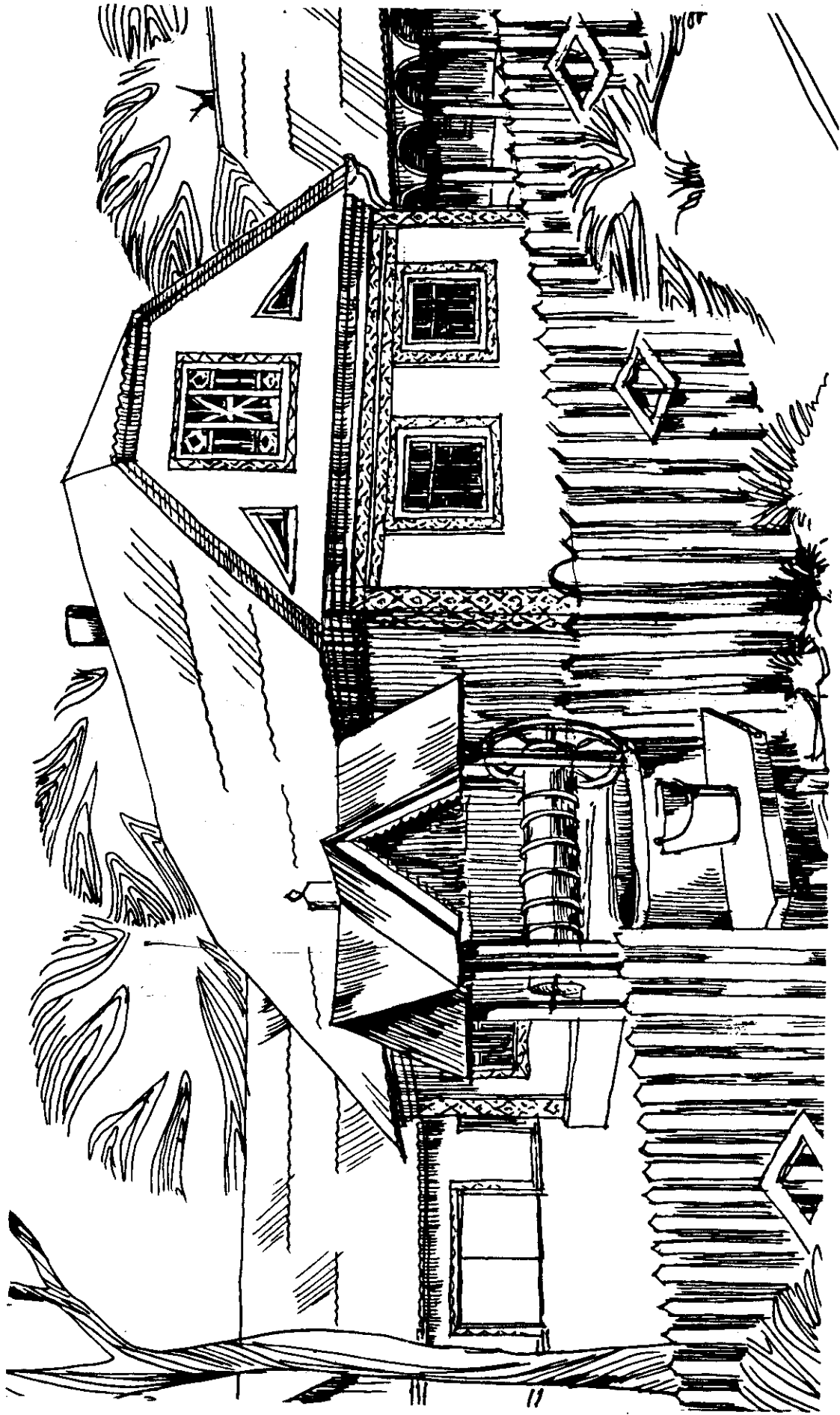
Традиційне житло. Київщина

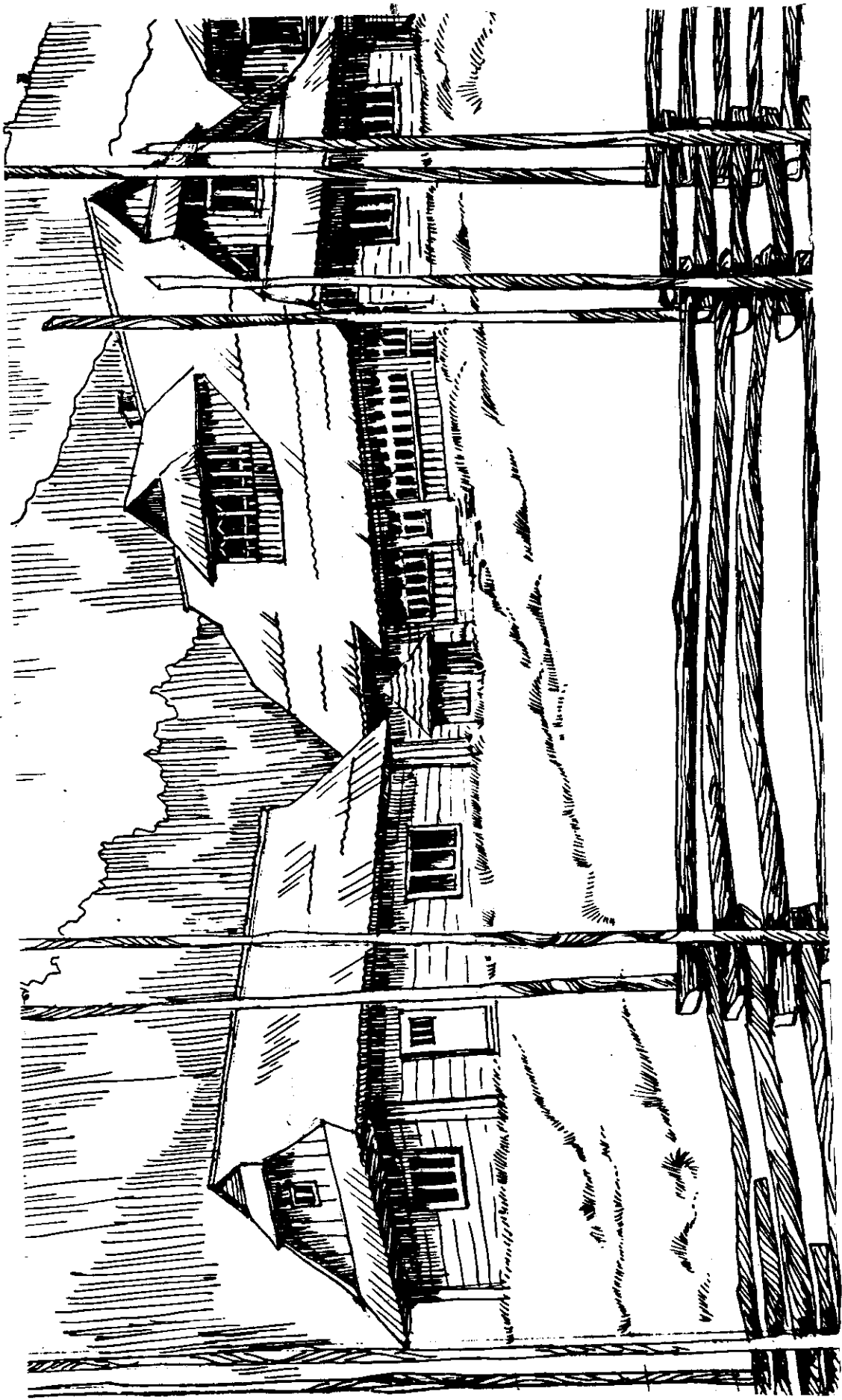
Традиційне житло. Зах. Поділля

Традиційне житло. Південь

Сучасне житло. Поділля

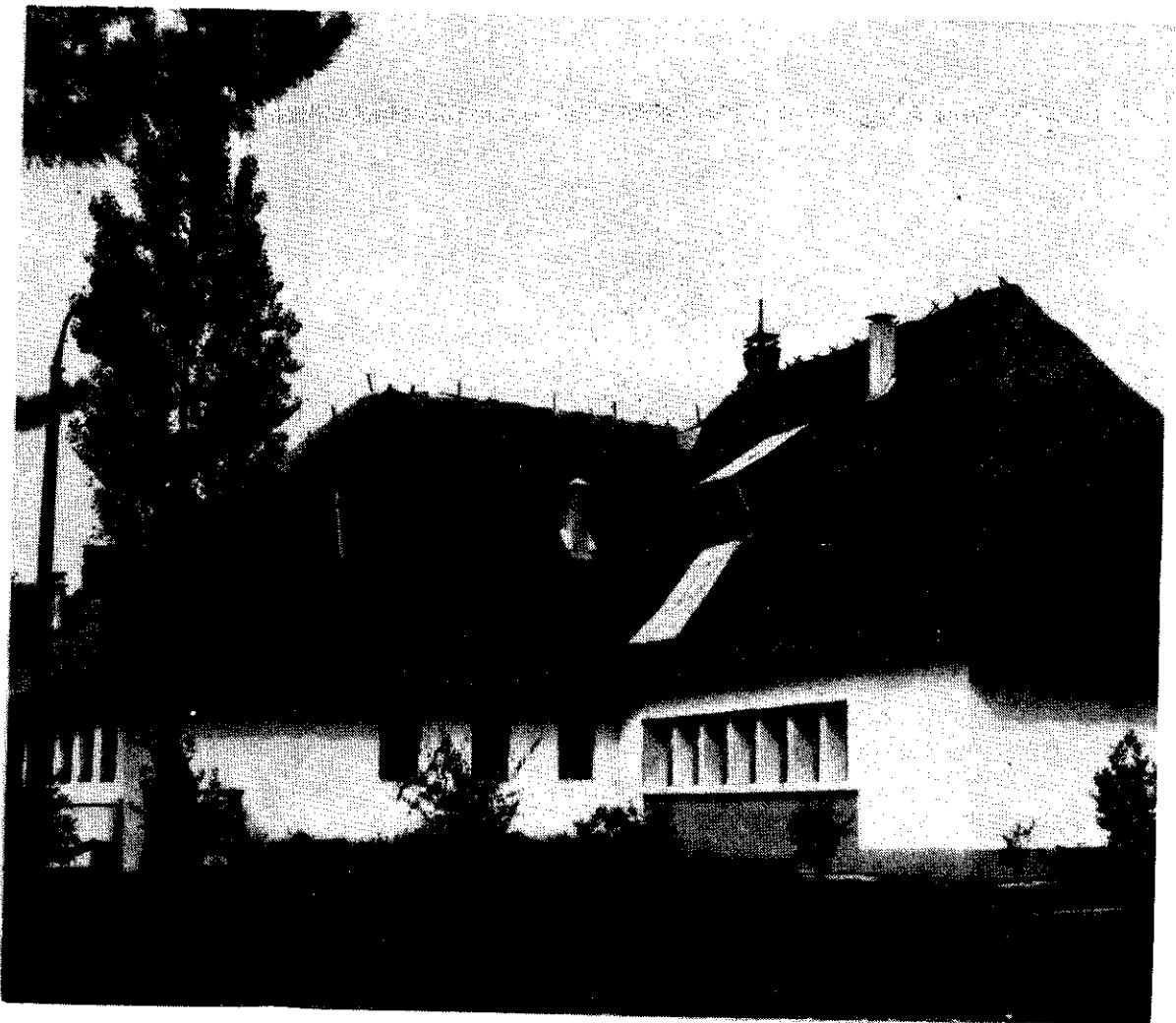

Сучасне житло. Карпати

Народні традиції в архітектурі поч. ХХ ст. (за В. Чепеликом)

Народні традиції у сучасній архітектурі. Ресторан «Наталка Полтавка» в Києві. Кінець 60-х років

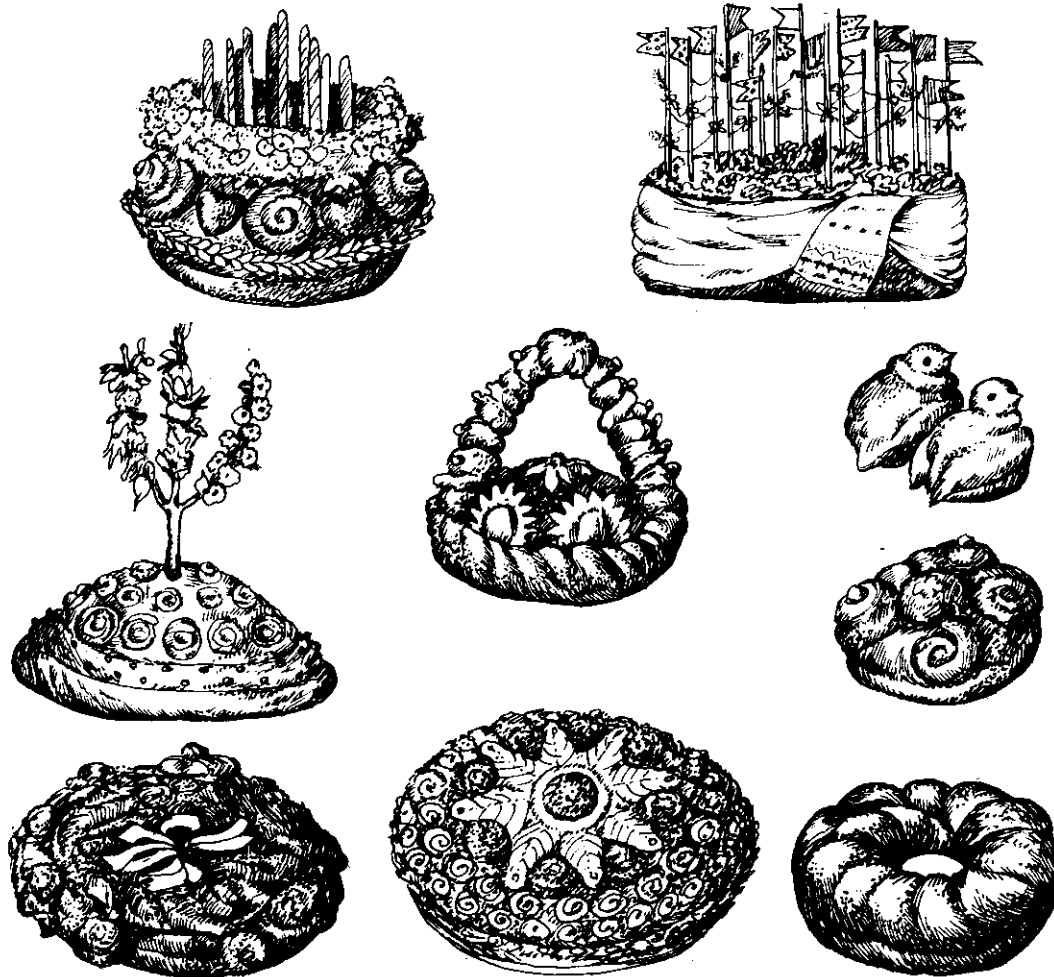
Жіночий головний убір (за О. Сластіоном)

Гуцульське весілля. 1897 р. (за Г. Рибківським)

Народний одяг Київщини. Поч. XX ст. (за Ю. Павловичем)

Весільні страви (за В. Борисенко)

Весілля. 1863 р. (за А. Ждахою; рукоп. фонд Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнології АН України)

Свати з весільним хлібом. Зах. Поділля, поч. ХХ ст. (за Д. Щербаківським)

Дружки. С. Галаганівка Чигиринського повіту (Арх. Ін-ту археології АН України, фонд Ф. Вовка)

Зелені свята. С. Більчу-Золоте Борщівського повіту Тернопільського воєводства, поч. XX ст. (Арх. Ін-ту археології АН України, фонд Ф. Вовка)

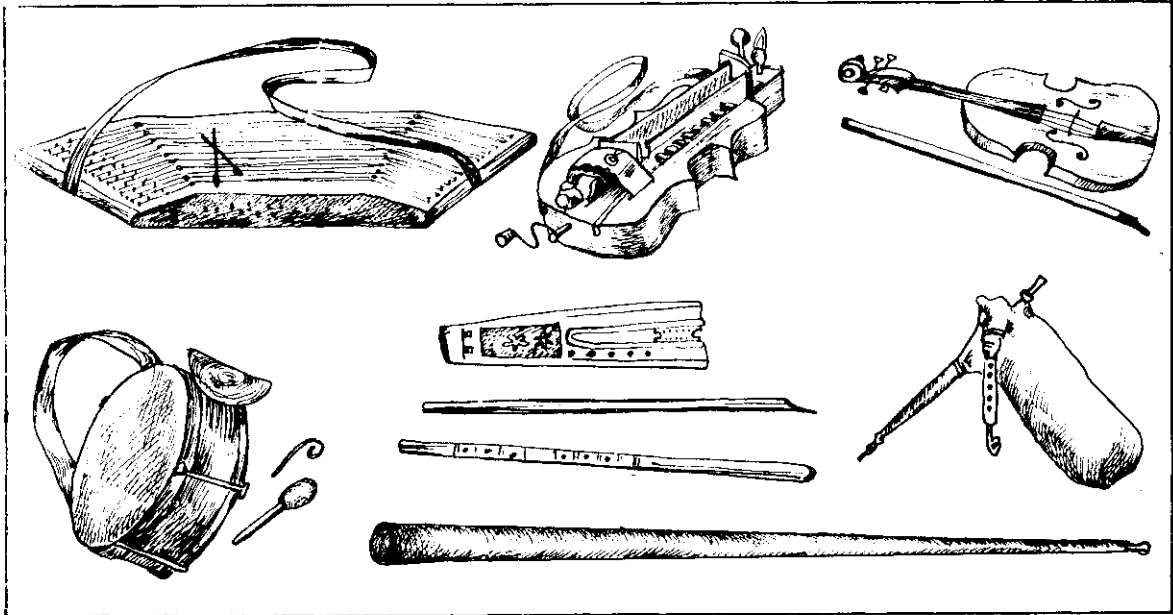

Сучасні колядники. Ужгород

З вертепом. Закарпаття, кінець XIX ст.

Народні музичні інструменти

Гроїсті музики (за А. Пришжиківським)

Кобзар. Поч. XX ст. (Арх. Ін-ту археології АН України, фонд Ф. Вовка)

Лірник. Поч. XX ст. (Арх. Ін-ту археології АН України, фонд Ф. Вовка)

НАРОДНІ ПРИКМЕТИ ТА ЗАВБАЧЕННЯ ПОГОДИ

„Коли руки або жалина ломить,
буде переміна погоди”

„Ластівки літають
низько - на дощ”

„Дощу не буває, коли
вітер вночі стихає”

„Квіти сильніше похнуть
перед дощем”

Народні прикмети і завбачення погоди

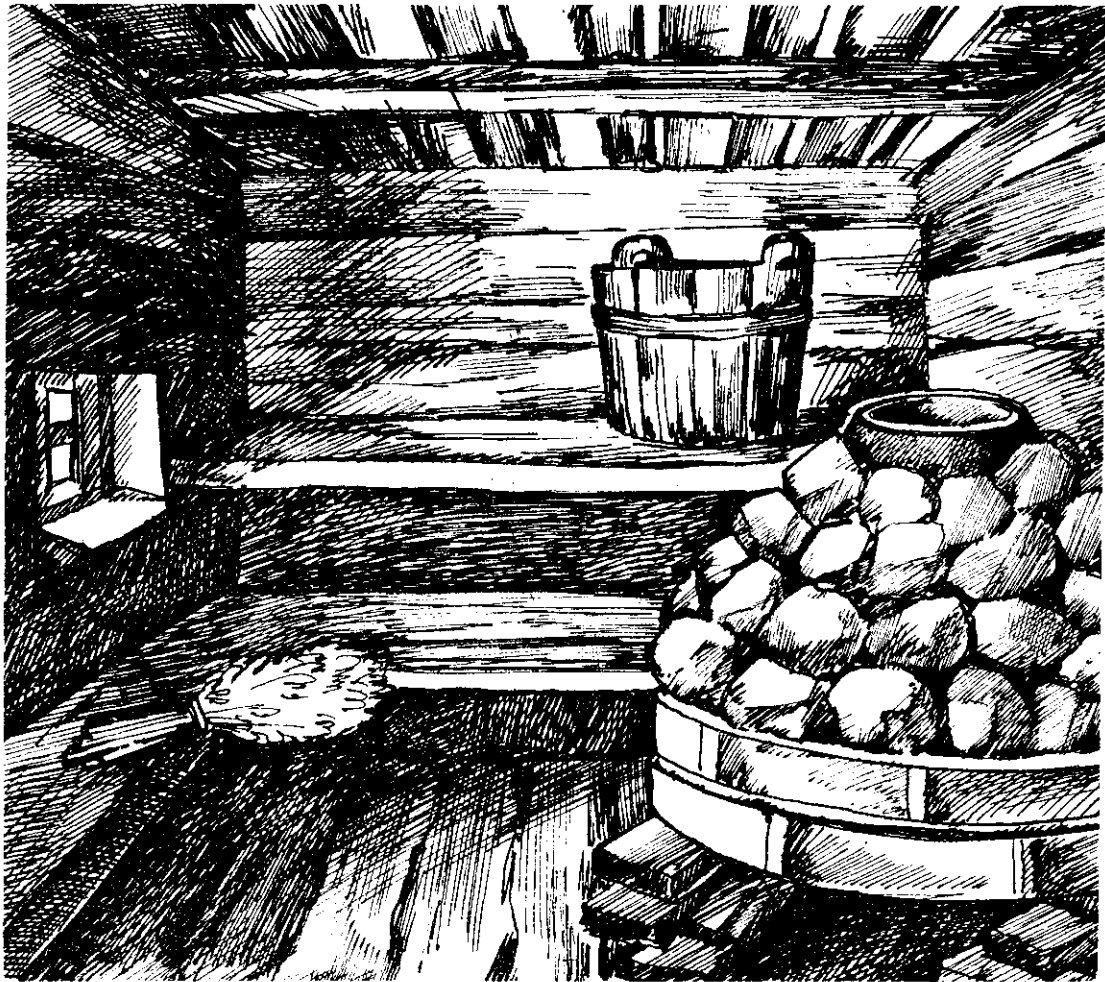
Українські переселенці у США. Штат Півн. Дакота, кінець XIX ст.

Драматичне товариство ім. І. Котляревського. Вінніпег (Канада), 1914 р.

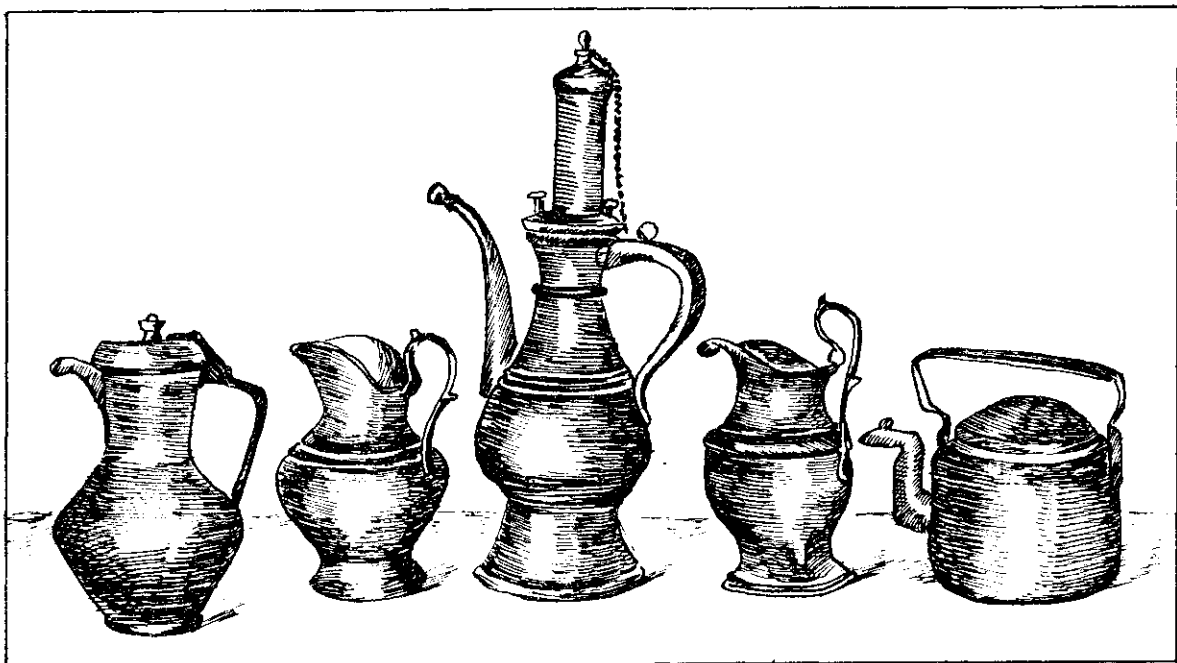

Росіянка у традиційному вбранні. Слобожанщина. Сучасне фото

Російська лазня «по-чорному». Овруцький р-н Житомирської обл., 1970 р.

Посуд греків — переселенців у Приазов'я. Кінець XIX ст.

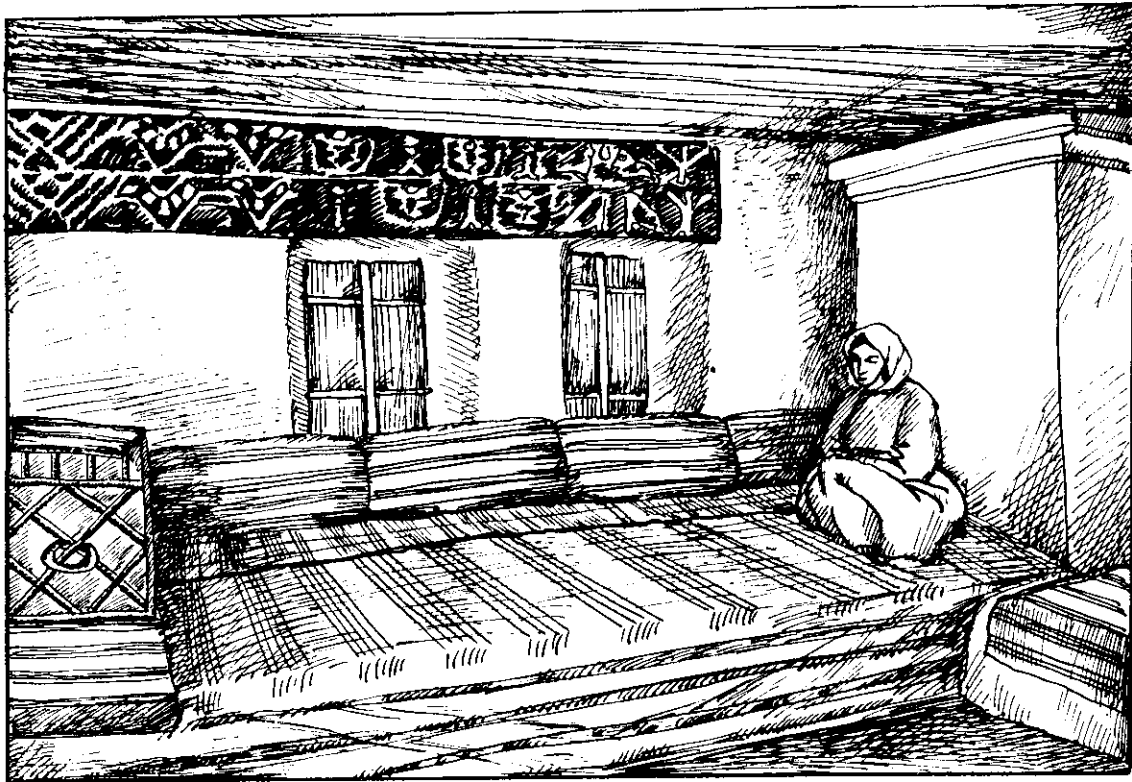

Болгари. С. Добре (нинішня Кіровоградська обл.). Поч. ХХ ст. (за В. Дер-
жавіним)

Молдавський ансамбль «Узвораш». С. Глибоке Чернівецької обл., 1988 р.

Інтер'єр житла греків Приазов'я. Поч. ХХ ст. (за О. Будіною)

Болгарське весілля. С. Лозоватка Приморського р-ну Запорізької обл., 1988 р.

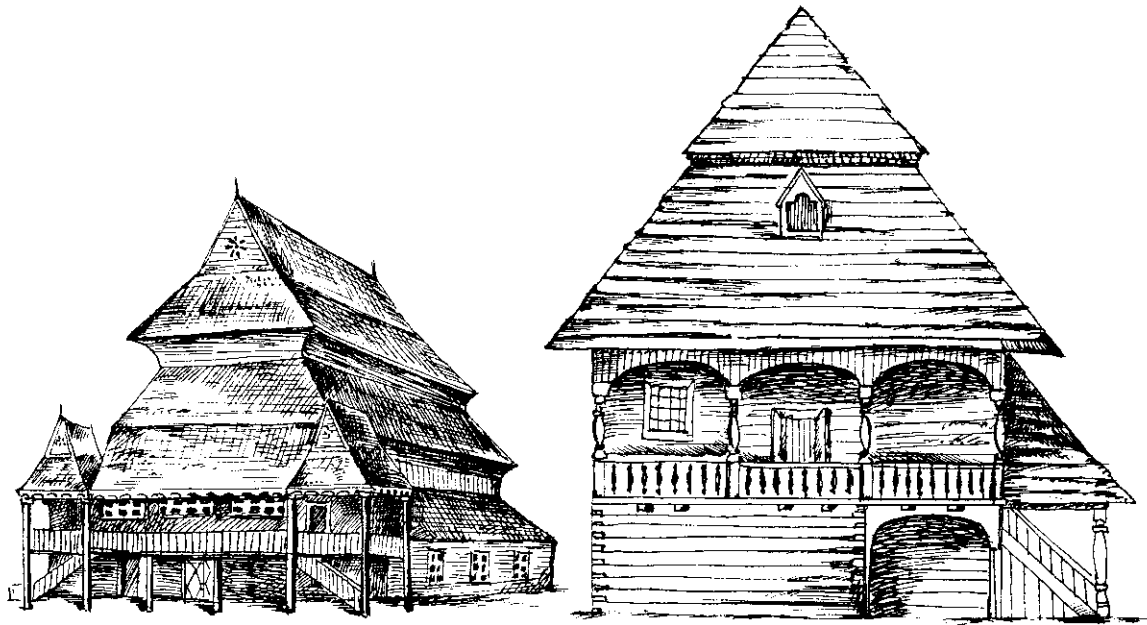

Поляки. С. Зеленча Тербовлянського р-ну Тернопільської обл., 1989 р.

Угорський ансамбль «Берегівські візерунки». Закарпатська обл., 1989 р.

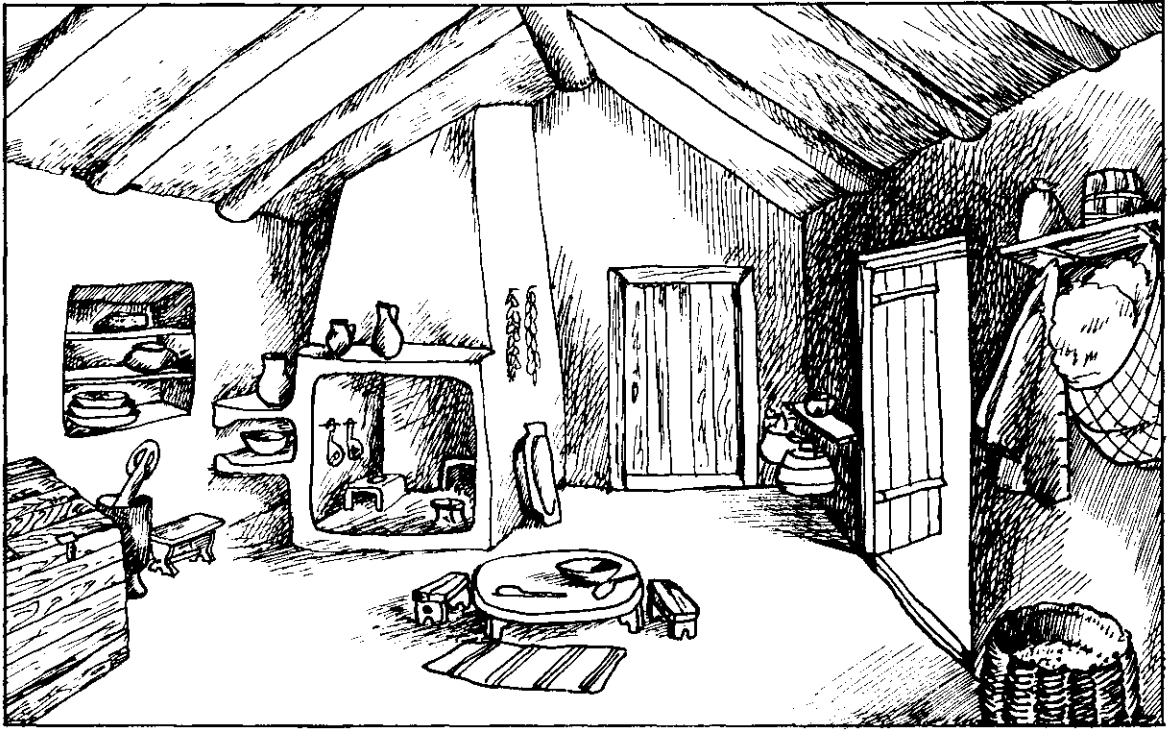

Синагоги XVII ст. Київщина (за П. Лабочем)

Сцена з вистави Львівського єврейського театру-студії. 1988 р.

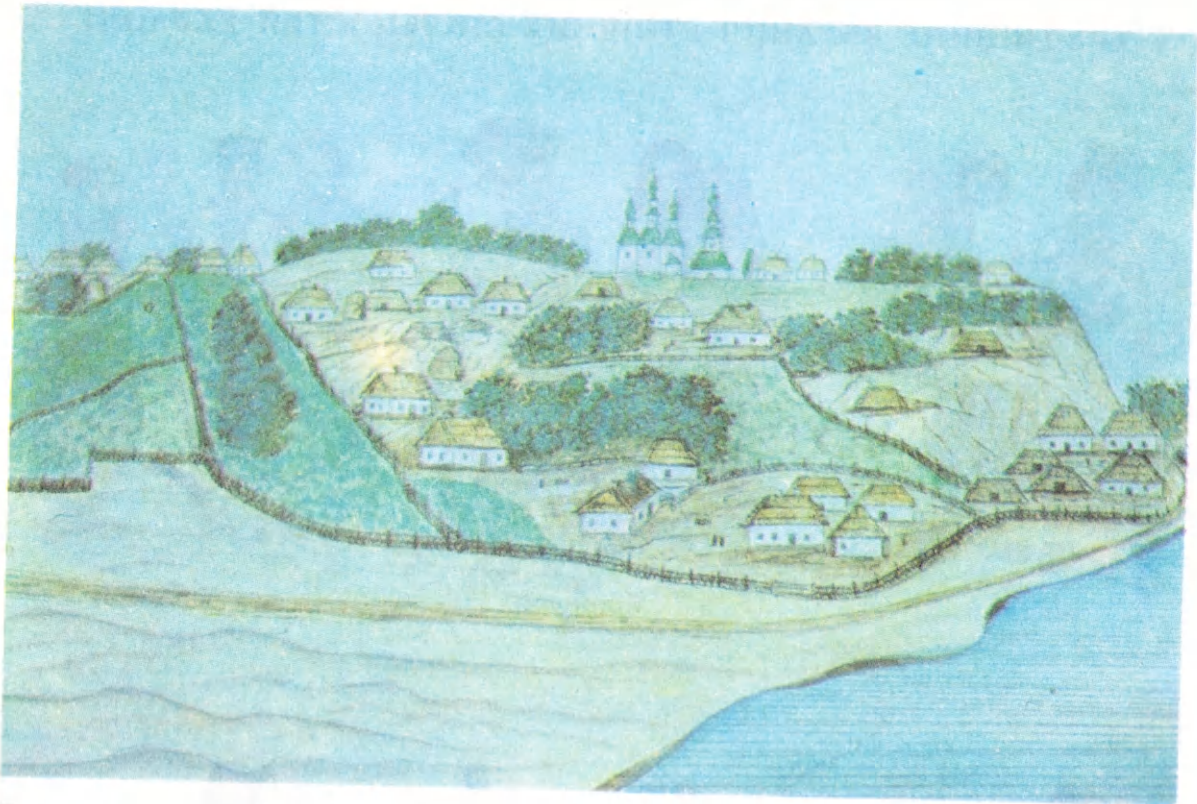

Інтер'єр традиційного житла гагаузів (за М. Маруневич)

Дитячий ансамбль кримських татар. 1989 р.

Вишгород. Сер. ХІХ ст. (за Д. Деляфлізом)

Селяни Обухівського та сусідніх повітів. Сер. ХІХ ст. (за Д. Деляфлізом)

ТРАДИЦІЙНЕ ВБРАННЯ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОСТЕЙ УКРАЇНИ

росіяни

білоруси

болгари

поляки

чехи

євреї

молдавани

греки

угорці

німці

гагаузи

кримські татари

татари

караїми

цигани

Інтер'єр традиційного поліського житла. Чернігівщина

Інтер'єр традиційного подільського житла. Хмельниччина

Інтер'єр традиційного гуцульського житла. Прикарпаття

Інтер'єр сучасного народного житла. Київщина

Використання традицій у сучасній архітектурі. Український центр народної творчості в Києві. 1990 р.

Використання традицій у сучасному одязі

Свято проводів зими. Київ, 1985 р.

Сучасне гуцульське весілля.
Івано-Франківська обл.

Молодь у національному вбранні. С. Топорівці Чернівецької обл., 1988 р.

Святковий та обрядовий посуд (Музей декоративного мистецтва України)

Сучасні обрядові маски. Буковина і Наддніпрянщина

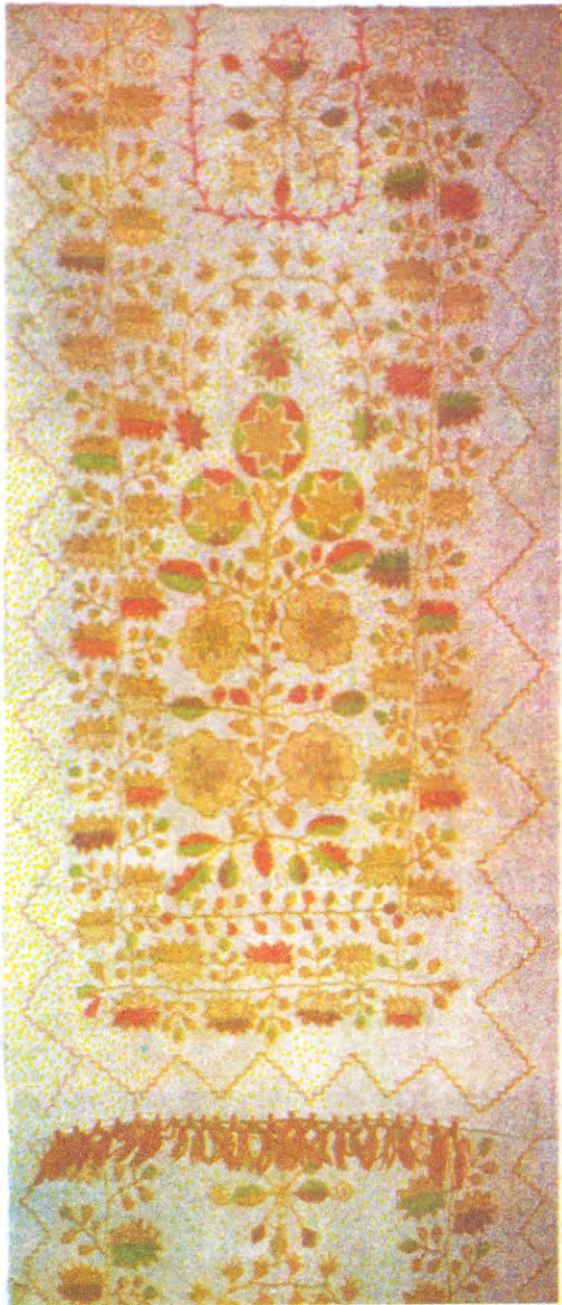
Писанки (з альбома О. Пчілки, 1912 р.)

Фрагмент килима. Полтавщина, XVIII ст.

Декоративний килим.
Поч. XX ст.

Старовинний петриківський рушник
(із колекції Н. Глухенької)

Ткацтво Центральної України

Г. Тесленко (с. Петриківка Дніпропетровської обл.). Декоративний розпис

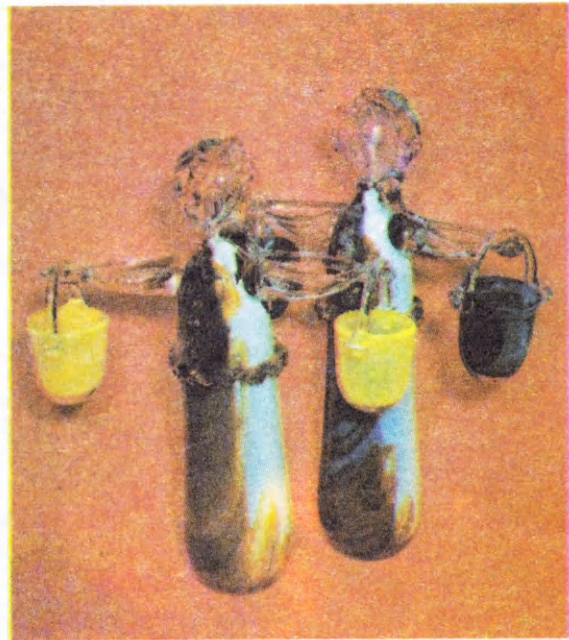
Ф. Панко (с. Петриківка Дніпропетровської обл.). Павичі. 1983 р.

П. Цвілик (Косів Івано-Франківської обл.). Баклажки та «двійнята». Кінець 70-х років

Т. Печорний (Київ). «Байда». Декоративна таріль. 1979 р.

Є. Шимоняк-Косаківська (Львів). «Несе Галя воду». Гутне скло. 1969 р.

І. Борисяк, І. Довбенчук, В. Стефуранчин (Косів Івано-Франківської обл.). Художні вироби з дерева. 1985—1988 рр.

Е. Гіді (Закарпатська обл.).
Угорець і угорка. 1992 р.

С. Аблаєв (Республіка Крим). Теракотові вироби. 1992 р.

**Циганський ансамбль
з м. Ужгорода. 1992 р.**

**Українські переселенці в Канаді.
Провінція Манітоба, 1920 р.
(із колекції І. Боберського,
Канада)**

Українська греко-католицька церква у Вінніпезі (Канада)

Пам'ятник першим українським іммігрантам до Канади. Вегревіль, провінція Альберта, 1981 р.

порівняно стійкою етнічною самосвідомістю. 3) *Українці, які дисперсно розселені в іншонаціональних масивах, а також містах.* Етнічні процеси серед них особливо інтенсивні.

Етнічним процесам серед українців у смузі українсько-російського пограниччя — на території Курської, Воронежської, Белгородської, Ростовської областей, Краснодарського краю, а також північно-східних областей України — притаманне формування багатьох спільних рис із культурою російського населення і водночас збереження окремих особливостей, властивих українцям. Ці процеси зумовлені етногенетичною близькістю обох народів, їхньою безпосередньою культурно-побутовою взаємодією протягом століть. Зокрема, під впливом українців у російських селищах Курщини та Воронежчини поширився східноукраїнський комплекс житла — його обмазка і побілка, так зване українсько-білоруське планування інтер'єру, «відкриті» типи двору тощо. Національна своєрідність в культурі українців найбільше торкається традиційної кулінарії, давніх весільних обрядів, народної поетичної творчості, особливо пісенної.

Порівняння статистичних матеріалів свідчить, що у цьому регіоні відбувалися активні процеси етнічної асиміляції українців. Якщо у Воронежській губернії за даними Всеросійського перепису 1897 р. їх налічувалося 887,2 тис. (36,2 % усього населення за ознакою «рідна мова»), а в Курській — 502,2 тис. (22,9 %), причому в деяких південних повітах українці становили абсолютну більшість (в Острогозькому — 90,3 %, Богучарському — 81,8 %, Бірючанському — 70,7 %), то в останні десятиліття їх питома вага набагато зменшилася. На початок 80-х років у Воронежській області було лише 5,4 % українців, Белгородській — 4,8, Курській — 1,4 %. Ці процеси інтенсивніше відбувалися в етнічно мішаних поселеннях, особливо серед соціально однорідного населення обох народів. Саме у таких випадках найважче визначити етнічну самосвідомість. Це стосується районів взаємодії не лише близькоспоріднених східнослов'янських народів, а й, наприклад, українців і східнороманських народів — молдаван та румунів.

Аналогічні процеси мали місце у східних районах серед українського населення Кубані та Ростовської області. Водночас тут виявилися впливи культури народів Північного Кавказу. Зокрема, в одязі українців Кубані — нащадків запорізьких козаків, які наприкінці XVIII ст. утворили Чорноморське козацьке військо, — було багато рис війсь-

кового побуту горян (бурка, башлик, черкеска з металевими газирями та ін.).

Етнографічні дослідження українців, які переселилися наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. із аграрно перенаселених губерній у Приуралля, Поволжя, Казахстан, Сибір, Далекий Схід, відтворюють надзвичайно цікаві процеси їхньої взаємодії з іншими народами, вмілого пристосування до природного, господарського та культурного середовища. Зокрема, дослідження українців Тобольсько-Іртишського межиріччя, де їх налічується 104 тис., дало підставу науковцям говорити про становлення своєрідного господарсько-культурного комплексу «сибірських українців», у якому поряд з успадкованими традиціями значну роль відіграли зв'язки з російським та іншим населенням регіону.

Особливістю поселень «аграрних» українців було, як ми знаємо, те, що початковий етап їх заселення характеризувався етнічною консолідацією, яка, однак, залишилася незавершеною. На наступному етапі мали місце процеси етнокультурної та мовної адаптації, етнічної асиміляції українців росіянами, а також утворення багатьох загальних рис культури та побуту. Разом із тим деякі групи «аграрних» українців досить стійко зберігають етнічну самосвідомість. Це стосується, зокрема, українців Башкирії, майже половина яких вважає рідною українську мову.

В інших регіонах процеси етнічної асиміляції помітніші, особливо у містах. Виняток становить українське населення Північного Кавказу (понад 40 тис. чоловік). У 60—70-х роках тут навіть на 12 % зріс відсоток осіб, які вважали рідною українську мову. Дослідники пов'язують це з процесом «старіння» населення: питома вага літніх людей зростає, а переважно вони й зберігають мову свого народу, його культуру і традиції.

Крім об'єктивних причин, про які йшлося, етнічній асиміляції сприяли явища, що мали місце в умовах командно-адміністративної системи і негативно відбилися на соціально-культурному розвитку багатьох народів, у тому числі українського.

Ось лише деякі факти. У 20-х роках українські газети виходили у Воронежі, Катеринодарі, Ростові, Новоросійську, Саратові, Самарі, Омську, Хабаровську, Владивостоку, Спаську; у Москві існувало українське видавництво, у Ленінграді — український театр; у 1931 р. тільки у видавництвах Північного Кавказу було видано 149 книг українською мовою; працювало понад 1000 українських шкіл, 12 педагогічних технікумів, педінститутів, кафедра української літератури при Краснодарському педінституті;

у Нижньо-Волзькому краї 46 тис. українських дітей мали змогу навчатися рідною мовою, було три українських педтехнікуми, радпартшкола, сільськогосподарський технікум; на Далекому Сході у 1932 р. діяли Український пересувний драматичний театр, 1076 початкових і 219 середніх українських шкіл, педтехнікум, український відділ педінституту. Само собою зрозуміло, що невдовзі всі ці заклади припинили своє існування.

У цьому світлі не є обґрунтованими поширені в роки застою твердження про «природну» асиміляцію, оскільки вона не може бути природною за відсутності шкіл із рідною мовою навчання, культурних центрів та інших закладів, спроможних задовольнити різноманітні потреби народів.

Кінець 80-х — початок 90-х років характеризувався піднесенням етнічної свідомості українців східної діаспори. виникають українські земляцтва (Нижньовартовськ, Барнаул, Якутськ, Душанбе, Таллінн тощо), культурно-громадські товариства і осередки (імені Тараса Шевченка у Санкт-Петербурзі, «Славутич» у Москві, «Кобзар» в Уфі, «Дружба» у Воркуті, «Червона калина» в Тирасполі та Єревані, «Золоті ворота» у Ризі та багато інших), відкриваються недільні школи для українського населення у Москві, Алма-Аті, Єревані, Вільнюсі та інших містах Литви, у Ризі, Таллінні, у ряді районів Беларусі. Поза сумнівом, всі ці установи потребують підтримки — як з боку місцевої влади, так і України.

Етнічні процеси серед українців західної діаспори значною мірою залежать від національної політики країн, в яких вони перебувають.

У зарубіжній Європі, де українці історично були розселені у західному ареалі української етнічної території (у суміжних районах Польщі, Словаччини, Румунії, Угорщини), їх питома вага істотно зменшилася: у XVIII ст. тут жило близько 7 % українців усього світу, нині — 1,1 %.

Доля українців у сусідніх європейських країнах складалася по-різному.

У Словаччині (в основному у північно-східній частині, в районі Пряшева) мали місце процеси етнічної асиміляції, внаслідок чого чисельність русинів-українців (цією назвою ніби підкреслюється генетичний зв'язок з Руссю) помітно знизилася і становить зараз 47 тис. Однак, особливо у післявоєнний період, тут створилися сприятливі умови для їх культурно-національного відродження. Значну роботу проводить «Союз русинів-українців Словаччини», українською мовою виходять журнали «Дукля», «Дружно впе-

ред», газета «Нове життя», плідну наукову і культурно-освітню роботу веде Музей української культури у Свиднику, популярністю користується Піддуклянський український народний ансамбль, існує багато самодіяльних фольклорних колективів тощо.

Переселенці з Пряшева утворили протягом 1745—1780 рр. осередки русинів-українців на сучасній території *Сербії*. Живуть вони переважно в історичній області Бачка (автономний край Воєводина) та інших республіках. Центром югославських українців вважається м. Руський Корестур. Донедавна їх налічувалося близько 36 тис. чоловік. На жаль, протягом останніх років унаслідок міжнаціональних конфліктів їх чисельність набагато зменшилася.

Ще менше сприятливою виявилася доля українців у *Польщі* та *Румунії*.

Після другої світової війни у зв'язку з урегулюванням кордонів між Радянським Союзом і Польщею був проведений взаємний обмін населення, внаслідок якого на територію України було депортовано з Жешувського, Люблінського та Краківського воєводств близько 500 тис. лемків — субетнічної групи українців. Крім того, у 1947 р. польські власті примусово переселили зі споконвічної батьківщини принаймні 300 тис. лемків у західні та північні воєводства. Таким чином, компактна етнічна територія українських горян у Польщі фактично перестала існувати. Розселення їх у різних воєводствах — Ольштинському, Гданьському, Кошалінському, Щецинському і Вроцлавському — призвело до розпорошення лемків і як наслідок — до активізації асиміляційних процесів.

Останнім часом стан справ дещо поліпшився: створено Українське суспільно-культурне товариство Польщі, відновив роботу щотижневик «Наше слово», в окремих школах ведеться навчання українською мовою або діють українські класи (Баня Мазурська, Білий Бор та ін.), у Варшаві засновано кафедру української філології, створено Польську асоціацію українознавців. Є багато художніх колективів, серед яких хор «Журавлі», який гастролював в Україні, ансамблі «Лемковина», «Думка», «Чумаки», «Веретено», «Ослов'яни».

У Румунії українське за походженням населення (близько 55 тис. чоловік) зосереджено у Південній Буковині на кордоні з Закарпатською, Івано-Франківською та Чернівецькою областями (Марамуреш, Банат), у гирлі Дунаю та у Добруджі.

Українці Марамурешу та Сучави — автохтони Румунії. У долині р. Рускави — це переважно гуцули, у Добру-

джи — певною мірою нащадки козаків, які з'явилися тут наприкінці XVIII ст. після скасування Запорізької Січі. До Банату українці потрапили внаслідок міграційних процесів у межах Австро-Угорщини у XVIII—XIX ст.

Українці Румунії досить стійко зберігають свою етнічну самосвідомість. Однак протягом тривалого часу вони фактично підлягали денационалізації внаслідок політики, яку проводив уряд Чаушеску. Досить сказати, що були ліквідовані всі школи з українською мовою навчання, заборонялося спілкування рідною мовою. Румунською історіографією взагалі заперечувалося слов'янське походження українських горян.

Зразу ж після Грудневої революції 1989 р. була створена громадська організація «Союз українців Румунії», видається газета «Вільне слово», здійснюються зусилля на відновлення українських шкіл.

Еміграція українського населення в країни Американського континенту розпочалася з 70-х років XIX ст. (переселення закарпатських селян у Пенсильванію, лемків з території Польщі та ін.). Хоча окремі українці потрапляли до Америки й раніше: це були козаки, заслані царом у Сибір, і переселенці із західних областей, які тікали від покатоличення. Офіційно першим українським емігрантом вважається Агапій Гончаренко, чернець Києво-Печерської лаври, який 1 січня 1865 р. прибув до Бостона.

Динаміку чисельності українського населення в американських країнах важко визначити внаслідок різних методичних засад переписів і дії етнічних процесів. Так, за офіційними даними перепису США 1990 року, там налічується 741 тис. українців, а за конфесійними даними їх значно більше. За переписом Канади 1981 р. у ній було 530 тис. українців, проте адміністративний облік 1986 р. визначив 420,2 тис. осіб, у яких обидва батьки за походженням були українцями, і 541,1 тис., у яких українцем був один із батьків.

Сучасне територіальне розміщення українського за походженням населення Америки та етнічні процеси в його середовищі значною мірою зумовлені особливостями його формування. У США більшість українських переселенців зразу ж поповнила лави промислового пролетаріату. Багато їх і зараз становить міське населення переважно в східних штатах — Нью-Йорку, Пенсильванії, Нью-Джерсі та Іллінойсі. У Канаді, при наявності кількох міграційних хвиль, найчисельнішою була «аграрна» хвиля 1891—1914 рр., внаслідок чого і дотепер українці становлять досить значний відсоток сільського населення. Етнічні

процеси найбільш інтенсивно відбуваються серед молоді, особливо в містах. саме там чимале число осіб, які втратили рідну мову.

Традиційно-побутова культура українців Американського континенту зберігається головним чином у сфері релігійної обрядовості — у храмових святах, на які запрошуюються родичі та знайомі, хрестинах, різдвяних і великодніх урочистостях тощо. Серед фермерів існують гуртки мистецької самодіяльності. У містах влаштовуються виставки традиційного мистецтва — вишивок, кераміки, народних страв, писанок. Зростає кількість бібліотек, картинних галерей, музеїв. Серед останніх можна назвати Український музей у Нью-Йорку, Село спадщини української культури в Едмонтоні (Канада), Український музей Канади у Саскатуні. Збудовано пам'ятники видатним діячам української культури — Тарасу Шевченку, Лесі Українці, Івану Франку, Василю Стефанику та ін. Деякі з них поруч з монументальними роботами канадського українця Л. Молодожанина створені українськими митцями

Велику культурно-освітню роботу проводять Осередок української культури та освіти у Вінніпезі, культурні центри у Чикаго та інших містах США і Канади. Важливу роль у житті українців Америки відіграють також численні українські мистецькі фестивалі.

Україністика викладається у 28 університетах та коледжах США та у 12 університетах Канади. У Карлтонському університеті (Оттава) працює Інститут східноєвропейських студій, у Торонто — редакція англomовної енциклопедії України. Грунтовні дослідження проводяться Гарвардським інститутом українських досліджень (США), Канадським інститутом україністики (Едмонтон), Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка, яке має відділення в ряді країн (ФРН, Франція та ін.), Українською вільною Академією наук та іншими закладами.

Своєрідністю українців *Австралії* можна вважати те, що вони з'явилися на континенті порівняно недавно, у повоєнний період, переважно з числа так званих «переміщених осіб» з Європи. Більшість їх становить міське населення (Мельбурн, Сідней, Аделаїда) і працює у промисловості. Невелика група західноукраїнських переселенців початку ХХ ст. майже повністю асимілювалася. Зараз в Австралії налічується 25 тис. українців. Діють Союз українських організацій Австралії, кафедри українознавства у Сіднейському університеті та університеті Монаша у Мельбурні, ряд українських театрів, Спілка українських образотвор-

чих митців, літературно-мистецький клуб ім. Василя Симоненка, танцювальний ансамбль «Веселка», вокальний «Євшан», які з успіхом гастролювали в Україні. У трьох штатах українська мова викладається як предмет, а всього працює 12 українських шкіл. Нещодавно в Австралії створено філіал Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.

Українська етнічна група *Великобританії* (понад 20 тис. чоловік) багато в чому подібна до австралійської теж повоєнного періоду і теж переважно міська. Найбільші громадські організації — Союз українців Британії та Об'єднання українців у Великій Британії; з газет відома «Українська думка».

Незважаючи на дисперсне розселення, українці Великобританії, як і Австралії, досить стійко зберігають етнічну самосвідомість. Крім зазначених товариств, існують клуби різних громадських і політичних партій та ідеологічних напрямів, релігійні організації різних віросповідань.

Українці західної діаспори — нині досить помітна впливова сила. Вони вже не «плагбої (від слова «плуг») в овечих шкірах», як їх зневажливо називали англосакси на початку ХХ ст.; це велика інтелектуальна група, серед якої є всесвітньовідомі вчені та митці. Назвемо лише кілька імен: скульптор Олександр Артеменко, співак Павло Плішка, спеціаліст у галузі ядерного синтезу Юрій Кістяківський, математик Степан Тимошенко, гюрколог та історик Омелян Прицак, біохімік Іван Горбачевський, архітектор Радослав Жук, диригент Олександр Кошиць, хореограф Василь Авраменко, художник Василь Курилик і багато інших. Навіть генерал-губернатора Канади обрано з українського середовища.

Для багатьох зарубіжних українців їхня колишня батьківщина була і залишається джерелом життєдайних сил. Етносоціальні процеси серед них певною мірою залежать і від зв'язків із землею предків.

Віднедавна змінилися наші погляди на українців західної діаспори, переважна більшість яких прихильно ставиться до нашої країни,— про це свідчить хоча б їхній відгук на трагедію Чорнобиля. Нинішня політика передбачає контакти з усіма українцями світу, незважаючи на їхні політичні та віросповідні переконання.

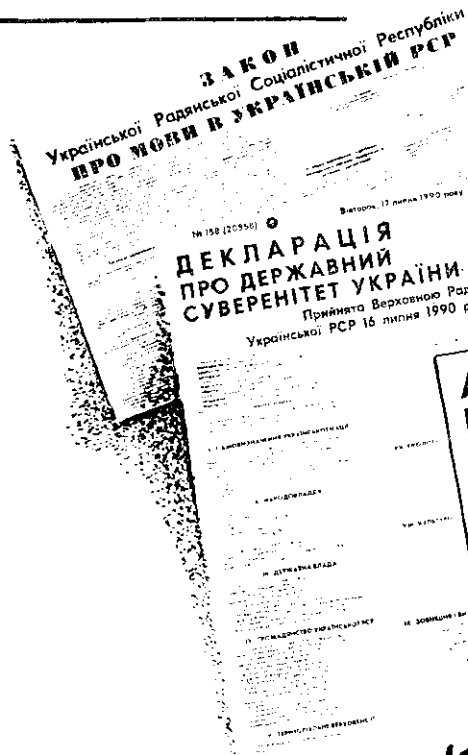
Останнім часом значно розширилися творчі зв'язки між науковцями України і провідними зарубіжними центрами у галузі історії та культури українського народу. Йдеться, наприклад, про Міжнародну асоціацію україністики, до якої увійшли й вітчизняні вчені, про участь українських фахівців у підготовці спільних наукових праць, зокрема

Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства, яка становитиме понад 150 томів. Здійснюються спільні дослідження на ниві народознавства; у Києві передбачається створення Українського міжнародного центру науки і культури, Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном; у ряді міст України створено бібліотеки українознавства. Працює Міжнародний український університет, відбувається обмін студентами, вченими, журналістами. Значно розширилися мистецькі зв'язки, які охоплюють різноманітні сфери (Міжнародний фестиваль сучасної української пісні та популярної музики «Червона рута», спільне культурно-мистецьке підприємство «Кобза» та ін.).

Зміцнення зв'язків народу України з українцями за її межами — цей духовний міст єднання — сприятиме соціальному прогресу, демократії, взаєморозумінню між народами.

Література: Андрианов В. В. На великой Русской равнине. М., 1981; Бабенко В. Я. Украинцы Башкирской АССР. Уфа, 1990; Берзина М. Я. Формирование этнического состава населения Канады. М., 1971; Брук С. И. Население мира: Этнодемогр. справ. М., 1986; Дзадзіев О. Б. Українське населення автономних республік Північного Кавказу // Нар. творчість та етнографія. 1989. № 5; Євтух В. Б. Українські етнічні групи США і Канади: соціально-економічний аспект. К., 1980; Зарубіжні українці: Дов. К., 1991; Крикуненко В. Міст до Атлантиди // Літ. Україна. 1990. 10 трав.; Курочкін О. В. Українські переселенці до Казахстану // Нар. творчість та етнографія. 1984. № 4; Наулко В. И. Украинская этническая группа Канады // Расы и народы. М., 1984. Вып. 16; Наулко В. І., Чорна Н. В. Динаміка чисельності українців у XVIII—XX ст. // Нар. творчість та етнографія. 1990. № 5; Свод этнографических терминов и понятий / Под ред. Ю. В. Бромлея, Г. Штробаха. М., 1988. Вып. II; Чижикова Л. Н. Кубанские станицы. М., 1976; Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье. М., 1988; Шпорт А. М. Хозяйство и традиционно-бытовая культура украинских переселенцев в Западной Сибири. М., 1987; Этнические процессы в современном мире / Под ред. Ю. В. Бромлея. М., 1987; Continuity and Change. The Cultural Life of Albert First Ukrainians. Edmonton, 1988; Gerus O., Pea J. The Ukrainians in Canada. Ottawa, 1985; Лабови Ф. История русиных Бачкей, Сриму и Славонии 1745—1918. Вуковар, 1979; Luciuk L., Kordan B. Creating a Landscape. Toronto; Buffalo; London, 1989; Rudło K. Lemkowie. Proces wrastania w srodowisko dolnego Śląska. 1947—1985. Wrocław, 1987; Ukrainian Settlements Handbook. N Y., 1980.

Етнографічні особливості інших народів України і сучасні етнічні процеси в державі

В Україні, крім українців, живуть представники багатьох народів. Вони, як зазначалося, належать до різних етнолінгвістичних сімей та груп і становлять чверть населення республіки. Їхня історія і культура розвивалися у тісному взаємозв'язку з культурою українців.

Характер сучасних етнокультурних зв'язків в Україні значною мірою зумовлюється зв'язками народів у минулому, що історично склалися, рівнем їхнього соціально-економічного розвитку, природно-географічними та іншими чинниками. Особливого інтересу набувають ці питання у плані співвідношення загального і національно-специфічного, збереження самобутніх рис і можливостей використання національних традицій.

Культура того чи іншого народу — унікальне, неповторне багатогранне явище, котре у кожному випадку потребує спеціального дослідження. Розглянемо лише деякі особливості й тенденції розвитку культури етнічних спільностей держави на сучасному етапі.

Одними із найважливіших явищ культури є *народне житло, землеробська техніка і народний одяг*. Вони стосуються сфери так званої матеріальної культури, яка найбільшим чином підлягає впливові соціально-економічних чинників.

У сучасній *народній архітектурі* України нерідко незалежно від етнічних моментів знайшли відбиття соціальні перетворення, зближення культурно-побутових умов життя міського і сільського населення. Разом із тим формування спільних рис в архітектурі різних народів не призвело до ліквідації самобутніх форм культури: розвиток народної архітектури часто відбувався на основі сполучення будівельних традицій і найбільш раціональних методів, пристосованих до місцевих умов. Нерідко традиції, набуваючи нових рис, тією чи іншою мірою зберігають етнічний колорит.

Це стосується, зокрема, традиційного житла східно-слов'янських народів, яке за всієї різноманітності здавна розвивалося на єдиній основі. Етнографічні особливості житла східних слов'ян найбільшою мірою зберігаються за окремими історико-етнографічними районами України. Показовим у цьому плані є Полісся — район давніх етнокультурних взаємодій.

У традиційному житлі українців, білорусів та росіян Полісся є багато спільних рис. Зокрема, у широкій смузі Західного Полісся, Чернігівщини та Південної Беларусі були поширені дво- та трикамерні будівлі, які склалися з сіней і хати (кімнати) або двох суміжних хат і прибудованих до них сіней. В інтер'єрі переважало планування українсько-білоруського типу. Двокамерні житла з подібним внутрішнім плануванням були поширені й серед росіян Слобожанщини — вихідців із різних районів Росії, у тому числі й тих, для кого таке планування не було характерним. Українські впливи виявилися і в інших особливостях житла цього регіону: зовнішньому оформленні (обмазка стін глиною, побілка), декоративному розписі, «відкритому» типі дворів із вільним розташуванням будівель тощо.

В інших районах давнього спільного розселення росіян, білорусів, українців — як-то Приазов'я чи Поділля, Буковина чи Наддніпрянщина — планування житла, його інтер'єр і зовнішнє оформлення були подібними. Нерідко відмінності торкалися лише термінології. З другого боку, деякі риси, характерні для народної архітектури росіян та білорусів, набули поширення в Україні: постановка житла торцевим фасадом на вулицю за червоною лінією забудови, Г-подібний тип сільського двору, декоративне оформлення дерев'яних фронтонів та ін.

Порівняння народного житла українського і молдавського населення України свідчить, що і тут переважають спільні риси, зумовлені близькістю форм господарської діяльності, природним середовищем тощо. Це стосується Північної Буковини, південної частини Прутсько-Дністровського межиріччя, південно-західних районів України. Наприклад, у традиційному житлі українців і молдаван Південного Подністров'я побутували опалювані сіни з очагом, комплекс із двох будівель, кожна з яких виконувала парадні або повсякденні функції. На Кіровоградщині традиційне житло в молдавських поселеннях більшою мірою було подібним до українського: дво- або триподільне, із внутрішнім плануванням українсько-білоруського типу.

Спільні риси виявляються і в житлі народів, різних за

походженням: наприклад, в українців і угорців Закарпаття, українців і румунів Буковини, українців і гагаузів Південного Подністров'я.

У житлі угорців є багато своєрідних рис, характерних для всього Закарпатського регіону. Зміни торкаються збільшення багатокамерності та удосконалення побутових умов. Разом із тим зберігаються народні будівничі терміни, традиційні назви і функціональне призначення окремих приміщень, своєрідні декоровані меблі, декоративні настінні рушники (*търюлкъозе*), святкові скатертини (*оброс*) та ін.

Значний вплив на різні сторони культури та побуту населення України, у тому числі на народне житло, мало промислове піднесення кінця ХІХ — початку ХХ ст. Цей процес супроводжувався класовим розшаруванням населення. Соціальні моменти найшли відбиття і в функціональному використанні житла. Наприклад, у поширеному серед болгар комплексі з двох будівель так звана кухня ставала основним житловим приміщенням, тоді як більший дім (*голямата къща*) призначався лише для прийому гостей, тобто був нежитловою спорудою, що свідчила про достаток господаря. Подібне явище було відоме з кінця ХІХ ст. серед заможних верств і інших народів. Різниця полягала у тому, що «представницькі» функції виконувала лише одна святкова кімната (*велика хата* в українців, *горница* у росіян, *каса маре* у молдаван та ін.), а у болгар — цілий будинок.

У житлі балканських переселенців (болгар, греків, албанців, гагаузів), хоча на них істотно вплинули нові екологічні та соціально-економічні умови, тривалий час зберігалися риси, характерні для районів їхнього колишнього розселення. Це стосується, зокрема, архаїчних прийомів будівельної техніки і конструкції житла. Однак ці особливості залишилися подекуди лише в перших житлових будинках, які потім використовувалися як господарські споруди (напівземлянки — *бурдеї* — з приміщенням, в яке виходило вустя печі з прямим димоходом — *оджаклик* та ін.). Згодом набув поширення комплекс для опалення та приготування їжі, який складався з очага, широкого комина і хлібної печі (*годжак* у греків, *уджак*, *огніште* — у болгар). Подібний тип житла з опалюваними сіньми був характерний для зазначених народів у місцях їх давнього перебування. Опалювані сіні були поширені й серед інших європейських народів, що жили в Україні, — угорців, румун, німців, певною мірою поляків та чехів.

Своєрідність інтер'єрові житла балканських переселенців надавали настил для снання (*одър* у болгар, *софа*

у греків), довгі подушки (*кубан*, *міндер* у греків, *возглавниці* у болгар), смуги з червоної тканини, які розвішували під стелею, декоративні ткані рушники з рослинним або зооморфним орнаментом, круглий невеликий стіл (*софра* у болгар, *трапез* у греків). Ці елементи подекуди можна зустріти і сьогодні.

На сучасному етапі відбуваються значні зміни у народному житлі всього населення України. Зникають деякі допоміжні будівлі (клуні, комори та ін.), що стають непотрібними у нових умовах ведення господарства. Інтер'єр сільського житла наближається до міського. Кухонний комплекс ізолюється від житлового, зменшується у розмірах або зникає зовсім традиційна піч та ін. Однак окремі традиційні елементи інтер'єру подекуди зберігаються. За традицією з більшою дбайливістю прикрашається святкова кімната, продовжують побутувати традиційні ткані вироби, килими, рушники та ін.

Для молдавського житла, як і для українського, характерне збереження традицій розпису зовнішніх і внутрішніх стін. Продовжують своє існування давні навички використання кольорових глин, барвників рослинного і тваринного походження. Одночасно серед усіх народів України поряд із традиційними матеріалами застосовуються більш сучасні: декоративна штукатурка, штампований орнамент, імітація граніту, мармуру тощо. У зв'язку зі зміною планування житла (будівництво «квадратних» хат) фронтонний декор поступається художньому оформленню стін.

Особливості народного житла, які враховуються в індивідуальному і професійному будівництві, сьогодні більш помітні за культурно-господарськими регіонами, ніж за етнічними ареалами. Водночас житло, створене професійними архітекторами за типовими проектами, ефективніше впроваджується там, де використовуються не лише сучасні архітектурно-планувальні конструкції, а й народні художні засоби, кращі етнічні традиції.

Землеробська техніка, як і інші знаряддя праці, належачи до засобів виробництва, визначає розвиток продуктивних сил і виробничих відносин.

Майже до самої колективізації, незважаючи на різний рівень соціально-економічного розвитку народів України та ступінь їхньої соціальної диференціації, особливості землеробської техніки, способи обробки ґрунту та збирання врожаю, системи землеробства найчіткіше виявлялись за історико-етнографічними районами. В той же час поряд із культурно-побутовою спільністю у цих районах довго зберігалися риси етнічної своєрідності, виражені і у знаряддях

праці. Деякі з них, зокрема, сягали феодально-кріпосницької епохи, тодішньої спрямованості господарської діяльності тих чи інших народів: подвійні мішки для сіяння (*дісаги*), сапки (у болгар — *мутики*), віялки (*астраханки* у росіян), своєрідні борони (*сурму*) у греків та ін.

Сучасна сільськогосподарська техніка повсюдно замінила традиційні знаряддя, хоча в деяких її елементах певною мірою зберігаються риси, які відбивають багатовіковий досвід культурно-господарської діяльності народів.

Традиційний одяг є важливим джерелом вивчення етнічної історії. Так, одяг росіян в Україні відбивав різноманітність російського народного костюма. Цікаво, що тут побутувало багато його видів, характерних для районів, звідки прийшли російські переселенці. Найбільша спільність російського та українського костюма визначалася саме там, де культурно-побутові контакти між цими народами були найтіснішими. Так, у ряді російсько-українських сіл Приазов'я, заснованих наприкінці ХІХ ст. «казенними» селянами з Курської, Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній, розпашний сарафан з ліфом на лямках спочатку носили лише росіянки, потім він поширився серед українок. До початку ХХ ст. українки вже носили широкі російські спідниці. На Слобожанщині українки, як і росіянки, носили поньову, хоча й віддавали перевагу традиційним червоносинім плахтам.

Збереження рис етнічної специфіки в одязі найбільшою мірою залежало від етнічних традицій, а також рівня соціального розвитку, взаємин з іншими народами. Так, в народному костюмі населення українсько-білоруської міжетнічної смуги (Полісся, Волинь) збереглися давні реліктові, можливо праслов'янські, риси (суцільнокроєні поликові сорочки, прикрашені по всьому рукаві та поликам вишивкою гладдю, намітки, постолі). Комплекс жіночого одягу гречанок Приазов'я складався з шароварів і халату, своєрідного взуття, головного вбрання і прикрас; причому до середини ХІХ ст. переважали вироби з шкіри та хутра, чому сприяло поширення скотарства. Відміна у 1858 р. автономії грецького округу, а також бурхливий розвиток капіталістичних відносин призвели до нівелювання традиційних рис в одязі греків, зближення його з костюмом міського населення. Щодо болгарського народного одягу, то він близький до загальнослов'янського; з другого боку, у ньому втілені деякі риси культурної спадщини протоболгар — дослов'янського населення Балкан — та інших народів, історія яких тісно перепліталася з болгарською. У другій половині ХІХ ст. одяг болгар України помітно

уніфікується: найбільш поширеним стає комплекс із так званою *роклею* — одягом модифікованого типу.

У традиційному костюмі населення України знайшли відбиття і соціально-класові моменти. Зокрема, частина польського населення Полісся (дрібна шляхта) згідно зі спеціальними законами кінця XVIII ст. не мала права займатися ремеслами. Їх основними заняттями були оренда землі, відхідництво, будівельні роботи. Поляки більшою мірою, ніж сусідні українці, були пов'язані з ринком. Через усе те в їхньому костюмі було чимало рис, характерних для городян.

Окремі види традиційного костюма тією чи іншою мірою зберігалися серед різних народів України: саморобні шкіряні постоли, хутряні шапки, кольорові вовняні пояси — серед болгар, гагаузів, менше — греків; сарафани — серед деяких груп російського населення; поясний однопілковий одяг у молдаван (*катринце*) і українців Буковини (*горботка*). Деякі з традиційних видів одягу існують і тепер як святкові, інші — переосмислюються і видозмінюються з урахуванням сучасної моди.

У складовому елементі матеріальної культури — *народній кулінарії* — досить стійко зберігаються риси етнічної специфіки. Своєрідними національними «мітками» вважаються український борщ, російські пельмені, грецька сюрпа, польський бігус, молдавська мамалига, болгарська чорба, татарські чебуреки, чеські кнедлики, угорський гуляш, страви єврейської кухні тощо. Разом із тим у кулінарії більшості народів, які живуть в Україні, існує багато спільних рис. Вони стосуються набору основних продуктів, типу страв, способів обробки й приготування їжі, правил поведінки, режиму харчування. Чимало спільного є і у певних заборонах вживання тих або інших страв.

Найстійкіше зберігаються етноспецифічні риси у сфері духовної культури — мові, звичаях, правових нормах, обрядовості, різних видах мистецтва і народної творчості, віруваннях.

Тенденції розвитку духовної культури на сучасному етапі визначаються трьома напрямками: *формуванням загальних рис духовної спільності; виявленням особливостей духовної культури за відповідними історико-етнографічними регіонами; збереженням специфічних рис культури окремих народів.*

При дослідженні духовної культури чималий інтерес викликає співвідношення загального і етноспецифічного, нового і традиційного. У сучасній культурі поряд з загальними рисами, особливо у регіональному аспекті, збері-

гаються трансформовані традиційні, у тому числі ті, що сягають найдавніших часів. Оновлені звичаї та обряди нерідко формуються на місцевому ґрунті. Так, в південно-західних районах України і сусідньої Молдови на Новий рік поширений давній звичай *щедрування* — обходу односельчан зі святковими побажаннями. Серед східнослов'янського, болгарського і молдавського населення у святах сільськогосподарського циклу використовуються обрядове колосся пшениці першої борозни, вінки, декоративні рушники, обрядовий хліб. Ця обрядовість пов'язана з давніми морально-естетичними уявленнями та ритуальною практикою цих народів і тому органічно входить у сучасні церемоніали. Серед народів, які в минулому займалися скотарством, наприклад болгар Бессарабії, в сучасних трудових святах знайшли відбиття обряди, пов'язані з чабанськими традиціями. Чимало обрядових дійств, які мають давнє походження, сьогодні переосмислюються або знаходять іншу сферу побутування. Так, поширені в минулому серед болгар *седянки* (аналогія українських вечорниць), на яких дівчата пряли вовну або виконували іншу роботу, зараз можна побачити лише в інсценованому вигляді.

У весіллі — цьому яскравому й урочистому церемоніалі — своєрідні риси виявляються не лише серед окремих народів, а навіть в межах одного етносу. Разом із тим в основних особливостях весільної обрядовості в Україні існує певна спільність. Це стосується найголовніших етапів весільного обряду, його структури, складу і кількості учасників, функцій весільних чинів, передшлюбних дійств, тривалості церемоніалу.

Особливо багато спільного у весільних обрядах східнослов'янського населення. У районах українсько-російського порубіжжя серед обох народів основні весільні обряди відбувалися у хаті молодої: викуп, покриття голови, посад, розподіл короваю, одарювання. Ці риси характерні для всіх східних слов'ян. Разом із тим у російських селах простежувалися специфічні традиції, властиві більше росіянам: у звичаях *сговора*, передвесільних вечорів, *кладки* (передвесільного грошового внеску молодого родині молодої), причитань нареченої; з другого боку, в українських селах Росії побутували традиції, принесені з батьківщини, — особливості сватання, заручин, обрядів післявесільного циклу та ін.

Не менше спільних традиційних рис у сучасному весіллі білорусів і українців Полісся: обсіпання житом, хмелем, розподіл короваю, простилання молодим кожуха на посаді, зв'язування їх наміткою або рушником, пере-

йма, викуп. Всі вони позбавлені містично-магічного змісту і символізують побажання добробуту, щастя, злагоди.

Порівняльний аналіз весільних обрядів Закарпаття свідчить про давньоруську основу їхнього походження. На це вказують терміни етнографічних реалій: спільна з росіянами назва *свадьба*, однакові для населення Карпатського регіону і всіх східних слов'ян назви весільних чинів. Цікаво, що на Західній Буковині побутує давньоруський термін *челядь*.

У болгарському весіллі наявні майже всі принципові ознаки східнослов'янського, але є й деякі особливості. Так, надзвичайно важливу роль на весіллі грають куми (*побашина* і *помайчина*). Під час реєстрації шлюбу вони навіть замінюють батьків. Від них батьки молодої приймають чавунок з найпопулярнішою стравою з курятини (*манджю*) на ознаку згоди. Багато ритуальних дій на болгарському весіллі пов'язано з виготовленням одного з найголовніших атрибутів — весільного прапора (*байрака*).

Багато спільних рис у весільній обрядовості народів, які не пов'язані генетично, але об'єднані давніми взаєминами (українці і східнороманські народи, угорці, греки). Яскравий приклад дає порівняння весільного ритуалу українського і молдавського населення. Крім зазначених вище спільних ознак, можна назвати використання особистого запрошення на весілля у вигляді невеличких колачів (*шишки* в українців, *жемни* у молдаван), оформлення святкових атрибутів барвінком (відповідно — *квітка* і *флоаре*) тощо. Проте у сучасному весільному обряді молдаван існують і своєрідні риси: передвесільний обряд прощання молодого з друзями (*дат мина*), ритуальне миття рук старостами перед одарюванням, звичай застилати дорогу молодим килимними доріжками (в українців — рушниками). Дуже важливу роль у молдавському весіллі, як і у сусідніх болгар, а певною мірою українців Закарпаття і Буковини, відіграють куми і посаджені батьки.

Тривалий час давні звичаї зберігалися у весільній обрядовості греків Приазов'я. У деяких селах молода під час весільного пиру була відсутня і знаходилася разом із молоддю в іншій кімнаті; велика увага приділялася демонструванню її приданого (*прика*). Досить стійко трималися звичаї *уникання* (наприклад, молода повинна була мовчати у присутності гостей) і *затворництва* (після народження дитини жінка сорок днів не мала права залишати оселю).

Для угорського весілля Закарпаття характерні віршовані привітання старшим сватом молодих і гостей, своєрід-

на атрибутика: носіння сватами палиць, прикрашених рушниками і різнокольоровими стрічками.

Варто сказати про традиційну весільну обрядовість у чеських селах Південного Заходу України. На весіллі з пісень, які побутують і зараз у Чехії, виконуються передусім ті, які супроводжують кульмінаційний момент обряду — зняття з молодої вінка. Крім того, широко представлений необрядовий чеський фольклор: ліричні та соціально-побутові балади, дитячі, любовні, емігрантські пісні, жартівливі, танцювальні тощо. При використанні українського пісенного репертуару текст і наспів зберігаються в оригіналі, тоді як манера виконання має національний колорит.

При збереженні у сучасному весіллі традиційних рис окремі обрядові елементи переосмислюються або зникають зовсім. Зокрема, зникають деякі патріархальні звичаї, які символізували залежне становище жінки в родині (покриття молодої спеціальною червоною хусткою (*було*) у болгар; молдавський звичай, коли наречений, об'їжджаючи верхи навколо нареченої, повинен був тричі бити її батогом — «щоб слухняна була», та ін.). У сучасному весіллі також помітне скорочення тривалості ритуалу за рахунок підготовчого і заключного етапів, воно також більшою мірою, ніж раніше, залежить від соціально-демографічного складу його учасників.

У сучасній весільній обрядовості народів, які живуть в Україні, виключне місце посідають народна музика, співи й танці. Так, серед болгарського населення поширені давні музичні інструменти — *гайда*, *кавели*, *тамбурина*, *кеменче*; виконуються масові танці — *хоро*, *ручениця*. Угорське весілля не можна уявити без *чардаша*, молдавське — без *жока*, *молдованески* або *сирби*, грецьке — без *яремава* і *бугданку*. Але й тут знайшли місце взаємовпливи, чому безперечно сприяє зростання числа міжетнічних шлюбів: в українських селах Слобожанщини простежуються мотиви російського весільного співу; коломийкова будова весільних пісень характерна для багатьох народів Карпатського регіону тощо.

Багато своєрідного у трудових та календарних святах — молдавському *мерцишорі*, татарському *сабантуї*, болгарському *селівріє* та ін. Серед гагаузького населення відроджено національне свято *хедерлез*, на якому змагаються музичні колективи, борці, вершники. Причому в святі беруть участь також болгари, греки, албанці.

Чимало специфічних рис культури, особливо у минулому, визначалося конфесійними чинниками (різні види християнської релігії, іудаїзм, іслам). Так, серед євреїв,

які займалися переважно ремісництвом і торгівлею, існували патрілокальний шлюб, залишки левірату. Зберігалися деякі особливості оформлення інтер'єру житла, одягу і способів його носіння (наприклад, обов'язкове покриття голови на вулиці та у приміщенні). Досить суворими були заборони щодо їжі, яка поділялася на дозволену (*кошерну*) і недозволену (*трефну*). В ортодоксальному єврейському середовищі не вживалася свинина, не дозволялося одночасне споживання м'ясних і молочних страв. Досить різноманітними були ритуальні страви: суботні плетені булки (*хала*), прісні пасхальні коржики (*маца*), трикутні пиріжки (*гоменташн*) та ін.

Існували певні відмінності, зумовлені конфесійними чинниками, серед старообрядського населення. Зокрема, у традиційному весіллі молокан Приазов'я заборонялися театралізовані сцени, ігрові дії, розваги.

Нагадаємо про те, що складні міжетнічні процеси знайшли відбиття у великій кількості етнонімів, про які вже йшлося. Разом з тим у кожного народу склалися певні уявлення щодо інших, тобто *етнічні стереотипи*. Деякі з них сформувалися історично і мали об'єктивну основу. Так, стереотипи щодо грецького, вірменського або єврейського населення нерідко пов'язувалися з торгівлею, оскільки багато представників цих народів було зайнято у цій сфері. Однак були й стереотипи, викликані певною упередженістю, особливо тоді, коли соціальні проблеми переносилися на національний ґрунт. У цих випадках на ті чи інші народи огульно поширювалися узагальнюючі негативні риси, пережитки чого трапляються, на жаль, і сьогодні.

Сучасні етнічні процеси в Україні супроводжуються дальшою етнічною консолідацією українського народу, піднесенням його національної свідомості, зростанням соціальної мобільності населення, формуванням спільних рис його культури та побуту на базі кращих національних традицій і сучасних досягнень людства. Слід підкреслити подальше зближення етнічних груп, поступове звуження дії територіальних діалектів, поширення української літературної мови в усно-розмовній практиці. Визнанням непересічної суспільної цінності всіх національних мов і культур є прийняття 28 жовтня 1989 р. Закону про мови в Українській РСР.

Українською мовою у державі вільно володіють понад 40 млн чоловік, або 78 % усіх жителів. Це майже на півтора мільйони більше, ніж десять років тому. Чисельність українців, що вважають рідною мову своєї національності,

становить 32,8 млн чоловік. Достатньо високим є відсоток осіб, які називають рідною українську мову, і серед інших народів. Цією мовою нині розмовляють десятки тисяч росіян, більшість поляків, значна частина чехів, словаків, молдаван та румунів, що живуть в Україні. Крім того, понад 4 млн чоловік вважають українську мову другою після рідної, якою вони вільно володіють. І все ж таки багатолітня насильницька русифікація ще довго даватиметься взнаки.

Оздоровленню української національної культури та мовних стосунків має сприяти здійснення цілої системи заходів у рамках Закону про мови. Ці життєдайні процеси одержали ще одне правове підсилення — Акт про державну незалежність України.

В етнічно мішаних районах (Закарпаття, Донбас, Ізмаїльщина) поширені явища багатомовності. Ступінь їхнього розвитку визначається територіальним розміщенням етнічних груп, тривалістю етнокультурних взаємин тощо. Ці обставини також ураховуються у Законі про мови та у ході реалізації його положень.

Останнім часом з'явилися помітні зрушення у справі забезпечення розвитку культури інших народів України. Відкрито сотні факультативів із вивчення болгарської, грецької, єврейської, польської, кримськотатарської та інших мов, вийшли друком словники (кримськотатарсько-російський, болгарсько-український, чесько-український), в областях з етнічно мішаним населенням (Одеській, Донецькій, Чернівецькій, Закарпатській) ведуться радіопередачі мовами народів, які там проживають, розпочато ряд періодичних видань національними мовами, діють сотні колективів художньої самодіяльності, фольклорних ансамблів.

У Києві створене польське культурно-просвітницьке товариство з кількома секціями та обласними відділеннями. У столиці України працює також товариство єврейської культури з філіями в Одесі та Чернівцях. Товариство грецької культури існує у Маріуполі, грецький клуб — в Одесі. Створені Закарпатське товариство угорської культури, Республіканський центр тюркськомовних народів, Товариство молдавсько-румунської культури (Чернівці), Українське товариство політичної і культурної освіти «Відродження» для німецького населення, Товариство культури для вірменського, караїмського і кримчакського населення (Сімферополь). Одночасно здійснюються заходи щодо повернення депортованих народів (німців, кримських татар тощо) в Україну.

Нині створюються умови для всебічного розвитку всіх

етнічних груп, усього народу України. Запорукою цьому є те, що Українська держава забезпечує рівність перед законом усіх своїх громадян незалежно від їхнього походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності.

Література: *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні. К., 1988; *Гребинь И. Ф.* Изменения жилища молдавского сельского населения на территории УССР в 60—80-е гг. // Современные этносоциальные процессы на селе. М., 1986; *Демиденко Л. А.* Культура и быт болгарского населения УССР. К., 1970; Единение народов — единение культур / Под ред. А. К. Федорука. К., 1987; *Кожоляно Г. К.* Материальная культура населения Буковины. К., 1988; Культурно-бытовые процессы на Юге Украины / Под ред. Ю. В. Ивановой. М., 1979; *Макарчук С. А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. Львов, 1983; Материальная культура компактных этнических групп на Украине / Под ред. М. Г. Рабиновича, М., 1979; Народы мира: Ист.-энцикл. справ. М., 1988; *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1975; *Наулко В. И.* Етнічний склад населення України // Рад. школа. 1990. № 3; *Пашкова Г. Т.* Етнокультурні зв'язки українців та білорусів Полісся. К., 1978; *Прилипка Я. П.* Етнокультурні зв'язки болгар та східних слов'ян. К., 1963; *Чернявська С. М.* Побут і музичний фольклор чеського населення Одеської та Миколаївської областей // Нар. творчість та етнографія. 1988. № 6; *Чижикова Л. Н.* Русско-украинское пограничье. М., 1988; Этнические процессы в современном мире / Под ред. Ю. В. Бромлея. М., 1987; Этнокультурные процессы в национально-смешанной зоне / Под ред. И. С. Гурвич. М., 1989.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія: Іст.-етногр. дослідження. К., 1977.
- Арутюнов С. А.* Народы и культуры. М., 1989.
- Байбурын А. К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Л., 1986.
- Болтарович З. Є.* Україна в дослідженнях польських етнографів. К., 1976.
- Болтарович З. Є.* Народна медицина українців. К., 1990.
- Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка.* К., 1983.
- Боньковська С. М.* Ковальство на Україні. К., 1991.
- Борисенко В. К.* Весільні обряди та звичаї на Україні. К., 1988.
- Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. М., 1983.
- Брук С. И.* Население мира: Этнодемогр. справ. М., 1986.
- Винниченко І. І.* Українці в державах колишнього СРСР: Іст.-геогр. нарис. Житомир, 1992.
- Волков (Вовк) Ф. К.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916. Т. II.
- Воропай О.* Звичаї нашого народу: Етногр. нарис: У 2 т. К., 1991.
- Востоочнославянский этнографический сборник / Под ред. С. П. Толстова.* М., 1956.
- Гаврилюк Н. К.* Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). К., 1981.
- Гонтар Т. О.* Народне харчування українців Карпат. К., 1979.
- Горинь Г. Й.* Шкіряні промисли західних областей України. К., 1986.
- Горленко В. Ф.* Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. К., 1984.
- Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Народна землеробська техніка українців. К., 1971.
- Горленко В. Ф.* Становление украинской этнографии конца XVIII—первой половины XIX ст. К., 1988.
- Гошко Ю. Г.* Населення українських Карпат XV—XVIII ст.: заселення, міграції, побут. К., 1976.
- Громов Г. Г.* Методика полевых этнографических исследований. М., 1967.
- Грушевський М. С.* Історія України-Руси. К., 1991. Т. 1.
- Гуслистий К. Г.* До питання про утворення української нації. К., 1967.
- Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка.* К., 1987.

- Данилюк А. Г. Українська хата. К., 1991.
- Демографический энциклопедический словарь. М., 1985.
- Древнее жилище народов Европы / Под ред. М. Г. Рабиновича. М., 1967.
- Древняя одежда народов Восточной Европы / Под ред. М. Г. Рабиновича. М., 1986.
- Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. К., 1965.
- Етнографія Києва і Київщини: традиції і сучасність / За ред. В. Ф. Горленка. К., 1986.
- Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К., 1974.
- Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. М., 1991.
- Итс Р. Ф. Введение в этнографию. Л., 1974.
- Кабузан В. М. Заселение Северного Причерноморья в XVIII — первой половине XIX в. М., 1969.
- Карпатский сборник / Под ред. Ю. В. Бромлея, М., 1976.
- Кожолянюк Г. К. Матеріальна культура населення Буковини. К., 1988.
- Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX—XX ст. К., 1980.
- Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: Іст.-етногр. нарис. К., 1966.
- Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. К., 1973.
- Кувеньова Л. Ф. Громадський побут українського селянства. К., 1963.
- Культурно-бытовые процессы на юге Украины / Под ред. Ю. В. Ивановой. М., 1979.
- Курочкін О. В. Новорічні свята українців. К., 1978.
- Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов, 1983.
- Мандибура М. Д. Полонинське господарство українських Карпат другої половини XIX—30-х років XX ст. К., 1978.
- Матейко К. І. Український народний одяг. К., 1977.
- Мишанич С. В. Система жанрів в українському фольклорі // Рад. школа. 1990.* № 2.
- Народна архітектура українських Карпат. XV—XX ст./ За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987.
- Наулко В. І. Український етнос в часі і просторі // Берегиня. 1992. № 1.
- Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1975.
- Николаева Т. А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. К., 1987.
- Никорак О. І. Сучасні художні тканини Українських Карпат. К., 1987.
- Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. К., 1991.
- Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. К., 1989.
- Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. К., 1993.
- Самойлович В. П. Українське народне житло. К., 1972.
- Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество Украины. К., 1989.
- Свод этнографических понятий и терминов. М., 1986—1988. 1—3.
- Сергійчук В. Українці за межами імперії. К., 1992.
- Сидорович С. Й. Художня тканина західних областей УРСР. К., 1979.

- Скрипник Г. А.* Етнографічні музеї України. К., 1989.
- Скुरатівський В. Т.* Берегиня. К., 1987.
- Соколова В. К.* Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. М., 1979.
- Струнка М. Л.* Організація пошукової роботи з етнографії у шкільних краєзнавчих музеях. К., 1989.
- Сявакко Є. І.* Українська етнопедогогіка в її історичному розвитку. К., 1974.
- Українська минувшина: Люстр. етногр. довідник.* К., 1993.
- Українська народна поетична творчість / За ред. О. І. Дея.* К., 1978.
- Український народний одяг в акварелях Ю. Глоговського.* К., 1988.
- Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.* К., 1991.
- Українці. Східна діаспора: Атлас.* К., 1992.
- Чижикова Л. Н.* Русско-украинское пограничье. М., 1983.
- Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. СПб., 1872—1878. Т. I—VII.
- Шухевич В.* Гуцульщина: У 5 ч. Львів, 1899—1908.
- Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры.* М., 1987.
- Этнокультурные процессы в национально-смешанной среде.* М., 1989.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автохтонний (від грецьк. *autos* — сам, *chtones* — земля) — належний за походженням до даної території, місцевий.

Акультурація (англ. *acculturation*) — явище часткової асиміляції.

Анімізм (від лат. *anima* — дух) — релігійні уявлення про духів і душу.

Антропологія (від грецьк. *anthropos* — людина, *logos* — слово) — наука, яка досліджує походження, еволюцію та особливості фізичного типу людей.

Антропоморфний (грецьк. *anthropos* — людина, *morphe* — форма) — людиноподібний.

Антропонім — особисте ім'я людини.

Асиміляція етнічна (лат. *assimilation* — уподібнення) — вид об'єднаних етнічних процесів. Супроводжується втратою народом основних етнічних ознак в іншоетнічному середовищі. Кінцевий етап А. Е. — зміна етнічної самосвідомості.

Білінгвізм (від лат. *bi* — подвійний і *lingua* — мова) — стан одночасного володіння двома або кількома (полілінгвізм) мовами.

Велика (патріархальна) сім'я — сімейна громада, що складається з кількох поколінь.

Генетичний (від грецьк. *genesis* — походження, джерело) — пов'язаний спільним походженням.

Господарсько-культурні типи — історико-типологічні спільності, що характеризуються традиційними комплексами господарства і культури, серед народів, що живуть у подібних природних і соціально-економічних умовах.

Громада — об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами, напр.: сімейна, сільська, земляцька, релігійна тощо.

Діаспора — розселення народу за межами свого основного етнічного масиву.

Звичай — усталений спосіб людської діяльності, який передається від покоління до покоління.

Зооморфний — грецьк. *zoo* — тварина, *morphe* — форма) — звіроподібний.

Екзоетнонім — назва, яку дають етносу інші народи.

Етнікос — форма існування етносу. Термін вживається найчастіше у значенні «національність» (напр.: українці Казахстану, українці Канади).

Етнічна спільність — див. **Етнос**.

Етнічні процеси — зміни ознак етносу й етнічних спільностей в цілому в ході історичного процесу. Поділяються на роз'єднавчі (характерні для первісного і феодального суспільств) і об'єднавчі (превалюючі в сучасну епоху).

Етногенез (грецьк. *ethnos* — народ, *genesis* — походження, джерело) — походження народів.

Етнографія (від грецьк. *ethnos* — плем'я, народ і *grapho* — пишу) — наука, яка вивчає культуру і побут народів світу.

Етнографічна група — див. **Субетнос**.

Етнолінгвістична класифікація народів — класифікація, згідно з якою народи поділяються за мовними сім'ями та групами, пов'язаними генетичною спорідненістю.

Етнонім — назва народу.

Етнос — (грецьк. народ, плем'я) — народ, стійка спільність людей, що історично склалася на певній території, має відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також етнічну самосвідомість.

Етносоціальний організм — форма існування етносу. Етнічне утворення, пов'язане з певною країною (напр.: українці в Україні, поляки у Польщі). Територіально охоплює основний етнічний масив народу.

Ініціація (від лат. *initiatio* — посвячення) — поширена у первісному суспільстві система звичаїв, пов'язаних із переходом юнаків і дівчат до стану дорослих.

Іновація (від лат. *innovatio*) — оновлення.

Інтеграція (міжетнічна) (від лат. *integratio* — поновлення) — вид об'єднавчих етнічних процесів. Полягає у взаємодії різних етносів, яка супроводжується формуванням у них спільних культурно-побутових ознак. І. М. не викликає зміни етнічної самосвідомості та утворення нових народів.

Історико-етнографічні області — території, на яких формуються подібні культурно-побутові особливості.

Койнонім — назва групи людей, спільності, колективу.

Консолідація (внутріетнічна) — вид об'єднавчих етнічних процесів, який характеризується внутрішнім згуртуванням народу, нівелюванням відмінностей між його етнографічними групами. Супроводжується зміною етнічної самосвідомості.

Конфесійний (лат. *confessio* — визнання) — віросповідний.

Конфесіонім — назва віросповідної групи.

Лексика (грецьк. *lexikos* — належний до слова) — сукупність слів, які входять до складу певної мови.

Левірат (від лат. *levir* — девер, брат чоловіка) — шлюбний звичай, згідно з яким вдова повинна вийти заміж за брата померлого чоловіка.

Магія (лат. *magia* — чаклунство) — обряди, покликані надприродним шляхом впливати на явища оточуючого середовища (викликання дощу, об'єктів полювання тощо).

Мала сім'я — родина, яка складається з батьків і дітей.

Матріархат (від лат. *mater* — мати і грецьк. *arche* — влада) — домінуюче становище жінки у сім'ї та суспільстві.

Мегаетнонім (від грецьк. *megas* — великий) — назва етнічних спільностей, які сформувалися (народностей, націй).

Мегаетнічні спільності — групи народів, які мають загальні риси культури і спільну етнічну самосвідомість (напр., слов'яни).

Міграція (лат. *migratio* — переселення) — масове переселення народів.

Мікроетнонім — назва субетнічних груп, окремих частин народу з визначеною етнічною самосвідомістю (напр., бойки).

Народні знання — раціональні знання і уявлення, набуті народом протягом його історичного розвитку.

Національні меншості — групи, які відрізняються своєю національною належністю від більшості населення певної країни.

Обряд — колективні символічні дії, здійснювані з нагоди найважливіших подій у житті людини, сім'ї, колективу.

Патріархальний (від грецьк. patriarches — прабатько) — пов'язаний зі старовиною, давніми традиціями і звичаями.

Раса (франц. race) — група людей, котра виділяється на основі спорідненості, що знаходить вияв у спільних рисах зовнішнього вигляду.

Ритуал (лат. ritualis) — сукупність обрядів.

Політонім — назва мешканців країни, її громадян.

Прото... (грецьк. proto — перший) — первісний (напр., протоболгари).

Секта (лат. secta — вчення) — релігійна група, яка відокремилася від пануючої церкви.

Семантика (грецьк. sēmantikos — означальний) — значення лексичних елементів і слів.

Система спорідненості — сукупність принципів групування родичів, визначена спеціальними найменуваннями членів родини.

Субетнос (етнографічна група) — частина народу (етносу) зі специфічними рисами культури, яка виникла внаслідок територіального відособлення (напр., лемки, бойки).

Топонім (від грецьк. topos — місце, місцевість, опома — ім'я) — географічна назва.

Тотемізм (від індіан. «тотем» — рід) — одна з давніх форм релігійних вірувань, за якою існує надприродний зв'язок між людиною і певним видом тварин, рослин або предметами неживої природи.

Традиції (лат. traditio — передача) — в етнографії: процес позабіологічної передачі від покоління до покоління ustalених культурно-побутових особливостей.

Уникання — властива первісному і ранньокласовому суспільствам система заборон у стосунках із певними категоріями родичів.

Шлюб і сім'я — взаємопов'язані соціальні інститути, які регулюють стосунки між чоловіками і жінками та їх відношення до потомства.

ЗМІСТ

Передмова (В. І. Наулко) 5

Розділ 1

ОСНОВНІ ЕТАПИ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ 7

1. Український етнос у часі й просторі (В. І. Наулко) 8
2. Формування української народності й нації (В. І. Наулко) 14
3. Історико-етнографічне районування та етнографічні групи українського народу (В. І. Наулко) 25
4. Етнічний склад населення України (В. І. Наулко) 32
5. Українське народознавство: зародження, розвиток, перспективи (В. Ф. Горленко, В. І. Наулко) 45

Розділ 2

ГОСПОДАРСТВО І МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ 59

1. Основні галузі господарства і заняття населення (В. Ф. Горленко) 60
 2. Допоміжні види господарської діяльності. Домашні промисли та ремесла (В. Ф. Горленко, В. Т. Скурагівський, Л. О. Ткаченко) 75
3. Транспорт і засоби пересування (В. Ф. Горленко) 95
 4. Поселення та житло (Т. В. Косміна) 102
5. Народний одяг (Т. О. Ніколаєва, Г. С. Щербій) 116
 6. Їжа і харчування (Л. Ф. Артюх) 136

Розділ 3

ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 149

1. Громадський побут і звичаєвість (*О. В. Курочкін*) 150
2. Сім'я і родинна обрядовість (*А. П. Пономарьов*) 175
3. Усна народна творчість (*С. В. Мишанич*) 203
4. Народне образотворче мистецтво (*М. Л. Струнка*) 219
5. Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль (*В. Ф. Горленко, В. І. Наулко*) 233
6. Культура традиційна і сучасна (*В. І. Наулко*) 245

Розділ 4

ЕТНОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНШИХ НАРОДІВ УКРАЇНИ

І СУЧАСНІ ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В ДЕРЖАВІ

(В. І. Наулко) 265

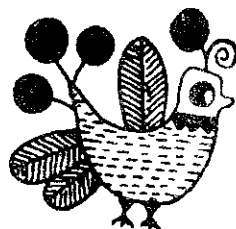
Список рекомендованої літератури 278

Короткий термінологічний словник 281

Навчальний посібник

Наулко Всеволод Іванович
Артюх Лідія Федорівна
Горленко Володимир Федорович та ін.

КУЛЬТУРА І ПОВУТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

2-е вид., доп. та перероб.

Художнє оформлення та редагування *О. Г. Григора*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректори *А. В. Дрожжина, Т. А. Лукашина, Л. Ф. Кучеренко*

Здано на складання 18.05.93. Підп. до друку 30.03.93. Формат 84×108/32.
Папір офс. Гарн. Тип Таймс. Вис. друк. Ум. друк. арк. 15,12 + вкл. 3,36.
Ум. фарбовідб. 24,15. Обл.-вид. арк. 17,56 + вкл. 3,24. Вид. № 3403.
Зам. № 3—1435

Видавництво «Либідь» при Київському університеті
252001 Київ, Хрещатик, 10

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
252057 Київ, вул. Довженка, 3

К90 **Культура і побут населення України: Навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін.— 2-е вид., доп. та перероб.— К.: Либідь, 1993.— 288 с.; іл.**

ISBN 5-325-00304-6.

Перше видання цієї книжки (1991 р.) стало водночас і першим знайомством читача з оригінальним систематизованим посібником з українського народознавства. У другому, доповненому і переробленому виданні з урахуванням новітніх даних подано огляд основних етапів етнічної історії України, розвитку різноманітних сфер матеріальної та духовної культури її населення, містяться відомості про українську діаспору та її культурні надбання.

Для науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією та етнографією рідного краю.

К 0505000000—100
17-93
224-93

ББК 63.5(4УКР)я73

**У ВИДАВНИЦТВІ «ЛИБІДЬ»
ПРИ КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
у 1994—1995 роках
ВИЙДУТЬ В СВІТ ТАКІ ВИДАННЯ
З ІСТОРІЇ ТА ЕТНОГРАФІЇ УКРАЇНИ:**

Колектив авторів. Давня історія України.
Митрополит Євгеній Болховітінов. Вибрані праці.
Антонович В. Б. Україна та українці (збірка творів).
Грушевський М. С. Духовна Україна (збірка творів).
Субтельний О. (Канада). Мазепинці.
Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма.
Огієнко І. І. Історія українського друкарства.
Степовик Д. В. Історія української ікони.